

Της Συντακτικής Επιτροπής

Περισσότερο από τις όποιες διακηρύξεις προθέσεων της συντακτικής του ομάδας, η ταυτότητα ενός περιοδικού «επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας», όπως φιλοδοξούν να είναι τα *Σύγχρονα Θέματα*, καθώς και οι συνιστώσες που συγκροτούν την πολιτιστική και εντέλει την πολιτική του φυσιογνωμία, προσδιορίζονται πρωτίστως από την ύλη του: από την θεματική που επιλέγει και από την οπτική γωνία με την οποία οι συνεργάτες του προσεγγίζουν τα θέματα που πραγματεύονται.

Εντούτοις, έρχονται κάποτε στιγμές που οι συντελεστές μιας τέτοιας περιοδικής έκδοσης αισθάνονται την ανάγκη μιας αμεσότερης τοποθέτησης απέναντι στα τεκταινόμενα. Τέτοιες στιγμές στάθηκαν για μας τα γεγονότα των τελευταίων μηνών και, με αφορμή την επικείμενη κρίσιμη εκλογική αναμέτρηση, θέλουμε να υπενθυμίσουμε τρεις βασικούς άξονες της εκδοτικής μας προσπάθειας, εδώ και μια δεκαετία. Οι άξονες αυτοί καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τη στάση μας μπροστά στην πολιτική πραγματικότητα του σήμερα και προδιαγράφουν την παρουσία μας στο μέλλον.

Πρώτος και θεμελιώδης άξονας, γύρω από τον οποίο περιστρέφονται σειρά σχολίων, άρθρων, ενοτήτων και ολόκληρων αφιερωμάτων υπήρξε ο *θεσμικός* το Σύνταγμα, η εφαρμογή του και οι κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού της μεταπολιτευτικής Δημοκρατίας. Οι καταβολές, η πρακτική, η διεύρυνση και η εμβάθυνση των δημοκρατικών μας θεσμών υπήρξε, λοιπόν, μόνιμο αντικείμενο συστηματικών διερευνήσεων.

Ένας δεύτερος άξονας υπήρξε, ευθύς εξαρχής, ο *ευρωπαϊκός*: η ευρωπαϊκή διάσταση των οικονομικών, κοινωνικών, θεσμικών και πολιτικών προβλημάτων της χώρας, το ευρωκοινοτικό πλαίσιο των ενδοελλαδικών επιλογών, αποτέλεσε κεντρικό αντικείμενο τριών ειδικών τευχών και πλειάδας άρθρων.

Τέλος, σταθερό στοιχείο της θεματικής αλλά και της γενικότερης προβληματικής του περιοδικού μας στάθηκε η *κοινωνική διάσταση* των θεσμικών, οικονομικών, οικολογικών και ευρωπαϊκών ζητημάτων που θελήσαμε να πραγματευθούμε. Ο *τρίτος* αυτός άξονας έδινε σάρκα και οστά στη μόνιμη προσπάθειά μας να ξεφύγουμε από στενά νοούμενες νομικές ή οικονομικές τεχνοκρατικές προσεγγίσεις.

Δημοκρατία, Ευρώπη, κοινωνική αναφορά, ιδωμένες στο ιστορικό τους πλαίσιο, δίνουν —όπως πιστεύουμε— το πολιτικό-ιδεολογικό στίγμα του πε-

ριοδικού μας, που ορίζεται, χωρίς να εξαντλείται, ως ευρωπαϊκή αριστερά.

Σήμερα, προ των εκλογών του 1989, το στίγμα αυτό μας επιβάλλει μια ξεκάθαρη στάση:

Μια κυδέρνηση, που καταχράσθηκε για χρόνια δημοκρατικές αξίες και αρχές, εκμαύλισε συνθήματα και ιδέες της αριστεράς, εκμεταλλεύθηκε με ανήκουστες μεθοδεύσεις μια διάχυτη και αυθεντική λαϊκή διάθεση για δημοκρατική και κοινωνική μεταρρύθμιση, εξέθεσε καίρια το διεθνές κύρος της χώρας, σήμερα κατηγορείται για πράξεις που συνιστούν παραβιάσεις της συνταγματικής νομιμότητας και παραγνώριση στοιχειωδών ηθικών κανόνων. Και σαν να μην έφθαναν όλα αυτά, ο ηγετικός πυρήνας της ίδιας κυδέρνησης, με τη χαρακτηριστική συνέργεια ή ανοχή υπουργών, βουλευτών και δημόσιων λειτουργών, φέρεται ήδη να ενέχεται σε σωρεία οικονομικών σκανδάλων, δι' ίδιον ή κομματικό όφελος. Θεσμικές κατακτήσεις, παραδόσεις, αξίες και επιτεύγματα δεκαετιών κινδυνεύουν να εξαφανισθούν από τη σήψη και τη διαφθορά.

Με πλήρη συναίσθηση των κινδύνων που εγκυμονούν οι αντιφάσεις της παράταξης που αυτοπροβάλλεται ως η μόνη ρεαλιστική κυβερνητική λύση στο σημερινό αδιέξοδο, αλλά και χωρίς να παραγνωρίζουμε τις ευθύνες που βαρύνουν και την αριστερά για την κακοδαιμονία που μαστίζει σήμερα τον τόπο, πιστεύουμε ότι για το δημοκρατικό μέλλον της χώρας προέχει η συντριβή της πολιτικής του κυβερνώντος «κινήματος» στις επικείμενες εκλογές και η συρρίκνωση της εκπροσώπησης του στη Βουλή και την Ευρωβουλή. Όλες οι δυνάμεις του συνταγματικού «τόξου» επιβάλλεται να συνεννοηθούν προεκλογικά και μετεκλογικά, για να φέρουν σε πέρας την κάθαρση, για να θέσουν επί τάπητος, χωρίς χρονοτριβή, τα μεγάλα πραγματικά προβλήματα της χώρας –οικονομικά, κοινωνικά, εκπαιδευτικά– στην προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς και εκείνα που, σε παγκόσμιο επίπεδο, άπτονται των βαθύτατων διεργασιών που συντελούνται σε Ανατολή και Δύση.

Αλλά για όλα αυτά, πρώτη προϋπόθεση, εκ των ων ουκ άνευ, είναι να βγούμε από το σκοτάδι στο οποίο έχουμε εγκλωβισθεί, ώστε να μπορέσουμε στοιχειωδώς να δούμε τι συμβαίνει γύρω μας και λίγο παραέξω από μας.

20 Μαΐου 1989

Ζητήσαμε από τον κριτικό και δημοσιογράφο Δημήτρη Ραυτόπουλο να μας γράψει ένα κείμενο για τη σημερινή πολιτική κατάσταση, σαν να προοριζόταν για την **Επιθεώρηση Τέχνης**, της οποίας υπήρξε ένας από τους βασικούς εμψυχωτές.

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ο πολίτης που δεν έχει χάσει την αξιοπρέπειά του αισθάνεται πια σαν κόλαφο τη δημόσια ύβρη του πολιτικού παπατζιδισμού. Ένα ηθικά έκπτωτο καθεστώς, σε ντελίριο πανικού, επιχειρεί να εκβιάσει μια απαλλακτική απόφαση για τις ανομίες του, πείθοντας ότι κρατάει ως όμηρο την ανήλικη Δημοκρατία: οι θεσμοί υπό «λαϊκή» αίρεση, ιδιωτικό κράτος και παρακράτος και απόπειρα εθνικού διχασμού. Σφετεριστές και της ιστορίας, οι εναγείς απαιτούν ιδιαίτερα από τους αριστερούς να συνταχθούν στην ιδέα ότι το έθνος των Ελλήνων δεν έκανε τους παλιούς και τους πρόσφατους αγώνες του παρά για να δικαιωθεί στο πενταπόσταγμα αυτό των αρετών του και των περωμένων του που ονομάζουν Αλλαγή.

Από την άποψη αυτή, ο Μίκης Θεοδωράκης, προτείνοντας κοινό Αντικλεπτικό Μέτωπο δεξιάς και αριστεράς, απάντησε ορθά στην ιταμή πρόσκληση για αντιδεξιό —δήθεν— μέτωπο με τους κλέφτες. Προσβολή κατά της τιμής και της νοημοσύνης του αριστε-

ρού αλλά και του κάθε πολίτη, η απάντηση αυτή γίνεται ακόμα πιο ταπεινωτική με τα μέσα που μετέρχεται: τυμβωρυχία, παραχάραξη, δηλητήριο. Προς τους συγκεντρωμένους οπαδούς ή επίστρατους και προπάντων στους υπηκόους του τηλεοπτικού παρακράτους δεν απευθύνονται επιχειρήματα, ιδέες, αλλά σείονται παβλοβιανά κουδουνάκια.

Όλοι οι ολοκληρωτισμοί στηρίχθηκαν στα εξαρτημένα αντανάκλαστικά, στο συναισθηματισμό, στα πληγωμένα εθνικά αισθήματα, μαζί με το λαϊκισμό, τις εθνικιστικές και τις σοσιαλιστικές ιδέες. Παρακολουθώντας τις πασχαλινές επιδόσεις του τηλε-ΠΑΣΟΚ, αυτόματα θυμήθηκα ότι ο θεσμός του υπουργείου «λαϊκής πληροφόρησης και προπαγάνδας» ήταν ναζιστική καινοτομία, εγκαινιάσθηκε το 1933 και ανατέθηκε στον Γκαίμπελς, που άρχισε αμέσως το έργο με την εξαντλητική μετάδοση από το ραδιόφωνο των χιτλερικών τελετών και με τις συνηγορίες στο Ράιχσταγκ για την ανάθεση υπερεξουσιών στον Φύρερ. Διατυπώθηκε η άποψη ότι η εύκολη και γρήγορη επικράτηση του ναζισμού θα ήταν αδύνατη αν δεν συνέπιπτε με τη διάδοση του ραδιοφώνου. Το μάθημα το έχουν καλά αφομοιώσει όλες οι αμαρτωλές εξουσίες και οι ένοχοι που κυβερνούν σήμερα εδώ καταφεύγουν σ' αυτό αποκαλύπτοντας την ενδόμυχη ολοκληρωτική τους κλίση.

Στο έργο *Διχασμός και «αριστερό πρόσωπο»* του ΠΑΣΟΚ σκηνοθέτης είναι ο άρρωστος της Εκάλης. Πριν από το πασχαλινό-πρωτομαγιάτικο όργιο

που διανθίστηκε με Σαντινίστας και άλλες ασχημίες, η σκηνοθεσία είχε μια κορυφαία και αποκαλυπτική επίδοση με την επέτειο της 21ης Απριλίου. Αντί να τιμηθεί η Δημοκρατία και η πολιτική αρετή, που είναι όρος βιωσιμότητάς της κατά τον Μοντεσκιέ, εξαπολύθηκε η γνωστή τυμβωρυχική επιχείρηση. Το αιμοσταγές σόου στην τηλεόραση είχε ένα ρεφραίν: κάθε τόσο ο αναδρομικός ζόφος της δεξιάς διακοπτόταν με σκηνές από το Περιστέρι. Ήταν εδώ το ΠΑΣΟΚ και ο μέγας Αρχηγός —μετά Χριστόν και Καραγκιόζη— Μεγαλέξανδρος, κατά τον τεχνικό του μοντάζ Μπισσίμ— λυτρωτής και εγγυητής του μέλλοντος. Ο φακός γλιστρούσε πάνω στον κ. Κουτσόγιωργα, αλλά ήταν κι αυτός εκεί. Δεν μπορούσε να έλειπε από την πρωτοκαθεδρία στο πανηγύρι αυτό της Κάθαρσης και της αδελφούνης με τις υποβαθμισμένες συνοικίες, το μεροκάματο της λιτότητας και το αντιστασιακό παρελθόν.

Δεν είναι τυχαίο ότι αυτός ο πρώην μπάτσος —όταν εμείς σερνόμαστε στα ξερονήσια και στις φυλακές— ήταν ο λαϊκός Σαιν-Ζύστ της Αλλαγής, ο κοινοβουλευτικός της Τόμπρας. Αυτόκλητος, με το ζόρι, εκδικητής μας, που «δεν θα μας άφηνε να ξεχάσουμε» τον εμφύλιο και πρώτος διδάξας το δόγμα της φιμωμένης αντιπολίτευσης, που δεν δικαιούται... δια να ομιλεί. Στα σεντά του βήματα πορεύεται πάντα η κουτσογιώργαινα Αλλαγή. Το ρόλο του

πήρε πια αυτοπροσώπως ο Αρχηγός.

Αυτός δεν έχει το άξιο μνήμης παρελθόν του κ. Κουτσόγιωργα. Όχι, ο κ. Παπανδρέου ήταν απών από τις περιπέτειες που μας διαίρεσαν και μας δεκάτισαν. Όταν ο τότε συμπατριώτης του στρατηγός Βαν Φλητ διέταξε «Σκοτώστε τους!», αυτός δεν έβγαλε άχνα στο Μίτσιγκαν. Τότε ούτε που μας είδε ούτε που μας ήξερε. Δεν θα τον είχαμε πρωθυπουργό τον κ. Παπανδρέου αν ίσχυε στις μέρες μας η «δοκιμασία» στην οποία υποβάλλονταν οι υποψήφιοι εννέα άρχοντες της Αθηναϊκής Δημοκρατίας και οι άλλοι δημόσιοι λειτουργοί. Γιατί μπροστά στη Βουλή των Πεντακοσίων και στο δικαστήριο, στην ερώτηση «στρατείας εί στρατεύται» (αν πήρε μέρος στις εκστρατείες της πατρίδας του)*, η απάντησή του θα ήταν βηξ.

Αν θέλει κανείς να πάρει τοις μετρητοίς τα λόγια του, ο ίδιος έχει χαρακτηρίσει τη στάση του στα ελληνοτουρκικά «εθνική μειοδοσία», αφού απένειμε τον τίτλο αυτό στην πρόταση του Κ. Μητσοτάκη για ελληνοτουρκικό διάλογο. Και ακόμα: ο κ. Παπανδρέου επιμένει ότι συνεργάστηκε με τον «πράκτορα της CIA» Κοσκωτά, ομολογεί, αν τον πιστέψουμε, ότι η CIA δια του Κοσκωτά έχτισε για λογαριασμό του μια αυτοκρατορία του Τύπου, έκλεινε εφημερίδες και αγόραζε άλλες. Μιλάμε για γεγονότα που δεν διαψεύδονται, ακόμα κι αν δεν πιστέψουμε τους ισχυρισμούς του Κοσκωτά ότι χρηματοδοτούσε τις

κομματικές του φιέστες, τον προεκλογικό του αγώνα και τον ίδιο προσωπικά.

Αυτά για να περιοριστούμε στα γεγονότα και σε όσα βεβαιώνουν ο ίδιος και οι δικοί του. Γιατί πάνω απ' όλα, ο πολιτικός αυτός απατεώνας και το ιδιωτικό του κόμμα περιφρονούν τόσο πολύ τη νοημοσύνη των Ελλήνων, ώστε να μην ορρωδούν μπροστά σε κανένα ψέμα, σε καμιά αντίφαση ή μυθοπλασία. Και οι απόντες, οι μηδισαντες, οι ύποπτοι, ανακηρύσσονται σε ημίθεους των αγώνων μας και τιμητές.

Οπωσδήποτε δεν μας αντιπροσωπεύει ο κ. Παπανδρέου ούτε οι υποτακτικοί του. Δεν τους ανήκει η Αντίσταση και το μαρτυρολόγιο του εμφύλιου. Κι αν βρουν μερικούς αβανταδόρους στο «αριστερό» παπατζίδικο κόλπο, αυτοί δεν θα αντιπροσωπεύουν την Αντίσταση περισσότερο από όσο αντιπροσωπεύουν τις γενιές του «1-1-4» και του Πολυτεχνίου οι φωστήρες Μαντζουράνης – Μεταξάς. Δεν μας αντιπροσωπεύουν οι παπατζήδες των ιδεών. Δεν τους τοκίσαμε το αίμα μας, τα ξερονήσια και τα Μακρονήσια, ούτε καν τις πλάνες μας και τα προδομένα ιδανικά. Ας αρκεστούν σε άλλα πανωτόκια, σε άλλες καταθέσεις με εφτασφράγιστο απόρρητο και ενύηση του κορυφαίου θεσμού του Μο'ώχ: της τράπεζας των σκοτεινών συναλλαγών.

ΣΤΗΝ ΠΛΑΣΤΟΠΡΟΣΩΠΙΑ του «αριστερού» ΠΑΣΟΚ κλήθηκαν να συνδράμουν και τα ξένα κέντρα. Μια που δεν έρχεται ο Γκορμπατσόφ, ας είναι κι ο Ντανιέλ Ορτέγκα που έτυχε να περιφέρει το δίσκο της επαιτείας στη Δυτική Ευρώπη. Μετά τις σπαρταριστές σκηνές των ελληνοβουλγαρικών συνόρων και του Δανιήλ στα σκυλάδικα, θα κάνουν την πρόκληση, λέει, να φέρουν τον κ. Γκονζάλεθ παραμονές εκλογών. Ονειρεύονται να φέρουν και τον Φιντέλ

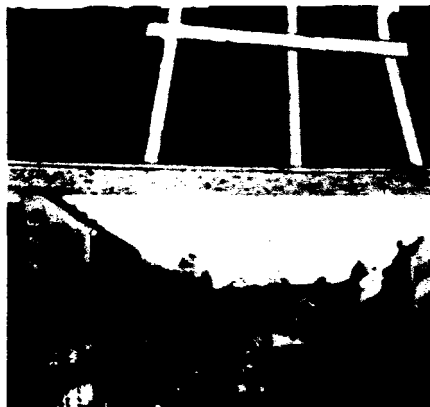
Κάστρο, χωρίς τους μισθοφόρους του δυστυχώς. Φέρανε όμως, έστω και δια των ερτζιανών, το «Δράκουλα των Καρπαθίων». Η κατάπτωση ΕΡΤ ύμνησε πριν από μερικές βδομάδες το μεγάλο δημιουργικό του έργο και την αφθονία που έφερε στην άτυχη Ρουμανία, τη στιγμή ακριβώς που όλη η πολιτισμένη ανθρωπότητα τον έφτυνε. Μάζευε κόλυβα αριστεροφάνειας, κι ας είναι και από τους μετεξεταστέους, «κουμπούρες» της περεστρόικα ή τζουτζέδες σταλινίσκου.

Αλλά το κύριο βάρος της «αριστερής φυσιογνωμίας» ρίχτηκε στο ιδεολογικό λαθρεμπόριο πτωμάτων. Με όλη την ανευθυνότητά της, αυτή η τακτική επιλογή του ΠΑΣΟΚ ορίζει και το πολιτικό του στίγμα. Όταν η πολιτική δεν έχει να επιδείξει τίποτα το δημιουργικό, καταφεύγει στους τάφους.

Τα πεπραγμένα της Αλλαγής είναι εδώ αδιάψευστα. Δημιουργήματά της είναι η πρωτοφανής σήψη, ο χρηματισμός, τα νέα «τζάκια» και η μοναδική στον κόσμο – το δυτικό τουλάχιστον – τάξη των «οικονομισαρίων» του δημόσιου τομέα. Αυτά πάνω σε μια οικονομία ρηματοδιδό, παρά την ευνοϊκή διεθνή συγκυρία και παρά τον κοινοτικό πακτωλό, που συνέπεσαν με την οκταετία. Χλιδή, λεηλασία και παρασιτισμός απορρόφησαν την ικμάδα της και τα δάνεια, γιατί ούτε ένα μεγάλο έργο δεν έγινε και είναι κι αυτό ένα παγκόσμιο ρεκόρ ελληνικό.

Αλλά η προοδευτική φυσιογνωμία της Αλλαγής εκδηλώθηκε, λένε, στον τομέα των θεσμών. Πράγματι. Το θεμέλιο της Δημοκρατίας, ο κοινοβουλευτισμός, μεγάλυνθηκε με το κοινοβου-

* Αριστοτέλους «Αθηναίων Πολιτεία», Μ. 2-3.

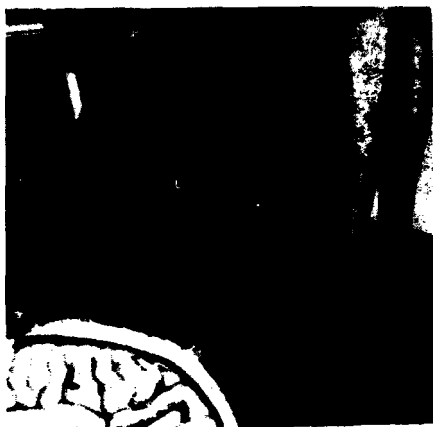

λευτικό πραξικόπημα του '85, για να θυμηθούμε μόνο αυτό. Και θεσμοθέτησε το ιδιωτικό κόμμα και το ιδιωτικό κράτος. Αλλά και το μοναδικό, σε παγκόσμια κλίμακα, φαινόμενο κράτους που πουλάει νόμο σε απατεώνα, είναι συνέπεια της θεσμικής αυτής προόδου και της αίσθησης παντοδυναμίας που δίνει στην κορυφή του. Ο απόλυτος άρχων μπορεί να μεταφέρει το κράτος στο εξωτερικό ή στη βίλλα του, να το θέσει σε νάρκωση, σε αργία, να χρίει οποιαδήποτε τουρλου... δεν ξέρω τι, κρατική, λειτουργό «εθνικώς αναγκαία», μεταβιβάζοντας μέρος από την εξουσία του *jure divino*.

Ο μεγάλος τιμονιέρης της αντιδεξιάς, που υπερκέρασε τη δεξιά με αντικανονικό δεξιό προσπέρασμα, αδιαφόρησε για το θεσμικό πλαίσιο παντοδυναμίας που πάει να της κληροδοτήσει.

Στους δημοκρατικούς θεσμούς, κατά μια ευρύτερη έννοια, συγκαταλέγεται και ο Τύπος. Αφού ο μονάρχης απέτυχε να αλώσει τον Τύπο δια του ευνοούμενου του απατεώνα, ώστε από οχυρό της Δημοκρατίας να τον μετατρέψει σε ρουμανικό χαρτί υγείας, εκήρυξε σε δυσμένεια εφημερίδες και δημοσιογράφους —εκτός από τους αυριανιστές πρώην χουντικούς και τα σκύβαλα των καναλιών— και εξαπολύει αντίποινα κατά των εφημερίδων, των δημοσιογράφων και των ταμείων τους. Οι δημοσιογράφοι είθισται πλέον να ξυλοφορτώνονται από τους τραμπούκους, να προπηλακίζονται και να απειλούνται με λυντσάρισμα ως νέγροι του αμερικάνικου Νότου μετά το βιασμό λευκής κυρίας.

Για τους θεσμούς άλλωστε και την αξία που έχει η ανεξαρτησία τους, η σταθερότητά τους στα μάτια τους, ο κ. Παπανδρέου διατύπωσε το δόγμα της Κοζάνης: «Μόνος θεσμός είναι ο λαός!». Δεν ήξερε προφανώς ότι τον είχε προλάβει σ' αυτό ο Χίτλερ, αλλά είναι μοιραίο οι λαϊκισμοί να συναντώνται.

Η περιέργη αυτή Αλλαγή θα έπρεπε μάλλον να ονομαστεί Αναπαλαίωση (από το δικό της σόλοικο λεξιλόγιο), αφού ξανάφερε τόσα πολλά στοιχεία της Ψυροκώσταινας: τους δελαπατρίδειους λεονταρισμούς, τη δηληγιαννική δημαγωγία, το διορισμό. Έθιμο πια έγινε να εκτρέπεται ανελλιπώς ο Αχελώος, ετησίως στο Κιλελέρ και ανά τετραετία στις εκλογές, αναβιώνοντας το παροιμιώδες ανέκδοτο του κομματαρχισμού: «Θα σας κάνουμε γεφύρια. —Μα δεν έχουμε ποτάμια.— Θα σας κάνουμε και ποτάμια».

Ο πανικός και η εξαχρείωση του λαϊκισμού είχε μια παπατζίδικη κορόνα που θα προστεθεί στις πολιτικές μας παροιμίες: «Τσοβόλα, δώσ' τα όλα!». Αντιμετωπίζοντας την «πρόκληση του 1992», φαίνεται, ο άρρωστος δημόσιος τομέας φορτώνεται με πρόσθετο άεργο υπερπληθυσμό, που η μόνη του λειτουργία είναι να πυκνώνει τις νομαδικές «λαοθάλασσες» των συγκεντρώσεων του ΠΑΣΟΚ.

Δημαγωγική αριστεροφάνεια ταλαιπώρησε και το χώρο του «πολιτισμού». Από τη σοσιαλίζουσα Εσπέρια εισήχθη —καραγκιοζοποιημένη κι αυτή— μια μεταμοντέρνα αντίληψη της κουλτούρας, εξέλιξη του παλιού ρώσικου λαϊκισμού, που έβαζε ένα καλοφτιαγμένο ζευγάρι μπότες πιο ψηλά από τον Σαίξπηρ. Είναι η πολιτική που υποκαθιστά το «σόου μπιζ», τη σαπουνόπερα, το φεστιβαλικό, το τουρλού-τουρλού στην κουλτούρα. Στη δημοκρατία αυτή των ιδεών και των έργων πραγματοποιήθηκε επιτέλους η ισοσύνη. Φυσικά δεν έλειψαν οι «πρωτοβουλίες», οι εξαγγελίες, οι αυτοσχεδιασμοί, χωρίς αντίκρισμα.

Σε όλους τους τομείς, άλλωστε, η ποσοτική εξαγγελία υπέχει θέση έργου και είναι αυτοσκοπός χωρίς συνέχεια. Το πρόγραμμα, σαν το τζιτζίκι, δεν έχει αύριο, κι έτσι ελεύθερο, ξένοιαστο, μπορεί να είναι όσο «μεγάλης πνοής» θέλει, «ιστορικό», πλουσιοπάροχο Τζάμπα είναι...

Στην πολιτική και πολιτιστική αυτή Ντίσνεϋλαντ άνθισε ένας λόγος κι ένα δημόσιο ύφος που κάνουν φάρσες στη σκέψη, στις έννοιες και τις ιδέες, με την κουφότητα και την κομπορημοσύνη τους. Το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε κάτι που φαίνεται παράξενο: τα ιδανικά που άδειασαν με τον «υπαρκτό σοσιαλισμό» αλλού, εδώ τα έλιωσε με τον ανύπαρκτο: απλώς σπιλώνοντας τα.

Ήταν φυσικό να ανεβάσει ανάλογα το πολιτικό και πνευματικό επίπεδο της πιστής πελατείας αυτή η Αλλαγή. Βλέποντας τα πλήθη με τις πλαστικές σημαίες —όσο νομαδικά και να είναι— και τον απίθανο κρετινισμό των αντα-

νακλαστικών που κατάλληλα προκαλούνται από τον δημαγωγό, ανάτρεξα για λίγο φως σε μια πραγματεία περί Βλακειάς, που τοποθετεί αυτή την πνευματική κατάσταση στο θεμέλιο των ιδεολογιών. Μια παρατήρηση ήταν σα να είχε γραφτεί για τα καθ' ημάς: «Προς γενική έκπληξη των σχολιαστών, η στροφή 180 μοιρών της σοσιαλιστικής πολιτικής δεν προκαλεί βίαιες εκρήξεις. Ο ψηφοφόρος φαίνεται να σκέπτεται: απατήθηκα μάλλον, παρά: με απάτησαν [...] Ίσως πρέπει ν' αλλάξω γνώμη για την αλλαγή»*.

Μαζί με τ' άλλα, το ΠΑΣΟΚ δημιούργησε σχολή ακρισίας, φανατισμού και δουλοφρονύσης.

«Ο λαός βογγάει και ζητάει την αιώνια καταδίκη των υπουργών του Ηγεμόνα, ενώ μόνος αυτός απαλλάσσεται από όλα όσα εκείνα διέπραξαν εν ονόματί του».

Αυτό γράφτηκε πριν από τα Φώτα, πάνε τεσσεράμισι αιώνες, από έναν ελληνολάτρη νεαρό 16-18 χρονών, τον Λα Μπρεσί. Ας σημειωθεί ότι στις πρώτες (μεταθανάτιες) εκδόσεις, ο «Λόγος περί εθελοντικής δουλείας» είχε τιτλοφορηθεί «Ο Αντι-Ένας». Οι αναπτύξεις για το μαζικό ναρκισσισμό, τη σχέση επιθυμίας και φανταστικού, τη μαγική υπέρβαση της πολιτικής (και κοινωνικής) διαίρεσης σε μια συμβολική ενότητα, στον Ένα, που από τη γενική ανωνυμία μπορεί να ονομαστεί, και όλη η ανατομία της δουλοφροσύνης, ήταν μεγαλοφυής για το 16ο αιώνα και έχει ακόμα σχετική αξία. Στη διαιώνιση ακριβώς της δουλοφροσύνης και της βλακειάς ελπίζουν το ΠΑΣΟΚ και ο αρχηγός του σήμερα, για να γλιτώσουν την καταδίκη. Αλληλέγγυοι ο Ηγεμόνας και το «κίνημα» κηρύσσονται ανεύθυνοι, σ' ένα καθε-

* André Glucksman, «La Bêtise», Grasset, Paris, σελ. 113.

στώς όπου η εξουσία τους ελάχιστα εμπόδια αναγνώρισε. Κατά τους απολογητές κομισάριους και μερικούς βαθυστοχάστους σχολιαστές, φταίμε όλοι για τα σκάνδαλα και τη σήψη: οι πάντες και τα πάντα, η κοινωνία, ο καπιταλισμός, το τραπεζικό σύστημα, τα «ξένα κέντρα», όλοι εκτός από τον Ένα και το καθεστώς του. Όσοι παραπονιούνται για την αθέτηση των κοινωνικοποιήσεων, ας αρκεστούν στην κοινοκτημοσύνη των σκανδάλων.

Δεν ξέρω αν μπορούν να παρομοιαστούν με γύφτους όπως τους βάπτισε ο Διον. Σαβδόπουλος, οι ενσαρκωτές της «σοσιαλιστικής» Αλλαγής. Άλλοι τους θέλουν τσαντάκηδες, αφού άρπαξαν την τσάντα από τρεις ηλικιωμένες που τώρα τους κυνηγάνε: η ταλαίπωρη κυρία Οικονομία, η παρδαλή κυρία Ιδεολογία και η σεβάσμια κυρία Ιστορία. Ό,τι και να 'ναι ή να μοιάζουν, αποτελούν σήμερα ένα παθητικό της πολιτικής πραγματικότητας. Στη δημοκρατική μας συναίνεση έχουν κηρυχθεί ανοιχτά διαφωνούντες. Προτίμησαν το ρόλο του βρυκόλακα, και θα ταφούν από τη λαϊκή αποδοκιμασία. Κανένα ρουζ στο χλωρό αποσυντεθειμένο πρόσωπο, που το εμψυχώνει μόνο μίσος, δε μπορεί να κρύψει το ζόμπι.

Δημήτρης Ραυτόπουλος

Το περιοδικό βρισκόταν στο τυπογραφείο όταν κυκλοφόρησε η διακήρυξη των «97» διανοομένων και καλλιτεχνών. Την παραθέτουμε παρακάτω, μαζί με όλες τις υπογραφές που είχαν συγκεντρωθεί μέχρι την 23.5.1989.

Στη βαριά ατμόσφαιρα σκανδάλων και σήψης πετούν τελευταία οιωνοί πολιτικής ανωμαλίας. Η Δημοκρατία, εμπεδωμένη στη συνείδηση των Ελλήνων ύστερα από περιπέτειες δεκαετιών, υβρίζεται και ναρκοθετείται από την έκπτωση της πολιτικής αρετής, από τον αυταρχισμό της υπόλογης εξουσίας και την παραβίαση των κανόνων του πλουραλισμού.

Ο κόσμος των γραμμάτων και των τεχνών είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος απέναντι στον εκτραχλισμό του πολιτικού λόγου και την κατάλυση της ισηγορίας, που κατά την ελληνική πολιτειακή σκέψη αποτελεί κριτήριο της Δημοκρατίας. Ιδιαίτερα στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, ο μονόπλευρος έλεγχος και η παραπληροφόρηση, η ανεργατικότητα και διευθυνόμενη χρήση της ιστορίας και η μαζική διάδοση μιας κραυγαλέας διχαστικής ομιλίας, χωρίς ουσιαστικό αντίλογο, αποτελούν σύμπτωμα ολοκληρωτισμού απαράδεκτο σε δημοκρατικό καθεστώς.

Πιστεύοντας ότι εκφράζουμε την πολιτιστική συνείδηση των Ελλήνων, δηλώνουμε την οργή μας για τον ταπεινωτικό εθισμό στον οποίο μεθοδευμένα οδηγείται ο λαός μας και καταδικάζουμε απερίφραστα τους δολιοφθορείς της Δημοκρατίας, τους δυναμιτιστές της ομαλότητας, εμφανείς και σκοτεινούς, και τους ενόχους του σκανδάλου - που βέβαια ταυτίζονται.

Ανδρέας Αγγελάκης, Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Νόρα Αναγνωστάκη, Μανόλης Αναγνωστάκης, Αλέξανδρος Αργυρίου, Μαντώ Αραβαντινού, Κώστας Ασημακόπουλος, Νάσος Βαγενάς, Νάνος Βαλαωρίτης, Θανάσης Βαλτινός, Άγγελος Βλάχος, Τάσος Βουρνάς, Ρέα Γαλανάκη, Κώστας Γεωργουσόπουλος, Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Μιχάλης Γκανάς, Νίκος Γκάτσος, Βαγγέλης Γκούφας, Ε.Χ. Γονατάς, Τάσος Δενέγρης, Νίκος Δήμου, Κική Δημουλά, Απόστολος Κ. Δοξιάδης, Οδυσσέας Ελύτης, Παύλος Ζάννας, Ζυράννα Ζατέλη, Θόδωρος, γλύπτης, Ιουλία Ιατρίδου, Αλέξανδρος Ίσαρης, Δημήτρης Κοκκινίδης, Γιάννης Καλιόρης, Θεοφάνω Καλογιάννη, Αλέξανδρος Κοσματόπουλος, Μαργαρίτα Καραπάνου, Χρίστος Καράς, Διονύσης Καρατζάς, Αργυρώ Καρύμπακα, Λίνα Κάσδαγλη, Ε.Χ. Κάσδαγλης, Νίκος Κάσδαγλης, Κυριάκος Κατζουράκης, Ζωή Καρέλλη, Μήτσος Κασόλας, Σωκράτης Καψάσκης, Γιάννης Κιουρτσάκης, Τάσος Κόρφης, Κώστας Κουλουφάκος, Θανάσης Κωσταβάρας, Μαρία Κωστάκου, Σάββας Κονταράτος, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Μαρία Λαϊνά, Τάσος Λιγνάδης, Μαργαρίτα Λυμπεράκη, Γιώργος Μανιώτης, Τάκης Μενδράκος, Γιάννης Μανουσάκης, Γιώργος Μαντζουράνης, Δημήτρης Μαρωνίτης, Τζένη

Μαστοράκη, Γιώργος Μαυροειδής, Ναταλία Μελά, Ε. Μόσχος, Νίκος Μπακόλας, Ανδρέας Μπελεζίνης, Χρόνης Μπότοσγλου, Γιάννης Νεγρεπόντης, Έλλη Νεξερίτη, Δημήτρης Νόλλας, Παυλίνα Παμπούδη, Αλέξης Πανσέλης, Βασιλική Παπαγιάννη, Νέστορας Παπανικολάου, Γιάννης Παπιάς, Τίτος Πατρίκιος, Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Μάριος Πλωρίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Δημήτρης Ραυτόπουλος, Στέφανος Ροζάνης, Τάσος Ρούσσος, Γαλάτεια Σαράντη, Κώστας Σαρδελής, Σωτήρης Σόρογκας, Αντώνης Σουρούνης, Δημήτρης Σπάθης, Όλγα Σταυρίδου, Σπύρος Τσακνιάς, Φαίδων Ταμβακάκης, Φώφη Τρέζου, Άντεια Φραντζή, Νίκος Φωκάς, Αντώνης Φωσιέρης, Γιάννης Χαϊνης, Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, Μάνος Χατζιδάκις, Δημήτρης Χορν, Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, Τάκης Αδάμος, Τάσος Αθανασιάδης, Τάσος Αναγνωστός, Νίκος Αρβανίτης, Ευάγγελος Ασιώτης, Δημήτρης Βαρωσις, Νίκος Βεργίτης, Στέλιος Βόκοβιτς, Παντελής Βούλγαρης, Πέτρος Γλ.ζος, Μιχάλης Γρηγορίου, Μάρκος Φ. Δραγούμης, Καίτη Δρόσου, Μάρω Δούκα, Άλκη Ζέη, Διαλεχτή Ζευγώλη, Όπυ Ζούνη, Μίκης Θεοδωράκης, Τάκης Θεοδωρόπουλος, Νίκος Καμβύσης, Χρήστος Κατσιγιάννης, Νίκος Κούνδουρος, Δημήτρης Κούρος, Βασίλης Καραβίτης, Αλέξης Κυριτσόπουλος, Αλέκος Λεβίδης, Δημήτρης Μαραγκόπουλος, Αλέξης Μινωτής, Δημήτρης Μυταράς, Κούλα Ξηραδάκη, Έφη Πανσελήνου, Μενέλαος Παλλάντιος, Μαρία Παπαδημητρίου, Ανάστος Παπαπέτρου, Ευαγγελία Παπαχρήστου-Πάνου, Πολλάντα Πατεράκη, Λότη Πέτροβιτς, Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, Λεάνδρος Πολενάκης, Γιάννης Ρίτσος, Νικηφόρος Ρώτας, Γιώργος Σεβαστίκογλου, Στέλιος Σκοπελίτης, Γαλάτεια Σουρέλη-Γρηγοριάδου, Γρηγόρης Σηφάκης, Σταμάτης Σπανουδάκης, Τατιάνα Σταύρου, Κώστας Στεργιόπουλος, Νίκος Τυπάλδος, Γιώργος Τούγιας, Ιωάννα Τσάτσου, Ντόρα Τσάτσου-Συμεωνίδου, Στάθης Σπηλιωτόπουλος, Γιώργος Χατζηνάσιος, Μισέλ Φάις, Μανώλης Φουρτούνης.

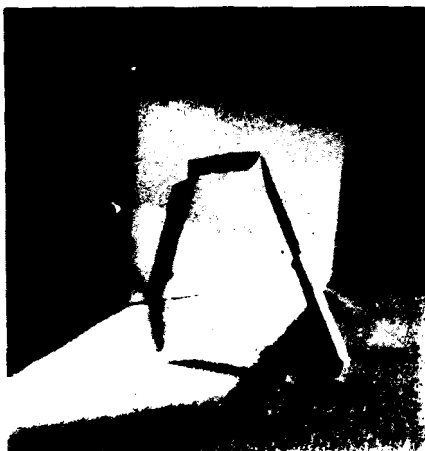
Από την «Ιστορική Ρήξη της 9ης του Μάρτη» στη δήλωση της Κοζάνης

Στις 9 Μαρτίου 1989, η Νέα Δημοκρατία κατέθεσε στη Βουλή πρόταση δυσπιστίας. Πριν τέσσερα ακριβώς χρόνια, η κυβερνητική πλειοψηφία της εποχής ανακοίνωνε την πρόθεσή της να καταθέσει πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος. Η ημερομηνιακή σύμπτωση πέρασε μάλλον απαρατήρητη. Θα μπορούσαμε, ωστόσο, να επιχειρήσουμε ορισμένες σκέψεις, εφόσον υπάρχει ένα κοινό θεσμικό πεδίο, όπου οι δύο προτάσεις συναντώνται. Αναφερόμαστε στο κοινοβουλευτικό μας πολιτεύμα, του οποίου η πρόταση δυσπιστίας αποτελεί οριακή και, γι' αυτό, αποφασιστικής σημασίας εκδήλωση. Αντίστοιχα, η πρόσφατη αναθεώρηση ενίσχυσε την κοινοβουλευτική ειδικά συνιστώσα του Συντάγματός μας εις βάρος της προεδρικής. Το ερώτημα λοιπόν συνοψίζεται στο εάν και κατά πόσον η σημερινή πολιτική κρίση αναδεικνύει τα όρια της αναθεωρητικής πράξης του 1985/86.

Όπως είναι γνωστό, η αναθεώρηση είχε ως κύριο στόχο και αποτέλεσμα την αφαίρεση από τον Αρχηγό του Κράτους ορισμένων οριακών αρμοδιοτήτων, τις οποίες αυτός μπορούσε να ασκήσει χωρίς υπουργική προσυπογραφή, με προσωπική του δηλαδή ευθύνη, ακόμη και εναντίον της θέλησης της πλειοψηφίας του Κοινοβουλίου.

Από διάφορες πλευρές είχε έγκαιρα επισημανθεί ότι οι αρμοδιότητες, που η αναθεώρηση αφαιρούσε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, τυπικά μόνο κατέληγαν στη Βουλή, ενώ ο πραγματικός αποδέκτης ήταν ο Πρωθυπουργός.

Οι απαραίτητες προϋποθέσεις της «αδιαφανούς» αυτής μετακύλησης είναι η ύπαρξη μονοκομματικής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και η τριπλή αρχηγική ιδιότητα που χαρακτηρίζει τον Πρωθυπουργό. Στη μεταπολιτευτική τουλάχιστον συνταγματική πρακτική, ο Πρωθυπουργός είναι ταυτόχρονα αρχηγός του κόμματος, αρχηγός της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και αρχηγός της κυβέρνησης. Θα μπορούσαμε, σχηματικά, να φανταστούμε τον «τρισυπόστατο» Πρωθυπουργό να κατέχει, υπό διαφορετική κάθε φορά ιδιότητα, τις κορυφές ενός ισοσκελούς τριγώνου, του οποίου την βάση αποτελεί το κόμμα, ενώ τα δύο σκέλη αντιστοιχούν στην κυβέρνηση και την κυβερνητική πλειοψηφία. Η ένταση και η ποιότητα του αρχηγικού ελέγχου επί του κόμματος μεταφέρονται, με φυσική σχεδόν αναγκαιότητα, στη σχέση του Πρωθυπουργού με καθένα από τα δύο σκέλη. Μια αυταρχική, λόγου χάριν, κομματική εξουσία εκτρέφει αναπόφευκτα την υποταγή της κυβέρνησης και της κυβερνητικής πλειοψηφίας στη θέληση του «Κυβερνήτη». Το τρίγωνο, στην αυταρχική του εκδοχή, περιγράφει ένα κλειστό κύκλωμα εξουσίας, στις

πλευρές και τις κορυφές του οποίου ευδοκιμούν φαινόμενα πολιτικού εκφυλισμού και διαφθοράς, όπως αυτά τα οποία προϋποθέτει και αναδεικνύει η σημερινή κρίση.

Η διαφαινόμενη, ήδη από την πρόταση αναθεώρησης του 1985, συγκέντρωση υπερτροφικών και ουσιαστικά ανέλεγκτων αρμοδιοτήτων στο πρόσωπο του Πρωθυπουργού αποτέλεσε το κύριο επιχείρημα της κριτικής την οποία μερίδα των πολιτικών δυνάμεων και της συνταγματικής θεωρίας απηύθυναν στην αναθεώρηση. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο τάσεις:

Από τη μία πλευρά, η συντηρητική άποψη απέρριπτε τη σκοπιμότητα μεταβολής του συνταγματικού κειμένου εμμένοντας στη διατήρησή του όπως είχε διαμορφωθεί το 1975. Στην περίπτωση αυτή, ματαιωνόταν η «πρωθυπουργική παντοδυναμία», εφόσον ο Αρχηγός του Κράτους θα διατηρούσε τις, ανασχετικού χαρακτήρα, αρμοδιότητές του.

Από την άλλη πλευρά, η άποψη που ενώ καταρχήν αποδεχόταν την πρόταση αναθεώρησης, πρόβαλλε ταυτόχρονα την ένσταση ότι αυτή έπρεπε να επεκταθεί και σε άλλους τομείς, αποβλέποντας κυρίως στην ευρύτερη προστασία των συνταγματικών δικαιωμάτων, τη διεύρυνση των ελεγκτικών αρμοδιοτήτων της κοινοβουλευτικής μειοψηφίας, και την κατοχύρωση της ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας. Με τον τρόπο αυτό, η προοπτική της «πρωθυπουργικής παντοδυναμίας» θα συναντούσε φραγμούς, αφ' ενός μεν στην ενδυνάμωση θεσμών προστατευτικών της κοινωνίας των πολιτών, αφ' ετέρου δε στην ενίσχυση των θεσμικών αντιβάρων στο εσωτερικό του κράτους, τόσο στο χώρο του Κοινοβουλίου όσο και της Δικαιοσύνης.

Προβάλλοντας τις κριτικές απόψεις στο φως (ή το σκοτάδι) της σημερινής κρίσης, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις:

Σύμφωνα με τη συντηρητική άποψη, η αναθεώρηση εμποδίζει την ταχεία επίλυση της σημερινής κρίσης διότι μετέβαλε το άρθρ. 41 παρ. 1 το οποίο παραχωρούσε στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας την αρμοδιότητα να διαλύσει τη Βουλή λόγω «προφανούς δυσαρμονίας» (της Βουλής) προς το λαϊκό αίσθημα». Στο σημείο αυτό, μια ένσταση και μια παρατήρηση.

Η ρήτρα της «προφανούς δυσαρμονίας» προϋπόθετε ότι η διάλυση της Βουλής δεν θα ήταν νόμιμη παρά μόνο εάν η κρίση είχε προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό, ώστε να κρινόταν πλέον αναγκαία η πρόωπη προσφυγή στο εκλογικό σώμα. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ο συνταγματικός κανόνας, πριν και μετά την αναθεώρηση, είναι η εξάντληση της βουλευτικής τετραετίας. Η πρόωπη λήξη της θητείας της Βουλής αποτελεί –και αποτελούσε– εξαίρεση και πρέπει να ερμηνεύεται στενά. Συνεπώς, ο μηχανισμός του άρθρου 41 παρ. 1, όπως είχε πριν την αναθεώρηση, δεν θα ήταν πρόσφορος για μια «ταχεία», τουλάχιστον, επίλυση της κρίσης.

Μπορούμε ωστόσο να αναρωτηθούμε εάν ο ίδιος μηχανισμός θα οδηγούσε ούτως ή άλλως σε επίλυση της κρίσης. Με δεδομένη δηλαδή τη θέληση της Κυβέρνησης να εξαντλήσει την τετραετία, μπορούμε βέβαια να πιθανολογήσουμε, ότι η αντίθεση ανάμεσα στον Αρχηγό του Κράτους και την κοινοβουλευτική πλειοψηφία θα οδηγούσε σε συνταγματική κρίση. Τυχόν επάνοδος δηλαδή της σημερινής πλειοψηφίας στη διακυβέρνηση της χώρας, μετά από προεκλογική περίοδο όπου θα λειτουργούσαν όλα τα ανακλαστικά του παρελθόντος και θα δέσποζε η «θεωρία της συνωμοσίας», θα άφηνε πολιτικά

έκθετο τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας απέναντι σε μια κυβερνητική πλειοψηφία η οποία θα έχαιρε πρόσφατης δημοκρατικής νομιμοποίησης. Με λίγα λόγια, η πολιτική κρίση θα είχε αναβαθμιστεί σε πολιτειακή. Εδώ εντοπίζεται η κυρίαρχη, πριν την αναθεώρηση, αντίφαση του Συντάγματος του 1975, το οποίο, ενώ αναγνώριζε στον Αρχηγό του Κράτους πλήρη διακριτική ευχέρεια να έλθει σε σύγκρουση με την κυβερνητική πλειοψηφία, του παρείχε ωστόσο ασθενή νομιμοποιητική βάση.

Εξάλλου, στο δημοκρατικό πολίτευμα, ζητούμενο δεν είναι μόνο η επίλυση των κρίσεων, αλλά κυρίως και προ πάντων η πρόληψή τους. Γι' αυτό και η συνταγματική θεωρία διακρίνει ανάμεσα σε προληπτικές και κατασταλτικές εγγυήσεις τήρησης της συνταγματικής νομιμότητας. Όταν η συντηρητική άποψη, ενόψει της σημερινής κρίσης, επικαλείται τις προ της αναθεωρήσεως αρμοδιότητες του Αρχηγού του Κράτους, ιδιαίτερα την αρμοδιότητα παύσης της Κυβέρνησης και διάλυσης της Βουλής, όπως τις ερρύθμιζαν αντιστοίχως τα άρθρα 38 παρ. 2 και 41 παρ. 1, αναφέρεται σε κατασταλτικές εγγυήσεις.

Είναι, φυσικά, πιθανόν οι προληπτικοί μηχανισμοί να μη λειτουργούν αποτελεσματικά, οπότε η συνταγματική εκδοχή μιας προεδρικής διάλυσης της Βουλής –όχι πάντως παύσης της Κυβέρνησης– αποδεικνύεται αναγκαία. Αυτό πρέπει να απασχολήσει τον προ-

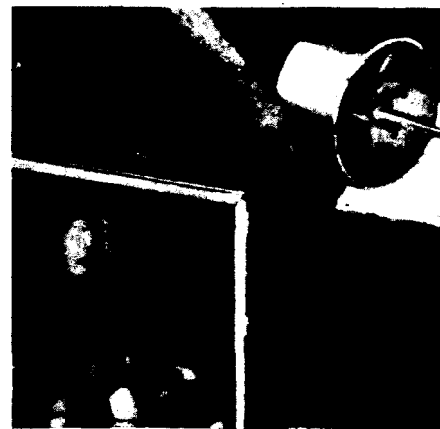

σεχή αναθεωρητικό νομοθέτη, αλλά μόνο εφόσον διευρύνει και κατοχυρώσει παράλληλα τις προληπτικές εγγυήσεις τήρησης της συνταγματικής νομιμότητας.

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο, η σημερινή κρίση αναδεικνύει το καταρχήν εύστοχο της δεύτερης κριτικής άποψης, η οποία επεδίωξε την αναβάθμιση των ελεγκτικών αρμοδιοτήτων της κοινοβουλευτικής μειοψηφίας και την αποτελεσματική κατοχύρωση της ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας. Η άποψη αυτή προσέφερε, πάντως, ευνοϊκές προϋποθέσεις για την έγκαιρη κινητοποίηση της Βουλής και των δικαστών απέναντι στην εμπλοκή της εκτελεστικής εξουσίας στο «φαινόμενο Κοσκωτά» και τις κάθε λογής διακλαδώσεις και παραφυάδες του.

Δεν υπεννοείται φυσικά εδώ ότι η τυχόν ενσωμάτωση αυτής της άποψης στην αναθεώρηση θα αρκούσε αφ' εαυτής για να αποτρέψει την κρίση. Όσο τουλάχιστον αφορά στον κοινοβουλευτικό χώρο, απαιτείται η ανάλογη πολιτική βούληση και εδώ ελέγχεται, τουλάχιστον για ολιγωρία, ο πολιτικός κόσμος στο σύνολό του.

Από την άλλη μεριά, στοιχεία που ήλθαν πρόσφατα στο φως της δημοσιότητας αποδεικνύουν τους δεσμούς εξάρτησης που –ανάμεσα σε άλλα– καλλιεργεί ή ενισχύει η συνταγματικά κατοχυρωμένη επιλογή της ηγεσίας των ανωτάτων δικαστηρίων από το Υπουργικό Συμβούλιο. Πρόκειται για δεσμούς οι οποίοι μέσω της δικαστικής ιεραρχίας αγκαλιάζουν, στο σύνολό του, το δικαστικό σώμα. Αρκεί να θυμηθούμε τη σκανδαλώδη αδράνεια των αρμοδίων δικαστικών αρχών, όταν αποκαλύφθηκε ότι ο Κοσκωτάς είχε καταθέσει

σε ελληνική προξενική αρχή ψευδή δήλωση περί απωλείας του διαβατηρίου του.

Και όμως σήμερα, ενάμιση μόλις χρόνο αργότερα, η δικαστική εξουσία εμφανίζει μια πρωτοφανή δραστηριότητα. Σωρεία κυβερνητικών και παρακυβερνητικών παραγόντων οδεύουν καθημερινώς προς τον Κορυδαλλό. Με αλλεπάλληλες δηλώσεις, οι δικαστικές ενώσεις αμφισβητούν, επιθετικά πλέον, τις κυβερνητικές επεμβάσεις στο χώρο της Δικαιοσύνης. Χωρίς να υποτιμάται η δυναμική που οι εξελίξεις αυτές υποδεικνύουν, πρέπει να εντοπιστούν τα αίτια μιας αυτονόμησης, θα επιμείνω, πρόσφατης. Μεταξύ της σημερινής πολυπραγμοσύνης και της χθεσινής αδράνειας, μπορούμε πλέον να εντοπίσουμε τις «παρενέργειες» της αναθεώρησης:

Απαραίτητος όρος για τη διατήρηση της αποτελεσματικής λειτουργίας του τριγωνικού σχήματος εξουσίας, όπως το ορίσαμε στην αυταρχική του εκδοχή, είναι η αντοχή των κορυφών, δηλαδή των αρμών οι οποίοι συνδέουν τις πλευρές και διασφαλίζουν το κλειστό κύκλωμα εξουσίας. Με λίγα λόγια, ο πρωθυπουργός οφείλει να διατηρεί τη χαρισματική του νομιμοποίηση. Όταν, για οποιονδήποτε λόγο, η νομιμοποίηση αυτή αρχίσει να φθίνει, οι κεντρόφυγες τάσεις, που συμπιέζονταν στο εσωτερικό του τριγώνου, αρχίζουν πλέον να δραστηριοποιούνται.

Σήμερα λοιπόν, παρατηρούμε ότι με έμμεσο, πλην όμως σαφή, τρόπο οι κομματικοί «επίγονοι» καταθέτουν τις υποψηφιότητές τους ενώ ο Πρόεδρος της Βουλής αποστασιοποιείται. Βουλευτές, πρώην υπουργοί, οι οποίοι δηλώνουν ανοιχτά τις διαφωνίες τους, εξοστρακίζονται στην ομιχλώδη επικράτεια των «συνοδοιπόρων της συνομωσίας».

Σ' αυτές τις πολιτικές αντιδράσεις ο «τρισυπόστατος» απαντά με τη δική

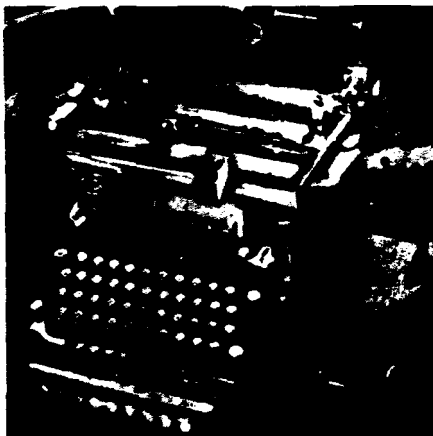
του πολιτική αποστασιοποίηση, όταν μέσω του Υπουργού Δικαιοσύνης δηλώνει την καινοφανή για κοινοβουλευτικό πολίτευμα άποψη ότι δεν ευθύνεται για πράξεις υπουργού, ως εάν δεν υφίστατο συλλογική πολιτική ευθύνη της Κυβέρνησης, την οποία εκφράζει ο Πρωθυπουργός.

Εκδηλώνονται ωστόσο αντιδράσεις και από τους πολιτειακούς εκείνους θεσμούς για τους οποίους η κλασική συνταγματική θεωρία πρεσβεύει την «πολιτική ουδετερότητα»:

Σε ήσσονες τόνους, ο ρυθμιστής του πολιτεύματος, αποψιλωμένος από αρμοδιότητες αποφασιστικής παρέμβασης, περιορίζεται κατ' ανάγκη σε έναν επιφυλακτικό ανταρτοπόλεμο δηλώσεων.

Η απειλή ωστόσο, περιβεβλημένη με όλο το κύρος της «ουδετερότητας», εκπορεύεται κυρίως από τη δικαστική εξουσία. Η πρόσφατη αφύπνιση της «τρίτης εξουσίας» δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο εάν αναχθούμε στη χαλάρωση της συνοχής του τριγώνου, η οποία, με τη σειρά της, συνεπάγεται την αδυναμία της σημερινής εκτελεστικής εξουσίας να ελέγξει, μέσα από τους γνωστούς μηχανισμούς, τους δικαστές.

Η χαλάρωση των δεσμών εξάρτησης ευνόησε μια δυναμική αποδέσμευσης,

την οποία προώθησαν άλλοι συγκυριακοί λόγοι:

Οι επιθέσεις των τρομοκρατικών οργανώσεων και οι δικαστικοί κώδικες του περασμένου έτους, οι οποίοι θεσμοποιώντας τους μέχρι τότε άτυπους μηχανισμούς εξάρτησης προκάλεσαν μια πρωτοφανή αναταραχή και κινητοποίησαν τα συντεχνιακά ανακλαστικά ολόκληρου του δικαστικού σώματος.

Τέλος, εκεί όπου η αναθεώρηση, ως σύνολο ενεργειών και παραλείψεων, κατέστησε αδύνατη την αποτελεσματική αναζήτηση πολιτικών ευθυνών, υπεισέρχεται η ποινική διάσταση ενός κατεχοχόν πολιτικού ζητήματος, όπως είναι η «υπόθεση Κοσκωτά». Η ποινικοποίηση της «υπόθεσης Κοσκωτά» αποτελεί το πεδίο όπου οι δικαστικοί λειτουργοί αντιπαράτιθενται στην κυβερνητική πλειοψηφία.

Εδώ, ο «τρισυπόστατος» αποστασιοποιείται πλέον από τους ίδιους τους θεσμούς, όταν δηλώνει στην Κοζάνη: «Κανένας θεσμός, μόνον ο λαός».

Εύστοχα επισημάνθηκε ότι η φράση παραπέμπει στη Γερμανία του 1933. Εμάς δεν μας απομένει παρά να επιχειρήσουμε τους δικούς μας, γηγενείς παραλληλισμούς. Να ανατρέξουμε όχι πλέον στο περιεχόμενο αλλά στη μεθόδευση της «Ιστορικής Ρήξης της 9ης του Μάρτη» για να ανασυνθέσουμε όλη τη διαδρομή, που οδηγεί στη δήλωση της Κοζάνης.

Γιώργος Β. Καμίνης
2.5.1989

Πάσσαλος ἐν τῷ κροτάφῳ ἢ πάλι για την ψυχοχειρουργική

Καί ἔλαβεν Ἰαήλ γυνή Χαβέρ τόν πάσσαλον τῆς σκηνῆς καί ἔθηκε τήν σφύραν ἐν τῇ χειρί αὐτῆς καί εἰσῆλθε πρὸς αὐτόν ἐν κρυφῇ καί ἔπηξε τόν πάσσαλον ἐν τῷ κροτάφῳ αὐτοῦ, καί διεξῆλθεν ἐν τῇ γῇ, καί αὐτός ἐξεστῶς ἐσκοτώθη καί ἀπέθανε.

(Κριταί, Δ. 21)

Στην ιστορία της ανθρωπότητας αναφέρονται, ἤδη από την εποχή της Παλαιάς Διαθήκης, «ειδικοί» χειριστές αιχμηρῶν αντικειμένων, οι οποίοι δρούσαν για διάφορους λόγους επί του εγκεφάλου των συνανθρώπων τους, είτε με απλό σκοπό τη θανάτωση είτε τη «θεραπεία» από κάποιο κακό. Ειδικότερα τον Μεσαίωνα, οι *pickers*, χειριζόμενοι δεξιотехνικά βελόνες, προσπαθούσαν να καταπολεμήσουν στους εγκεφάλους των δαιμονιζομένων τα *stigmata diaboli* ή *sigillum diaboli*. Το «θεραπευτικό» αποτέλεσμα ήταν συχνά ρηξικέλευθο επί του θύματος: και σκοτώνετο και απέθνησκε, όπως λέει και η Βίβλος.

Εκπνέοντος λοιπόν του 20ού αιώ-
νος, προέκυψε στην Ελλάδα, μεταξύ άλλων λιμών, λοιμών και καταποντισμών, και η ψυχοχειρουργική ως πρωτοσέλιδο θέμα των εφημερίδων αλλά και ως εφήμερο αντικείμενο ανησυχίας της κοινής γνώμης και των ειδικών της ψυχικής υγείας. Στο σημείωμα που ακολουθεί γίνεται η προσπάθεια σχολιασμού και πληροφόρησης των μη ειδικών, κυρίως σε σχέση με τα κοινωνικά και ηθικά προβλήματα που θέτει η (α-

νεξέλεγκτη) χρήση χειρουργικών μεθόδων για τον έλεγχο και τη θεραπεία ψυχικών προβλημάτων.

Μια διευκρίνιση επιβάλλεται κατ' αρχήν: δεν είναι ψυχοχειρουργική η χειρουργική επέμβαση στον εγκέφαλο για θεραπεία μερικών νόσων όπως η επιληψία, η Πάρκινσον κ.λπ., έστω και αν πολλές φορές είναι τα ίδια κέντρα ή οι ίδιες ομάδες που τυχόν πραγματοποιούν αυτές τις επεμβάσεις. Διαφορετικά ειπωμένο, στην πρώτη περίπτωση πρόκειται πάντα για επεμβάσεις σε σαφώς παθολογικούς εγκεφαλικούς ιστούς, ενώ στην ψυχοχειρουργική εξορισμού δεν υπάρχει αποδείξιμη εγκεφαλική βλάβη.

Ιστορικά, η πρώτη συστηματική πρόταση χειρουργικής θεραπείας των ψυχικών νόσων και εφαρμογή της λευκοτομής έγινε από τον Πορτογάλο Egas Moniz το 1936, όταν η δικτατορία του Σαλαζάρ μεσουρανούσε. Την πρόταση του Moniz (που έγραψε γαλλικά το σχετικό βιβλίο) την «εκλαίκευσαν» και την πολιτογράφησαν ως επιστημονική θεραπευτική πρόταση οι Αμερικανοί Freeman και Watts. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος επιτάχυνε την ευρεία διάδοση της ψυχοχειρουργικής, καθότι οι στρατιωτικές ψυχιατρικές υπηρεσίες των ΗΠΑ βρέθηκαν απροετοίμαστες να αντιμετωπίσουν τις μάζες των στρατεύσιμων με ψυχολογικά προβλήματα. Η ψυχοχειρουργική εμφανίστηκε λοιπόν ως η ταχεία, φτηνή και «επιστημονική» μέθοδος θεραπείας των ψυχικών παθήσεων. Με το τέλος της δεκαετίας του 1940, περισσότεροι από 10.000 ασθενείς χειρουργήθηκαν στο σύνολο των επιστημονικά αναπτυσσόμενων χωρών και ο Moniz δέχεται το βραβείο Νόμπελ (1949), παράλυτος πια μετά από οριστική βλάβη του νωτιαίου του μυελού από σφαίρα «επιτυχώς» δια λευκοτομής χειρουργηθέντος ασθενούς του!

Ενώ όμως η αρχική ψυχοχειρουργική πρόταση αφορούσε μόνο μερικές περιπτώσεις ψυχώσεων και εθεωρείτο απλώς μια συμπτωματική θεραπεία, στη συνέχεια η ψυχοχειρουργική τεχνική διεκδίκησε την αξία επεξηγηματικής θεωρίας για την ψυχική νόσο και τη λειτουργία του εγκεφάλου. Οι αντιδράσεις σε αυτή τη διάδοση της ψυχοχειρουργι-

κής ιδεολογίας υπήρξαν έντονες. Σε όλα τα δυτικά κράτη, χρηματοδοτήθηκαν ειδικές ερευνητικές ομάδες για να εκτιμήσουν επιστημονικά τις μεθόδους και τα αποτελέσματα της ψυχοχειρουργικής. Στη δε ΕΣΣΔ απαγορεύτηκε με απόφαση του Υπουργείου Δημόσιας Υγείας η μετωπιαία λευκοτομή (9 Δεκεμβρίου 1950). Το *habeas corpus* εκμοντερνίστηκε και έγινε *habeas cerebrum*...

Στις δεκαετίες 1950 και 1960, η κατάσταση εξελίχτηκε σχηματικά ως εξής: Στις χώρες που είχανε καλοπροαίρετα χρηματοδοτήσει έρευνες για τη θεραπευτική αξία της ψυχοχειρουργικής, οι ενδείξεις εφαρμογής αυτών των μεθόδων της θεραπείας ελαχιστοποιήθηκαν για λόγους αναποτελεσματικότητας. Η ανακάλυψη των ψυχοφαρμάκων, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, υπήρξε και η χαριστική βολή στη διάδοση της ψυχοχειρουργικής τεχνολογίας. Σε άλλες όμως χώρες ή κέντρα, όπου το ιδεολόγημα της ψυχοχειρουργικής υπήρξε κυρίαρχο, η έρευνα των μεθόδων και των ενδείξεων της εκλεπτύνθηκε, έτσι ώστε η αρχική πρόταση μετωπιαίας λευκοτομής (απλή τομή των συνδεδετικών ινών από περιοχή σε περιοχή) εμπλουτίστηκε με τοπекτομές ή λοβεκτομές (εκτομή μέρους λοβού ή ειδικού τύπου του εγκεφάλου) και με λοβοτομές (πλήρη αφαίρεση ολόκληρου εγκεφαλικού λοβού ή οργανωμένης περιοχής του). Επιπλέον, η αρχική ένδειξη θεραπείας για μερικές μόνο μορφές ψύχωσης, διευρύνθηκε στις πιο απίθανες ενδείξεις: ιδεοψυχαναγκαστικές νευρώσεις, άγχος, κατάθλιψη, τοξικομανία, ομοφυλοφιλία, υπερκινητικότητα e tutti quanti. Πλήθος λοιπόν τύπων

επέμβασης στον εγκέφαλο για έναν ακόμη μεγαλύτερο αριθμό ενδείξεων.

Η αναρχική αυτή επιστημονική κατάσταση οδήγησε σε μια ευρείας κλίμακας διαμάχη, που κορυφώθηκε στη δεκαετία του 1970: η μεγάλη πλειοψηφία των ειδικών, ψυχιάτρων, νευροφυσιολόγων και ψυχολόγων, θεωρούσαν την ψυχοχειρουργική ως μια πεπερασμένη και «ιστορική» μέθοδο θεραπείας των διάφορων ψυχικών παθήσεων. Επιπλέον, την θεωρούσαν ηθικώς απαράδεκτη και επιστημονικώς επικίνδυνη. Οι δε πια πολιτικοποιημένοι, μεταξύ αυτών των ειδικών, θεωρούσαν την ψυχοχειρουργική το άκρον άωτον του ελέγχου του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Από την άλλη μεριά, η ψυχοχειρουργική «θριάμβευε» κάτω από τα νύστερια διψασμένων για δόξα και εξουσία νευροχειρουργών. (Όποιος έχει μαχαίρι, τρώει καρπούζι, λέει ο λαός.)

Το θέμα εμφανίστηκε με τόσο κρίσιμο τρόπο διεθνώς, ώστε οι επιστημονικές και επαγγελματικές οργανώσεις ψυχιάτρων και νευροεπιστημόνων αφιέρωσαν ειδικές συναντήσεις ή ονόμασαν ad hoc επιτροπές, το δε Αμερικανικό Κογκρέσο χρηματοδότησε ειδική έρευνα στον ψυχίατρο Elliot S. Valenstein για να διερευνήσει την ποιότητα των ισχυρισμών των ψυχοχειρουργών («The practice of psychology: a survey of the literature - 1971-1976», NIH contract NO1-UH-6-2115).

Θα ήταν δύσκολο να παρουσιάσουμε σε αυτό το σημείωμα τα συμπεράσματα του Valenstein. Μία μόνο πληροφορία επιτρέπει την περιγραφή του επιστημονικού χάους, που επικρατεί στις δημοσιεύσεις σχετικά με την ψυχοχειρουργική. Ο συγγραφέας στήριξε την ανασκόπηση του σε 629 άρθρα και δημοσιεύσεις από τη διεθνή βιβλιογραφία, κυρίως για την περίοδο 1971-1976. Ως κριτήριο επιστημονικότητας, επέλεξε την αναφορά, στο κρινόμενο

άρθρο, αντικειμενικών ψυχολογικών δοκιμασιών πριν και μετά την εγχείρηση, που μπορούν να επιτρέψουν και τη διάγνωση της ψυχοπαθολογίας του ασθενούς και τη μέτρηση των αποτελεσμάτων της επέμβασης. Το 57% των άρθρων δεν αναφέρουν καμία δοκιμασία, τα 17% των περιπτώσεων ελέγχθηκαν με μία μόνο δοκιμασία, 5% με δύο δοκιμασίες και μόνο 22% αναφέρουν τρεις ή περισσότερες δοκιμασίες ελέγχου της ψυχικής κατάστασης του ασθενούς πριν και μετά την ψυχοχειρουργική επέμβαση. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να τονιστεί πως η γενική εικόνα χαμηλής επιστημονικής ποιότητας των δημοσιεύσεων ισχύει εξίσου για τα δημοσιεύματα που προέρχονται από τις ΗΠΑ, την Αγγλία και τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, όπως διαπιστώνει ο Valenstein. Το αποτέλεσμα αυτής της διερεύνησης δεν ήταν μεν η απαγόρευση της ψυχοχειρουργικής στις ΗΠΑ, αλλά έκτοτε κάθε πρόταση ψυχοχειρουργικής θεραπείας πρέπει να συνοδεύεται από πλήρη επιστημονική τεκμηρίωση των ενδείξεων και των μεθόδων.

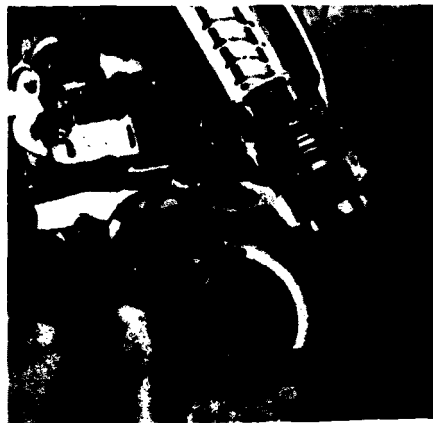
Ούτε λίγο ούτε πολύ, η ψυχοχειρουργική, μαζί άλλωστε με την ηλεκτροσπασμοθεραπεία, αναδειχθηκαν μετά τη δεκαετία του 1970, και αυτό ανεξάρτητα από Σχολές Ψυχιατρικής, σε σχεδόν μουσειακά θεραπευτικά εργαλεία, στα οποία καταφεύγουμε μετά από την πλήρη εξάντληση των άλλων θεραπευτικών μεθόδων, εκτός βέβαια από τις σπάνιες εκείνες περιπτώσεις που το ηλεκτροσόκ και η ψυχοχειρουργική αποτελούν την πρώτη και κατ'επιλογήν θεραπευτική παρέμβαση.

Αυτό που προκύπτει από τις γραμμές που προηγούνται, είναι ότι η ψυχοχειρουργική, ως ιδεολόγημα πλέον, εξακολουθεί να δρα ανά την υφήλιο. Τα δεδομένα που μας επιτρέπουν να τη θεωρούμε ως μια από τις αντιπροσωπευτικότερες μεθόδους της ψυχολογικής τεχνολογίας για έλεγχο του ανθρώπου από τον άνθρωπο, είναι πολυάριθμα.

Θα αναφέρω μόνο ένα, όπου συνδυάζεται η πολιτική σκοπιμότητα με την ιστορική συγκυρία και την επιστημονική ανεπάρκεια. Το 1967 δημοσιεύεται στο *Journal of the American Medical Association* ένα γράμμα από τρεις ειδικούς, με τίτλο «Role of Brain Disease in Riots and Urban Violence», όπου προτείνεται ούτε λίγο ούτε πολύ ότι οι δημόσιες διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες, που βρισκόντουσαν εκείνη την εποχή σε έξαρση στις ΗΠΑ, μαζί με τους σχετικούς βανδαλισμούς και τη συνακόλουθη βίαια καταστολή από την αστυνομία, οφείλονται στην ύπαρξη, κυρίως μεταξύ των αρχηγών, προσώπων

που έπασχαν από εγκεφαλική δυσλειτουργία, αιτία βίαιης και ανεξέλεγκτης συμπεριφοράς. Οι Mark, Sweet και Evinin πρότειναν λοιπόν την προληπτική εξέταση των leaders για τυχόν εγκεφαλική δυσλειτουργία και εν ανάγκη τη «θεραπευτική» αμυγδαλεκτομή (αμυγδαλή = οργανωμένη περιοχή του υποφλοιού). Οι τρεις αυτοί κύριοι πρόσφεραν ένα τόσο ισχυρό όπλο ελέγχου, ώστε το Αμερικανικό Κογκρέσο τους χρηματοδότησε για δύο συνεχιζόμενες φορές από μισό εκατομμύριο δολάρια. Η Αμερική του Βιετνάμ και του Νίξον αγωνιζόταν να δείξει πως η εσωτερική της ειρήνη μόνο έναν εχθρό είχε: τους δυσλειτουργούντες εγκεφάλους των Μαύρων και των Πορτορικανών, των slams, και τους εκφυλισμένους εγκεφάλους της flower generation. Το φιάσκο του Βιετνάμ, παρ'όλη την peace with honor του Νίξον, οδήγησε στο φιάσκο της ψυχοχειρουργικής και του ελέγχου της επί των επαναστατών. Οδήγησε, τέλος, στον καταπέλτη της εκθέσεως Valenstein, που ανέφερα πιο πάνω.

Πώς η ελληνική ψυχιατρική και νευροχειρουργική συμμετείχε στην όλη κίνηση της ψυχοχειρουργικής; Στην ερώτηση αυτή θα μπορούσαμε να απαντήσουμε μόνο εάν γνωρίζαμε επαρκώς την κατάσταση των υπηρεσιών ψυχικής υγείας στην Ελλάδα, τα τελευταία 50 χρόνια. Πρόσφατα λοιπόν έχουν παραπλασιαστεί τέτοιες προσπάθειες, συν τοις άλλοις υπό την πίεση της ΕΟΚ, για την πραγματοποίηση ενός εκμοντερνισμού της ελληνικής ψυχιατρικής (σχετική καταγραφή υπάρχει στο τεύχος 19, Δεκέμβριος 1983, των *Συγχρόνων Θεμάτων*). Οι μέχρι σήμερα, λοιπόν, με-

λέτες δεν αναφέρουν τίποτε το σημαντικό, σχετικά με την πρακτική της ψυχοχειρουργικής στην Ελλάδα. (Μια λεπτομερής ανάλυση των δημοσιευμάτων σε ελληνικά περιοδικά και συνέδρια μένει να γίνει). Στη διεθνή βιβλιογραφία, αυτή τουλάχιστον που αναλύει ο Valenstein, αναφέρεται μια εργασία των καθηγητών Νευροχειρουργικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Γρουπονησιώτη και Ταυρίδη, ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο της Πράγας (1972), που υποδηλώνει κάποια εμπειρία επί του θέματος, δεδομένου ότι αναφέρεται σε τροποποίηση προγενέστερα γνωστής τεχνικής για ψυχοχειρουργικούς σκοπούς.

Διαθέτουμε πάντως κάποια ανεκδοτική πληροφόρηση σχετικά με την πρακτική της ψυχοχειρουργικής στην Ελλάδα. Σχηματικά λοιπόν, έχουν συμβεί τα εξής:

α. Ένας αριθμός πλουσίων ψυχασθενών έχει υποβληθεί σε ψυχοχειρουργικές επεμβάσεις στο εξωτερικό.

β. Μεταξύ των χρονίων ψυχασθενών, που κατοικούν στα ελληνικά άσυλα, πριν απ' όλα στη Λέρο, υπάρχουν ψυχοχειρουργηθέντες, αλλά μάλλον σε μικρό αριθμό. Αυτό οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, στη σχετικά μικρή διάδοση της ψυχοχειρουργικής στη χώρα μας, αλλά και τυχόν στη μεγάλη θνησιμότητα λόγω ανυπαρξίας εξειδικευμένων κέντρων.

γ. Κατά μαρτυρία του καθηγητή Διακογιάννη, του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, φαίνεται πως κατά τη δεκαετία του 1950, είχαν πραγματοποιηθεί αρκετές λευκοτομές με διακογχική πρόσβαση, δηλαδή χωρίς κρανιακό τρυπανισμό. Μας είναι άγνωστες οι ενδείξεις και κυρίως τα αποτελέσματα αυτών των επεμβάσεων.

δ. Τέλος, μία μόνο μαρτυρία μάς πληροφορεί για την εισαγωγή της ψυχοχειρουργικής ως μοντέρνας μεθόδου θεραπείας των ψυχικών νόσων. Όταν, τη δεκαετία του 1950, ο καθηγητής Λυκέτσος ονομάστηκε στο Δρομοκαίτειο, μεταξύ των άλλων καινοτομιών που εισήγαγε ήταν και η ψυχοχειρουργική.

Συμπερασματικά λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε πως, ενώ ακόμη σήμερα στην Ελλάδα, με τρόπο άκριτο, ανθεί η χωρίς έλεγχο και ένδειξη χρησιμοποίηση του ηλεκτροσόκ, η αντιεπιστημονικώς συγγενής του ψυχοχειρουργική δεν φαίνεται να έλκει το εν-

διαφέρον των ειδικών της ψυχικής υγείας. Εκτός εάν ο κρυφός αριθμός των ψυχοχειρουργικών επεμβάσεων ακολουθεί τους ίδιους κανόνες κοινωνικής υποκρισίας με τις εκτρώσεις...

Παραμένει να κατανοήσουμε την πρόσφατη δημοσιότητα της ψυχοχειρουργικής και τη σχετική συγκίνηση κοινού και ειδικών, μετά τις «αποκαλύψεις» σχετικά με την πρακτική του νευροχειρουργού Βουγιουκλάκη. Σχηματικά λοιπόν και πάλι, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

α. Ο νευροχειρουργός παραπέμπεται στο Πειθαρχικό Συμβούλιο του Ιατρικού Συλλόγου με διαδικασία επείγοντος, ευαισθησία σπάνια για αυτό το όργανο, αν λάβει κανείς υπόψη του το πλήθος καθημερινών καταγγελιών για τις ιατρικές πρακτικές. Φυσικά, μέχρι την έκδοση του συμπεράσματος, ο γιατρός Βουγιουκλάκης είναι «αθώος». Αλλά αθώος από τι; Λάθος ένδειξη για την επέμβαση ή λάθος επέμβαση για την ένδειξη; Στις δημόσιες δηλώσεις του, ο ψυχοχειρουργός μιλάει για τη χρησιμοποίηση μιας νεφελώδους χημικής λευκοτομής με φυσιολογικό ορό. Τι διαφέρει αυτό από το νερό του Καματερού; Από τότε, σύμφωνα με τα δεδομένα της βιβλιογραφίας, η τοξικομανία αποτελεί, έστω και κατά διάνοιαν, ένδειξη ψυχοχειρουργικής επέμβασης; Ποιοι ειδικοί αξιολόγησαν, και με ποιες μεθόδους, την κατάσταση των δύο ασθενών αδελφών, πριν και μετά την «επέμβαση»; Εκτός αν δεν έγινε «επέμβαση» και όλη αυτή η ιστορία είναι μια ιστορία υποβολής και η «επέμβαση» ένα placebo!

β. Η πρωτοσέλιδη αναφορά του ψυχοχειρουργικού αυτού συμβάντος υπό τη μορφή ενός ακόμη σκανδάλου, αφήνει να εννοηθεί πως η ψυχοχειρουργική πρακτική είναι διαδεδομένη, με την ανοχή αρχών και ειδικών, όπως π.χ. η πρακτική του χρηματισμού στις κρατικές προμήθειες. Τότε το θέμα προσλαμβάνει μεγάλη κοινωνική σημασία και υποχρεώνει τους ειδικούς της ψυχικής υγείας να πάρουν σαφή θέση για την αξία της ψυχοχειρουργικής και, κυρίως, για τους ηθικούς και επιστημονικούς όρους κάτω από τους οποίους μπορούν να υλοποιηθούν οι σπάνιες επεμβάσεις για θεραπεία από κάποια ψυχική νόσο. (Η Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία έχει ήδη επιληφθεί της υποθέσεως.)

γ. Τέλος, είναι ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί το γεγονός πως αυτό το ψυχοχειρουργικό επεισόδιο εμφανίζεται σε μια περίοδο έντονης κρίσης των θεσμών της νεοελληνικής κοινωνίας. Τα κοινωνικά δρώμενα έχουν εισβάλει στον ιδιωτικό ψυχολογικό χώρο και η απειλή της ανασφάλειας κατακλύζει τις ατομικές συνειδήσεις. Η φαντασίωση της βελόνας που εισχωρεί στον εγκέφαλο για να κυνηγήσει τα stigmata diaboli, είτε υπό τη μορφή του νυστεριού του ψυχοχειρουργού είτε υπό τη μορφή της προπαγάνδας των μέσων μαζικής ενημέρωσης, δεν μπορεί παρά να αναπαράγει, σχεδόν ρεαλιστικά, την πραγματικότητα.

Και πάλι ο ποιητής:

ΚΕΦΑΛΙΑ
Κεφάλια λάμποντα
βέλη αναστάσιμα
ωραίες στρογγυλές ιδέες
σάπια κεφάλια
γεμάτα χαρτονομίσματα
κεφάλια
γεμάτα ζώα
πονηρά μερμήγκια
κεφάλια
γεμάτα
πέμπτη σκιά
παρалаλώντας
εκλιπαρώντας...
κι ο χρόνος
πάντοτε Κρόνος
Κανίβαλος τρόμος
Μιλτος Σαχτούρης

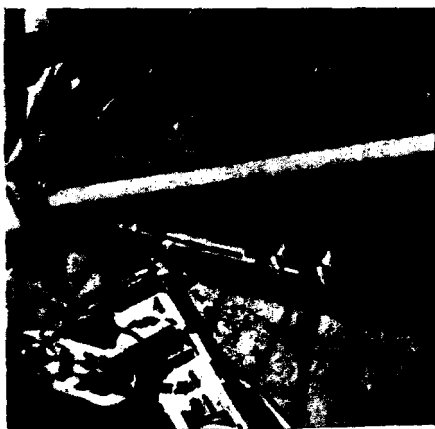
Θανάσης Τζαθάρης
Φεβρουάριος 1989

Με αφορμή τις διαφαινόμενες νέες διευκολύνσεις για τη βιομηχανία στο νομό Αττικής

Στον ημερήσιο τύπο, στις 1.2.89, αναγράφηκε η ανακοίνωση του υφυπουργού Εθνικής Οικονομίας, Π. Ζακολίκου, σχετικά με κάποιες τροποποιήσεις του Ν. 1262/82, που διευκολύνουν την εγκατάσταση και επέκταση βιομηχανιών στον νομό Αττικής. Συγκεκριμένα, αναφέρθηκε η ύπαρξη σχεδίου νόμου το οποίο βρισκόταν στα τελευταία στάδια της επεξεργασίας του και σε ένα μήνα επρόκειτο να έχει ολοκληρωθεί και προωθηθεί στη Βουλή.

Η βασικότερη τροποποίηση¹ αφορά την επέκταση των κινήτρων του νόμου και για επενδύσεις εκσυγχρονισμού σε υφιστάμενα εργοστάσια στον Ν. Αττικής, για τα οποία δεν προβλέπονται μέχρι τώρα κίνητρα. Η ρύθμιση αφορά τις μεταποιητικές μονάδες, βιοτεχνίες και βιομηχανίες, όλων των κλάδων. Ο εκσυγχρονισμός θα πρέπει να γίνεται σύμφωνα με τις διατάξεις του Π.Δ. 84/84 ή όπως αυτό θα τροποποιηθεί και θα ισχύσει. Οι τροποποιήσεις εικάζεται ότι θα παρέχουν μεγαλύτερη ευχέρεια στους μελλοντικούς επενδυτές να ιδρύουν ή να επεκτείνουν μονάδες.

Η νέα τροποποίηση του νόμου αιτιολογήθηκε ότι επιβάλλεται για να εκσυγχρονισθεί η βιομηχανία που είναι εγκατεστημένη στην Αττική ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί καλύτερα η ελληνική οικονομία στους αυξημένους όρους ανταγωνισμού που δημιουργούνται εν όψει της ενοποίησης της ευρωπαϊκής αγοράς.

Οι τροποποιήσεις αυτές αποτελούν ένα μέτρο καθαρά προεκλογικού χαρακτήρα, που στοχεύει στην ελάττωση κάποιων πιέσεων από την πλευρά των βιομηχάνων για να χαλαρώσουν ορισμένοι περιορισμοί που υπάρχουν ως προς την ίδρυση και επέκταση βιομηχανικών στον Ν. Αττικής.² Αυτό που θα υποστηριχθεί στη συνέχεια αυτού του σημειώματος είναι ότι η «ρύθμιση» αυτή είναι τελείως αδόκιμη. Όχι με την έννοια ότι δεν υπάρχουν δυσκολίες στην ανάπτυξη των βιομηχανιών στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, κάθε άλλο μάλλον, υπάρχουν δυσοικονομίες εξαιτίας του μεγέθους του αστικού συγκροτήματος, του κυκλοφοριακού προβλήματος, των υψηλών τιμών γης και κτιρίων και των δυσκολιών στην εξεύρεσή τους κ.λπ. Ούτε με την έννοια ότι δεν είναι πιθανόν στο άμεσο μέλλον να αρχίσουν να παρουσιάζονται συμπτώματα αστικού μαρασμού, που θα πλήξουν βέβαια πρωταρχικά τα κατώτερα οικονομικά στρώματα. Η ρύθμιση αυτή υποστηρίζεται ότι είναι αδόκιμη με την έννοια ότι θα διευκολύνει την παραπέρα συγκέντρωση της βιομηχανικής δραστηριότητας στον νομό Αττικής. Το γεγονός αυτό στη συνέχεια θα επιτείνει ακόμη περισσότερο τα προβλήματα διαβίωσης μέσα στην πόλη³ (κυκλοφοριακό, περιβαλλοντική υποβάθμιση και ρύπανση⁴ κ.λπ.), θα επιτείνει τις ήδη υπάρχουσες δυσοικονομίες κλίμακος στην περιοχή και, κυρίως, θα υπονομεύσει τη διαφαινόμενη, σχετικά πρόσφατα, δυναμική ανάπτυξης κάποιων λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών, που θα διευκόλυνε την ορθολογικότερη

χρησιμοποίηση του συνόλου των παραγωγικών πόρων της χώρας. Η δυναμική αυτή εκφράζεται τόσο με τη συγκράτηση των ρυθμών αστικοποίησης, όπως φάνηκε στην απογραφή του '81, όσο και με τους ρυθμούς ανάπτυξης της βιομηχανικής δραστηριότητας, απογραφή '84.

Το ερώτημα που γεννάται είναι: Γιατί, ενώ το σύστημα κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης για τη βιομηχανία —ο Ν. 1262/82 είναι ο τελευταίος της νομοθεσίας αυτής—, που αποτελεί το βασικό εργαλείο της κυβερνητικής πολιτικής για την ανάπτυξη της βιομηχανίας —ιδίως μετά την πλήρη ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ— και το βασικότερο για τη χωρική της κατανομή, είχε ως θεμελιώδη στόχο του, εδώ και πολλά χρόνια, τη συγκράτηση της βιομηχανικής δραστηριότητας στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, τα αποτελέσματα υπήρξαν τόσο πενιχρά; Στη συνέχεια, επιχειρείται μια ανάλυση των αιτίων που έκαναν το σύστημα κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης αναποτελεσματικό.⁵

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση, αυτή, θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι οι προεκλογικού χαρακτήρα «ρυθμίσεις», που προετοιμάζονται για την παραπέρα διευκόλυνση της βιομηχανίας στον νομό Αττικής, δεν αποτελούν κάποιο μεμονωμένο φαινόμενο. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα⁶ παρόμοιας «γραφής», που μάλιστα μπορεί να υποτεθεί

ότι θα αρχίσουν να πυκνώνουν όσο πλησιάζει η περίοδος των εκλογών. Έτσι, λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 28.1.89, ο Ειδικός Γραμματέας του ΥΠΕΧΩΔΕ και υπεύθυνος του ΠΕΡΠΑ παραιτήθηκε κατηγορώντας την κυβέρνηση ότι μπλοκάρει το 5ετές πρόγραμμα του ΠΕΡΠΑ για την αντιρρόπηση της Αθήνας και ότι τροποποίησε βασικές θέσεις του, ιδιαίτερα αυτές που αφορούν το αυτοκίνητο. Αναφορικά με τα μέτρα για τη βιομηχανία, υποστήριξε ότι παρατηρήθηκε μια εξοργιστική δυστοκία για την προώθησή τους. Οι έλεγχοι στις βιομηχανίες υπήρξαν οικονομικοί και, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στα πλαίσια αυτού του σημειώματος, όχι μόνο δεν μετεγκαταστάθηκαν οι υπάρχουσες βιομηχανίες από την Αττική αλλά δόθηκαν αφειδώς και νέες άδειες.

Το σημείωμα αυτό επικεντρώνεται στην αξιολόγηση της λειτουργίας των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης της βιομηχανίας και όχι στους άλλους λόγους (οικονομικούς κ.λπ.) που ωθούν στη χωροθέτηση της βιομηχανικής δραστηριότητας στην Περιφέρεια Πρωτευούσης. Η συγκέντρωση της βιομηχανικής δραστηριότητας στην Αθήνα, όπως υποστηρίζεται ευρύτατα,⁷ οφείλεται κυρίως στη δομή της ελληνικής βιομηχανίας: βιομηχανίες άμεσα καταναλωτικών προϊόντων (τροφίμων, υφαντικών, αυτές που συνδέονται με κατασκευές κ.λπ.), που χωροθετήθηκαν κοντά στην κυριότερη αγορά και στη μεγαλύτερη συγκέντρωση εργατικού δυναμικού. Καθοριστικό ρόλο εξάλλου παίζουν και τα διάφορα άλλα κίνητρα, πέραν αυτών της περιφερειακής ανά-

πτυξης, που παρέχονται στη βιομηχανία, μια που οι επενδύσεις με βάση τα κίνητρα αυτά επικεντρώνονται στην Αττική (π.χ. το 63,7% του Ν.Δ. 2687/53, 36,2% του Α.Ν. 147/67 και 19,2% του Ν.Δ. 331/74 συγκεντρώθηκε στην Αττική). Μάλιστα, η σημασία των κινήτρων αυτών πρέπει να θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική, γιατί οι επενδύσεις που πραγματοποιούνται με βάση τα κίνητρα αυτά είναι πολλαπλάσιες αυτών με βάση τη νομοθεσία για την περιφερειακή ανάπτυξη.

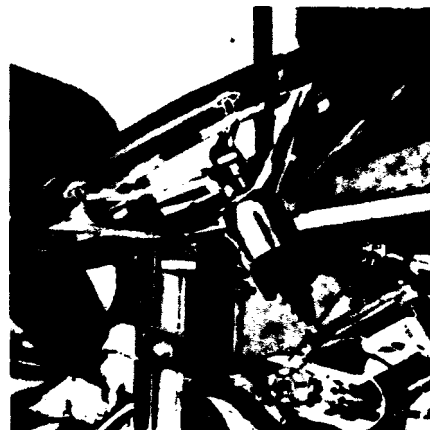
Η αξιολόγηση του συστήματος κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης, με την έννοια του υπολογισμού του κόστους - οφέλους από τη χρήση τους είναι ιδιαίτερα δυσχερής. Με την έννοια ότι είναι δύσκολο να υπολογιστεί το άμεσο και, πολύ περισσότερο, το έμμεσο κόστος τους. Το άμεσο κόστος των κινήτρων είναι αδύνατο να υπολογιστεί, μια και μέχρι το 1972 τα κίνητρα ήταν κυρίως δημοσιονομικά (και όχι επιχορηγήσεις), ενώ στη συνέχεια τα διαθέσιμα οικονομικά στοιχεία είναι εξαιρετικά υποεκτιμημένα. Πάντως, με βάση προσεγγιστικά στοιχεία έχει υπολογιστεί ότι το ύψος των χρηματικών ροών που μεταβιβάστηκαν στη βιομηχανία μέσω κινήτρων είναι πολύ σημαντικό.⁸ Αν είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπολογιστεί το άμεσο κόστος των κινήτρων, δηλ. η επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού από τις διάφορες μορφές κινήτρων, είναι σχεδόν αδύνατον να υπολογιστεί το έμμεσο κόστος τους. Δηλαδή, η πιθανή αύξηση του κόστους παραγωγής που προκαλείται από την εγκατάσταση κάποιου εργοστασίου στην περιφέρεια, και η οποία για μεν τη μεμονωμένη επιχείρηση υπερκαλύπτεται από τα κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης, για το σύνολο όμως της οικονομίας δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι το τελικό αποτέλεσμα είναι θετικό.

Εξάλλου, είναι δύσκολο να αξιολογηθεί το όφελος που δημιουργείται εξαιτίας του συστήματος κινήτρων. Μια τέτοια αξιολόγηση ενέχει την υπόθεση ότι είναι δυνατόν να εκτιμηθεί ποιες επενδύσεις θα γίνονταν, τόσο εάν δεν υπήρχε το συγκεκριμένο πλέγμα κινήτρων αλλά κάποιο άλλο, όσο και εάν δεν υπήρχαν καθόλου κίνητρα.

Στη συνέχεια, παρ' όλα αυτά, γίνονται κάποιες πρώτες σκέψεις σε μια προσπάθεια αξιολόγησης του οφέλους που δημιουργήθηκε εξαιτίας της ύπαρξης των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης. Ένα πρώτο επίπεδο αξιολόγησης θα μπορούσε να βασίζεται στην απόδοση των κινήτρων, δηλαδή, στην ανταπόκριση που βρήκαν για τη δημιουργία νέων επενδύσεων στην περιφέρεια.⁹ Επειδή όμως είναι πολύ χαμηλό το ποσοστό υλοποιήσεων των εγκεκριμένων επενδύσεων της νομοθεσίας κινήτρων, η χωρική κατανομή των πραγματοποιηθέντων επενδύσεων μπορεί να είναι πολύ διαφορετική από αυτή των εγκεκριμένων, και συνεπώς τέτοιου είδους αξιολογήσεις δεν είναι απαραίτητα φερέγγυες.

Ένα δεύτερο επίπεδο αξιολόγησης θα μπορούσε να βασίζεται στις αλλαγές που συνέβησαν στη χωροθέτηση της βιομηχανίας σε όλη τη διάρκεια ισχύος των κινήτρων, δηλ. από το 1952 μέχρι σήμερα, υποθέτοντας ότι ένα μέρος της αποκεντρωμένης χωροθέτησης οφείλεται στα κίνητρα. Θα μπορούσε λοιπόν να ειπωθεί γενικά ότι οι νομοί που ενισχύονται περισσότερο από τη νομοθεσία κινήτρων¹⁰ δεν είχαν ποτέ ρυθμούς μεταβολής βιομηχανικών καταστημάτων και απασχολούμενων σε

αυτά πάνω από τον μέσο όρο της χώρας. Αντίθετα, οι νομοί με τις λιγότερες ενισχύσεις¹¹ παρουσιάζουν γενικά υψηλούς ρυθμούς μεταβολής βιομηχανικών καταστημάτων και απασχολούμενων! Μάλιστα, μέχρι πολύ πρόσφατα (1978), δεν είχε ανασχεθεί η χωρική συγκέντρωση της βιομηχανικής δραστηριότητας ούτε ακόμη και στις περιοχές όπου κατ' εξοχήν επεδίωκαν να την ανασχεύουν, δηλ. στην Περιφέρεια Πρωτευούσης και στην Επαρχία Θεσσαλονίκης. Στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, συγκεκριμένα, το ποσοστό των βιομηχανικών καταστημάτων στο σύνολο της χώρας αυξάνεται συνεχώς μέχρι το 1978, ενώ των απασχολούμενων μέχρι το 1969.¹² Εξάλλου, στο υπόλοιπο του Ν. Αττικής το ποσοστό των βιομηχανικών καταστημάτων και της απασχόλησης αυξάνεται συνεχώς.¹³

Κάποιες τάσεις που εμφανίζονται τελευταίως, προς μια αναδιάρθρωση της χωρικής κατανομής της βιομηχανικής δραστηριότητας, που εκφράζονται και με περιορισμό του ρυθμού της αύξησης των βιομηχανικής δραστηριότητας στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, πιθανόν να συνδέονται περισσότερο με άλλα φαινόμενα —όπως της δεύτερης απασχόλησης των αγροτών, της δυνατότητας που παρέχουν οι νέες τεχνολογίες (flexible technology) για κατάτμηση της παραγωγής και τις δυσοικονομίες συγκέντρωσης που εμφανίζονται στις μεγάλες αστικές περιοχές—¹⁴ παρά με την ύπαρξη των κινήτρων. Εξάλλου, ο περιορισμός της βιομηχανικής δραστηριότητας στην Περιφέρεια Πρωτευούσης πρέπει να αντιμετωπίζεται με κάποια επιφύλαξη, με την έννοια ότι μπορεί να οφείλεται σε παράλληλη αύξηση της «βιομηχανίας που δεν φαίνεται», μέσω της «δουλειάς με το κομμάτι στο σπίτι» και των υπεργολαβιών. Τελικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η σημασία των κινήτρων για την περιφερειακή ανάπτυξη της βιομηχανίας υπήρξε οριακή. Φαίνεται απλώς να υποβοηθούν υπάρχουσες τάσεις χωροθέτησης.

1. Η νομοθεσία των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης της βιομηχανίας ήταν ανεπαρκής

α. Η νομοθεσία κινήτρων είχε μόνο θετικά κίνητρα, που χρησιμοποιούνται για την προέλευση βιομηχανιών σε κάποιες περιοχές. Δε συνοδεύονταν από αρνητικά κίνητρα/αντικίνητρα, που θα απέτρεπαν τη χωροθέτηση ορισμένων βιομηχανιών σε κάποιες περιοχές.

β. Η πολύ περιορισμένη σημασία των κινήτρων μετεγκατάστασης. Τα κίνητρα αυτά ουσιαστικά εμφανίστηκαν μετά το 1971 και δεν διαφοροποιούνται από εκείνα που δίνονται για ίδρυση ή επέκταση ή εκσυγχρονισμό. Αυτό που επιδοτείται ως κόστος μετεγκατάστασης είναι κάποιο ασήμαντο ποσό που αφορά το ξήλωμα, συσκευασία, μεταφορά, αποσυσκευασία και τοποθέτηση των μηχανημάτων. Εάν υπήρχαν κίνητρα για μετεγκατάσταση που να συνδυάζονται και με υψηλότερα από τα συνήθη κίνητρα, για εκσυγχρονισμό και επέκταση, ίσως να ωθούνταν κάποιες επιχειρήσεις να μετεγκατασταθούν, κυρίως από το Ν. Αττικής, σε υπανάπτυκτες περιοχές, συνδυάζοντας τη μετεγκατάσταση με τον εκσυγχρονισμό/αναδιάρθρωση της παραγωγής τους.

γ. Μέχρι το 1971 (Ν. Δ. 1078), υπήρχε περιορισμένη περιφερειακή διαφοροποίηση των κινήτρων. Όλη η χώρα εκτός από τον Ν. Αττικής αντιμετωπιζόταν ενιαία από τη νομοθεσία κινήτρων: υπήρχε απλώς μια προτεραιότητα χωρίς όρους για την αποκέντρωση της βιομηχανίας από την πρωτεύουσα, ενώ δεν υπήρχε καμία διαφοροποίηση μεταξύ των υπολοίπων περιοχών. Αυτό ερμηνεύει εν μέρει τη συγκέντρωση

των βιομηχανικών εγκαταστάσεων στα όρια του Ν. Αττικής, δηλ. κυρίως στη Θήβα και τη Χαλκίδα και τη σε μικρότερο βαθμό, στην Κόρινθο, που πάλι επιβάρυναν την περιοχή. Στην αρχή δινόταν προτεραιότητα στην απομάκρυνση όλων των βιομηχανιών αδιακρίτως από την πρωτεύουσα και, στη συνέχεια, κυρίως στην προσέλκυση τους προς τις παραμεθόριες περιοχές. Έτσι τελικά τα κίνητρα «χάνονταν» χωρίς να είναι αποτελεσματικά.

δ. Η απαγόρευση ίδρυσης και εκσυγχρονισμού των βιομηχανιών στον Ν. Αττικής ήταν γενική, ενώ θα έπρεπε να αφορά κάποιους κλάδους κυρίως. Όμως η διαφοροποίηση κατά βιομηχανικό κλάδο εισάχθηκε πολύ αργά (1978) στο σύστημα κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης και μάλιστα ποτέ με συστηματικό τρόπο. Στην αρχή η διαφοροποίηση επαφίετο στη διακριτική ευχέρεια του υπουργού, ενώ στη συνέχεια βασιζόταν σε ομαδοποίηση των βιομηχανικών κλάδων σε τρεις κατηγορίες ενίσχυσης, ουσιαστικά συσχετίζοντας απλώς το βαθμό ενίσχυσης κάθε κλάδου με το ύψος των επενδύσεων που απαιτούνταν.

Μια συστηματική διαφοροποίηση κατά κλάδο θα επέτρεπε την αξιολόγηση ή την ανάδειξη των «συγκριτικών πλεονεκτημάτων» κάποιων περιοχών, ακόμη και της Περιφ. Πρωτευούσης. Τελικά, όμως, η ουσιαστική ανυπαρξία κλαδικής διαφοροποίησης των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης συνετέλεσε τόσο στο να μην αναδειχθούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα ορισμένων περιοχών, όσο και στο να επιταθούν τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής βιομηχανίας, μια και οι επενδύσεις που εντάσσονται στα κίνητρα αυτά συγκεντρώνονται στους παραδοσιακούς κλάδους.

2. Η εφαρμογή της νομοθεσίας ήταν ιδιαίτερα «χαλαρή»

α. Υπήρχαν κάποια «παραθυράκια» στη νομοθεσία που έδιναν κίνητρα και στη ζώνη Α' (Ν. Αττικής), όπου περιο-

σότερο από όλες τις άλλες ζώνες υπήρχε η δηλωμένη προθεση να αποτραπεί η εγκατάσταση των επιχειρήσεων. Για παράδειγμα, στη ζώνη αυτή παρέχονταν:

Κατ' εξαίρεση, άδεια σκοπιμότητας για επέκταση και εκσυγχρονισμό ή ακόμη και για ίδρυση (σε όλους τους νόμους). Μείωση δασμών, τελών και φόρων για εισαγωγή μηχανημάτων, εξαρτημάτων και ανταλλακτικών (Ν. 3949/59 για μια 4ετία). Δανειακές ενισχύσεις για περιορισμό ρύπανσης, εξοικονόμηση ενέργειας, ίδρυση ή επέκταση εργαστηρίων βιομηχανικής έρευνας (Ν. 849/78 κ.λπ.). Επιχορήγηση για περιορισμό ρύπανσης, εξοικονόμηση ενέργειας, ίδρυση ή επέκταση εργαστηρίων βιομηχανικής έρευνας (Ν. 1116/81), ή για ειδικές επενδύσεις που περιλαμβάνουν και τις παραπάνω κατηγορίες (Ν. 1262/82). Πρόσθετες αποσβέσεις πάνω από μία βάρδια (συνεχώς από το Ν.Δ. 1078/71 και εξής). Επιδότηση επιτοκίου (Ν.Δ. 1312/72, Ν. 289/76 κ.λπ.). Έκπτωση από τα καθαρά κέρδη για επεκτάσεις και εκσυγχρονισμό (Ν.Δ. 1078/71, Ν.Δ. 1312/72, Ν. 849/78 και Ν. 1116/81). Έκπτωση από τα καθαρά κέρδη για επενδύσεις ή συμμετοχή σε επενδύσεις επιχειρήσεων που βρίσκονται στη ζώνη Α σε άλλες ζώνες (Ν. Δ. 1078/71, Ν.Δ. 1312/72, Ν.Δ. 1377/73, Ν. 289/76, Ν. 849/78 και Ν. 1116/81). Τέτοιες επενδύσεις μάλιστα εύκολα θα μπορούσαν να είναι «εικονικές». Για τα νησιά του Ν. Αττικής ίσχυαν σχεδόν όλα τα κίνητρα σε όλους τους νόμους, εκτός από το Ν.Δ. 2176/52 και Ν. 3213/55. Ως προς τον αποκλεισμό της ζώνης Α από τα κίνητρα, μπορεί να ειπωθεί ότι το Ν.Δ. 2176/52 και ο Ν. 3213/55 ήταν οι πιο προωθημένοι όλης της νομοθεσίας κινήτρων.

Η νομοθεσία αφήνει μεγάλα περιθώρια στη διακριτική ευχέρια του αρμόδιου υπουργού: τον προσδιορισμό του ύψους των κινήτρων· τις προϋποθέσεις παροχής της ενίσχυσης· τα απαραίτητα δικαιολογητικά που πρέπει να καταβληθούν και, κυρίως, τη χορήγηση άδειας σκοπιμότητας. Συχνά, με τη δικαιολογία ότι ο κλάδος ήταν κορεσμένος, δεν χορηγούνταν άδεια σκοπιμότητας, αποκλείοντας έτσι την είσοδο νέων επιχειρήσεων στην αγορά.¹⁵ Ο υπουργός μπορεί να θέτει στη χορηγούμενη άδεια μια σειρά από όρους θετικούς ή αρνητικούς για την επιχείρηση.

Το γεγονός ότι η νομοθεσία κινήτρων αφήνει μεγάλα περιθώρια δράσης στον εκάστοτε αρμόδιο υπουργό, επιτρέπει να παρεισφρήσουν στην απόφασή του, σε σημαντικό μάλιστα βαθμό, και μη οικονομικά κριτήρια, όπως το ενδιαφέρον του για τον συγκεκριμένο επενδυτή, πολιτικές πιέσεις κ.λπ.¹⁶ Έτσι, οι «προσβάσεις» μιας επιχείρησης στους αρμόδιους υπηρεσιακούς παράγοντες και, σε τελευταία ανάλυση, στον ίδιο τον υπουργό, τής επιτρέπουν να καρπωθεί οικονομικά οφέλη με εξωοικονομικά μέσα.

β. Τα κίνητρα, μέχρι πολύ πρόσφατα (1972), ήταν κυρίως φορολογικά. Τα φορολογικά κίνητρα όμως έχουν ένα βασικό μειονέκτημα: το Δημόσιο δεν μπορεί να προβλέψει το κόστος τους, όπως γίνεται με τις επιχορηγήσεις τις οποίες εγγράφει στον Προϋπολογισμό. Η αδυναμία υπολογισμού, έστω και εκ των υστέρων, του κόστους αυτών των κινήτρων σημαίνει έλλειψη διαφάνειας (που θεωρείται από ορισμένες πλευρές θετική) και βέβαια αδυναμία συνολικής αξιολόγησής τους μέσω υπολογισμού του κόστους τους σε σχέση με το όφελος που δημιουργήσαν.

Το σύστημα κινήτρων δεν προέβλεπε καμιά ουσιαστική εξασφάλιση για το ότι τα κίνητρα που έπαιρναν οι διάφο-

ροι επενδυτές θα πήγαιναν για το σκοπό για τον οποίο τα έπαιρναν.¹⁷ Συγκεκριμένα, δεν προέβλεπε την παρακολούθηση, από την πλευρά του Δημοσίου, της πορείας των επιχειρήσεων που εντάσσονται στους νόμους αυτούς, μετά την υλοποίηση της επένδυσης. Επίσης, για μεγάλο χρονικό διάστημα (μέχρι το 1972), δεν προέβλεπε κυρώσεις για εκείνους που θα καταστρατηγούσαν το σκοπό για τον οποίο τους δόθηκαν τα κίνητρα. Η «κύρωση» που επιβάλλεται ούτε αυτόματη είναι, αλλά διαπραγματεύσιμη με τον υπουργό ΥΠΕΘΟ, ούτε ουσιαστικά είναι ποινή αλλά απλώς μερική ή ολική επιστροφή της επιχορήγησης και της επιδότησης. Ακόμη, μόλις τελειώσουν οι έλεγχοι που έχει ζητήσει ο επενδυτής για να εξασφαλίσει την επιδότηση, δεν γίνονται άλλοι για να διαπιστωθεί εάν η επένδυση αυτή συνεχίζει να λειτουργεί σύμφωνα με την εγκριτική απόφαση υπαγωγής της στο νόμο. Έτσι εξηγείται εν μέρει και η ύπαρξη μιας σειράς εγκαταλελειμένων κελυφών εργοστασίων σε ζώνες με υψηλά κίνητρα.

Η αδυναμία υπολογισμού του κόστους-οφέλους των κινήτρων και η έλλειψη παρακολούθησης των επενδύσεων από την πλευρά του Δημοσίου, σε συνδυασμό με την έλλειψη ουσιαστικών κυρώσεων, αποτελεί την έμμεση, πλην ρητή, αναγνώριση ότι δεν αναμένονται ουσιαστικά αποτελέσματα από τα κίνητρα αλλά ότι αυτά δίνονται πρωταρχικά για άλλους λόγους. Όπως για την εν γένει ενίσχυση της βιομηχανίας ή ακόμη για προσωπικούς/«πολιτικούς» λόγους με εξωοικονομικά κριτήρια.

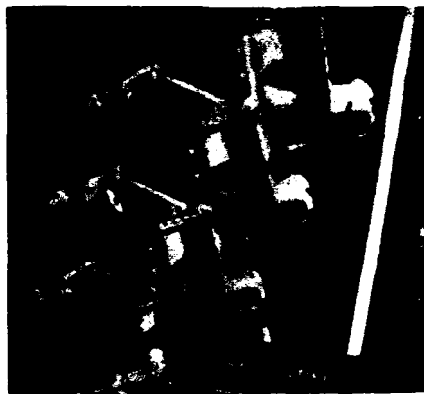
Λόης Λαμπριανίδης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θα επιχορηγούνται επίσης συνεδριακά κέντρα, γήπεδα γκολφ, μαρίνες και ολοκληρωμένα κέντρα αναψυχής· ξενοδοχειακές επιχειρήσεις στις περιοχές Αττικής (που έχει ήδη κορεσμένη ξενοδοχειακή υποδομή) και Θεσσαλονίκης· δαπάνες για αγορά και μετατροπή κτιριακών εγκαταστάσεων σε χώρους απαραίτητους για εξαγωγικές επιχειρήσεις.
2. Η ικανοποίηση των πιέσεων αυτών φαίνεται ότι εκτιμήθηκε ότι θα φέρει περισσότερα προεκλογικά οφέλη από τη ζημία που θα δημιουργηθεί από την «πρόκληση» του μέσου πολίτη - γαλουχημένου εδώ και πολλά χρόνια με μια άκριτη υποστήριξη των πλεονεκτημάτων της «αποκέντρωσης», ισόρροπης ανάπτυξης της χώρας κ.λπ. - από ένα μέτρο που θα ενισχύσει την παραπέρα συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας, δηλαδή στην περιοχή που είναι κατεξοχήν συνυφασμένη με τα στερεότυπα της υπεραστικοποίησης και υπερσυγκέντρωσης των δραστηριοτήτων.
3. Τα προβλήματα αυτά οφείλονται όχι τόσο στην έκταση της μεταποιητικής δραστηριότητας στην περιοχή, αλλά στο ότι δεν υπήρξε ποτέ η κατάλληλη υποδομή για αυτές τις δραστηριότητες, δεν ελήφθησαν μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος και δεν υπήρξε καμία πρόβλεψη για την προγραμματισμένη επέκταση της πόλης.
4. Αξίζει να αναφερθεί ότι το μόνο επιχείρημα ενάντια σε αυτή την τροπολογία, το οποίο επισημάνθηκε από τον καθημερινό Τύπο, είναι οι επιπτώσεις που θα έχει στην παραπέρα μόλυνση του περιβάλλοντος.
5. Η ανάλυση αυτή βασίζεται στο Λαμπριανίδης Λ., 1989, «Κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης της βιομηχανίας: Κριτική επισκόπηση», *Τεχνικά Χρονικά Α'*, τόμ. 9, τεύχ. 2.
6. Όπως η νομιμοποίηση ουσιαστικά της αυθαίρετης δόμησης, που ήδη καταγγέλλθηκε από το ΤΕΕ, η παράδοση της Πεντέλης εκ νέου στους ιδιοκτήτες των λατομείων, οι προτάσεις του ΥΠΕΧΩΔΕ που προβλέπουν τη μεταφορά της ευθύνης στους ΟΤΑ για υπέρβαση του Συντελεστή Δόμησης μέχρι 0,1, με αντάλλαγμα την καταβολή, από τους ιδιοκτήτες των ωφελούμενων ακινήτων, χρηματικού ποσού για την απαλλοτρίωση κοινόχρηστων χώρων κ.λπ. Για να αναφερθούν ορισμένες μόνο εξαγγελίες που έχουν άμεσες συνέπειες στην οργάνωση του χώρου.
7. Coutsoumaris G., 1963, *The morphology of Greek industry*, CER, Athens, p. 132
Κιντής Α., 1966, *Η περιφερειακή βιομηχανική ανάπτυξη εις τα πλαίσια του 5ετούς 1966-70*, ΚΕΠΕ, Αθήναι, σσ. 6-18
Leontidou L., 1983, «Industrial restructuring and the relocation of manufacturing employment in postwar Athens», *Πόλη και περιφέρεια*, τ. 7., σσ. 79-109
Ward B., 1973, *Regional development in Greece*, Athens, CPER, p. 106-114, κ.λπ.
8. Βλαχοπαπαδόπουλος Γ., 1967, *Η αποτελεσματικότητα των φορολογικών κινήτρων εν Ελλάδι*, ΚΕΠΕ, Αθήναι, σσ. 104-5
Ξανθάκης Μ., 1986, *Η χρηματοδότηση της ελληνικής βιομηχανίας*, Σάκκουλας, Αθήνα, σσ. 224-5
Ρουμελιώτης Π., 1978, *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις - υποκοστολογήσεις στην Ελλάδα*, Σύγχρονα Προβλήματα, Αθήνα, σσ. 101-2 και Χατζησωκράτης

- Δ., 1982, «Νέος νόμος για την παροχή κινήτρων 1262/82», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 15, σ. 16.
9. Για παράδειγμα, Ανδρικοπούλου-Καυκαλά Ε., 1984, *Κρατική παρέμβαση και περιφέρειες*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, σσ. 171-97.
10. Δηλαδή, οι νομοί Έβρου, Ροδόπης, Ξάνθης, Δωδεκανήσου, Λέσβου, Σάμου, Χίου, Καστοριάς, Πέλλας, Σερρών, Θεσπρωτίας, Ιωαννίνων, Δράμας και Φλώρινας.
11. Δηλαδή, οι νομοί Ευβοίας, Αχαΐας, Λάρισας, Μαγνησίας, Αττικής, Θεσσαλονίκης, Βοιωτίας και Κορινθίας.
12. Το 1958 είχε το 23,5% των καταστημάτων, 1963 27,9, 1969 32,9, 1973 35,4, 1978 36,7 και 1984 34,3, ενώ των απασχολούμενων ήταν 41,4, 46,8, 46,6, 46,3, 42,0 και 35,7 αντίστοιχα.
13. Το 1958 είχε το 2,0% των καταστημάτων, 1963 2,1, 1969 2,3, 1973 2,7, 1978 3,1 και 1984 3,5, ενώ των απασχολούμενων ήταν 2,6, 3,1, 3,6, 5,4, 6,8 και 7,0 αντίστοιχα.
14. Hadjimichalis C. and Vaiou D., 1987, «Capitalist restructuring and flexible labour markets in N. Greece», *Samos Conference και Λαμπριανίδης Λ.*, 1987, «Προβλήματα εκβιομηχάνισης μιας αγροτικής περιοχής», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, II (1), σσ. 19-50.
15. Ellis H., κ.ά. 1964, *Industrial capital in Greek development*, CER, Athens pp. 184-5.
16. Ellis ibid, p. 184.
17. Αυτό ερμηνεύει, εν μέρει τουλάχιστον, γιατί οι «επενδυτές» δεν δίσταζαν να κατευθύνουν μέρος των κινήτρων που έπαιρναν σε άλλους σκοπούς, όπως εξυπηρέτηση τρεχουσών υποχρεώσεων των επιχειρήσεών τους, σχηματισμό κεφαλαίου κίνησης ή ακόμη και σε πολυτελείς βίλες και τραπεζικούς λογαριασμούς στο εξωτερικό.

Ακρωτήρι Σαντορίνης: 7.000 χρόνια μετά

Η σημασία του προϊστορικού οικισμού στο Ακρωτήρι Σαντορίνης πολύ λίγο μπορεί να γίνει επίκεντρο άσκοπης και υπερβολικής προβολής από τους αρχαιολόγους ή άλλους αρχαιοφίλους.

Αυτά καθ' εαυτά τα ευρήματα στο χώρο της ανασκαφής πείθουν με την πρώτη επίσκεψη και τον πλέον δύσπιστο επισκέπτη για τη μοναδικότητά τους. Από τα 10.000 π. μ. που έχουν ανασκαφεί και έχουν αποκαλυφθεί, άλλα σε επιφανειακό μόνο επίπεδο και άλλα σχεδόν ολοκληρωτικά, όπως τα δύο κτίρια της Δυτικής Οικίας και του Ξεστής 3, έχουν καταγραφεί πλέον των 6.000 πήλινων αντικειμένων και πρέπει σ' αυτά να προστεθούν ακόμα τα λίθινα, τα οστέινα και τα μέταλλινα αντικείμενα ή εργαλεία.

Οι τοιχογραφίες που έχουν αποκατασταθεί υπερβαίνουν σε εμβадόν κατά πολύ αυτές των Μινωικών παλατιών της Κρήτης, γιατί σώζονται σε επιφάνειες που καλύπτουν ολόκληρα δωμάτια.

Οι οργανικές ουσίες που βρέθηκαν απανθρακωμένες μπορούν να αποτελέσουν ένα πρωτόλειο προϊστορικού περιβαλλοντολογικού μουσείου, ενώ τα οικοδομήματα που διατηρούνται, μέχρι τον δεύτερο ή και τρίτο όροφο, συνιστούν ολοκληρωμένα δείγματα προϊστορικής οικοδομικής τέχνης και τεχνικής.

Όλα αυτά συμβαίνουν γιατί στο Ακρωτήρι συνέβη ένα μοναδικό γεγονός: κατεστράφηκε γύρω στα 1.500 π.Χ.

(χρονολογία που είναι αντικείμενο πολλών αρχαιολογικών συζητήσεων)* από ηφαιστειακή έκρηξη. Έτσι, οι ίδιες οι συνθήκες καταστροφής του οικισμού (σεισμοί και επικάλυψη από ηφαιστειακή λάβα) δημιούργησαν έναν άριστο μανδύα προφύλαξης και συντήρησης των οικοδομημάτων και του περιεχομένου τους στην κατάσταση που βρίσκοντουσαν στην καθημερινή ζωή του οικισμού λίγο πριν από το σεισμό και την τελική έκρηξη του ηφαιστείου.

Με αυτό τον τρόπο, εξασφαλίστηκε όχι μόνο μια πληθώρα ευρημάτων αλλά και το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτά χρησιμοποιούνται, και αυτό ακριβώς το πλαίσιο είναι που καθιστά το Ακρωτήρι ένα μοναδικό ζωντανό προϊστορικό μουσείο, που αποκαλύπτεται σιγά-σιγά από την ανασκαφική σκαπάνη.

Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες, ο οικισμός του Ακρωτηρίου ιδρύθηκε γύρω στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο (5.000 π.Χ.) και συνέχισε την ύπαρξή του μέχρι και την ΥΚΙ περίοδο (1.500 π.Χ.). Οι παλαιότερες φάσεις της κατοίκησης είναι δυσπρόσιτες, γιατί απαιτούν την καταστροφή της άριστα διατηρημένης ύστατης φάσης (ΥΚΙ 1550-1500 π.Χ.). Τα περισσότερα λοιπόν ευρήματα του οικισμού ανήκουν στα τελευταία 50 χρόνια ζωής του, που οι αρχαιολόγοι εδώ και 22 χρόνια περίπου (1967 Σπ. Μαρινάτος - 1989 Χρ. Ντούμας) αγωνίζονται να αποκαλύψουν και να διατηρήσουν.

Η ανασκαφή σε ένα τέτοιο χώρο προχωράει αργά, με σκοπό να αποτυπώσει όλες τις δυνατές πληροφορίες για της δραστηριότητες των κατοίκων του προϊστορικού Αιγαίου. Ολόκληροι τομείς αρχαιολογικής έρευνας, όπως αρχιτεκτονική (υλικά και τρόπος δόμησης), ζωγραφική (θέματα, χώροι, τεχνολογία τοιχογραφιών), κεραμική παραγωγή (πρώτες ύλες, τρόποι και χώροι παραγωγής, τεχνολογία, εμπόριο), λιθοτεχνία (πρώτες ύλες, τεχνολογία, χρήσεις), υφαντική, μεταλλοτεχνία, σταθμά, γραφή, τροφή και αποθήκευση, και άπειρες άλλες πληροφορίες,

τροφοδοτούνται με το υλικό αυτής της ανασκαφής, η οποία σώζει όχι μόνο το τι αλλά και το πώς.

Ανεξάρτητα όμως από τη σημασία του Ακρωτηρίου στην αρχαιολογική έρευνα, ο ίδιος ο χώρος της ανασκαφής αυτής, αλλά και της ευρύτερης περιοχής, παρέχει τις δυνατότητες για τη δημιουργία ενός οικισμού-μουσείου. Ο επισκέπτης του αρχαιολογικού χώρου, όταν η ανασκαφή θα έχει προχωρήσει αρκετά, θα μπορεί να περπατήσει στους στενούς χωμάτινους ή πλακόστρωτους δρόμους, με τους αγωγούς στο πλάι για τα βρόχινα νερά, και να ακολουθήσει την πολύπλοκη ρυμοτομία, που θα τον οδηγήσει σε μικρές πλατείες ή αδιέξοδα. Θα μπορεί να ακολουθήσει τις οδοντωτές προσόψεις των κτιρίων και να σταθεί μπροστά στις πόρτες με τα κατώφλια που διατηρούν ακόμη τα αποτυπώματα από τα πορτόφυλλα ή την οπή από το στροφέα πάνω στο κατώφλι. Θα μπορεί να σκύψει πάνω από το καφασωτό κάποιου χαμηλού παράθυρου για να περιεργαστεί τα κελάρια και τις αποθήκες με τα μεγάλα πιθάρια ή τους τριπτήρες για την επεξεργασία και αποθήκευση των τροφών. Θα μπορεί ακόμη να ανέβει ένα πέτρινο κλιμακοστάσιο για να φτάσει στον δεύτερο όροφο, όπου πιθανώς θα έχει τοποθετηθεί η αναπαράσταση κάποιας τοιχογραφίας, όπως αυτής των πλοίων ή των παιδιών που παίζουν μποξ, ή των γυναικών που μαζεύουν κρόκους.

Πολλά στοιχεία, όπως ξύλινες κατασκευές (ντουλάπια, έπιπλα, καλάθια),

* New Scientist, Feb. 1989, πρόσφατη περίληψη των απόψεων.

μπορεί να έχουν χαθεί ολοκληρωτικά ή να σώζονται μόνο τα αποτυπώματά τους μέσα στην ηφαιστειακή λάβα. Ακόμη και αυτά όμως τα στοιχεία θα μπορούσαν να δοθούν με φωτογραφικό υλικό, που θα αποτύπωνε τα διάφορα στάδια της ανασκαφής επιτόπου, έτσι ώστε όλη η μαγεία της προϊστορικής πόλης θα ξεδιπλωνόταν μπροστά στον σημερινό επισκέπτη.

Είναι γνωστό όμως ότι όλα αυτά δεν λειτουργούν ξεκομμένα από το όλο περιβάλλον. Το Ακρωτήριο δεν είναι μόνο ο χώρος της ανασκαφής, είναι και η ευρύτερη περιοχή, από τον Μπάλλο και τα Ορυχεία μέχρι το Μαύρο Ραχίδι, τη Μεσοβούνα και τον Ποταμό. Σε όλες αυτές τις περιοχές η αρχαιολογική σκαπάνη έχει δώσει δείγματα προϊστορικής κατοίκησης και είναι πλέον βέβαιο ότι ο σημερινός αρχαιολογικός χώρος καλύπτει μόνο ένα κεντρικό σημείο της πόλης, η οποία είχε πολύ μεγαλύτερη έκταση.

Ειδικότερα το προϊστορικό λιμάνι του Ακρωτηρίου τοποθετείται, σύμφωνα με τη γνώμη του διευθυντού των ανασκαφών του Ακρωτηρίου, καθηγητού Χρ. Ντούμα, στην κοιλάδα ανάμεσα στο Μαύρο Ραχίδι και στη Μεσοβούνα, εκεί δηλαδή ακριβώς που οι μπουλντόζες άνοιξαν δρόμο και πλατεία 15 μ. για να δημιουργήσουν «δίοδο» προς την κόκκινη άμμο, όπου προβλέπουν την κατασκευή ψαρολιμανού.

Η όλη επιχείρηση διενεργήθηκε (14-15 Ιανουαρίου) ένα Σαββατοκύριακο, όταν όλες οι δημόσιες υπηρεσίες ήσαν κλειστές, χωρίς την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, ενώ εκκρεμούσε απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και παρά τις αντιδράσεις όλων των σχετικών αρχαιολογικών οργάνων (διευθυντού ανασκαφών Ακρωτηρίου, Εφόρου Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, φυλάκων του αρχαιολογικού χώρου κ.λπ.).

Το σημερινό χωριό του Ακρωτηρίου, ακόμη και στα πρώτα χρόνια των ανα-

σκαφών, παρουσίαζε μια εικόνα εγκατάλειψης και ερήμωσης, που τώρα τη θυμίζει μόνο το μισογκρεμισμένο ενετικό κάστρο στην κορυφή του λόφου. Η ανάπτυξη του ήταν ραγδαία, συνδέθηκε συγκοινωνιακά με το υπόλοιπο νησί, απέκτησε άπειρα ξενοδοχεία, ταβέρνες και ειδυλλιακές γωνιές για κάθε επισκέπτη. Το μοναδικό του προσόν ήταν, και είναι, το ενδιαφέρον για τα αρχαία. Ιδιαίτερα αφ' ότου ο προϊστορικός αυτός οικισμός αποδείχτηκε ότι εξαφανίστηκε κάτω από συνθήκες που επαλήθευαν το μύθο της Ατλαντίδας του Πλάτωνα, του νησιού που βυθίστηκε κάτω από τη θάλασσα.

Θα πίστευε λοιπόν κανείς ότι στην περίπτωση της Σαντορίνης, και ιδιαίτερα του προϊστορικού οικισμού του Ακρωτηρίου, είχε επέλθει συμφιλίωση μεταξύ αρχαιολογικής σκαπάνης και τάσης για εκσυγχρονισμό, μια που τα αρχαία απετέλεσαν κίνητρο ανάπτυξης για το χωριό.

«Τα αρχαία» όμως δεν περιορίζονται στο χώρο που περιφράσσει το συρματοπλέγμα του αρχαιολογικού χώρου, αλλά είναι θαμμένα κάτω από τον ηφαιστειακό μανδύα σε μια ευρύτερη περιοχή, τουλάχιστον γύρω από το Ακρωτήριο, και δημιουργούνται πλέον κίνδυνοι για την ανάπτυξη των σύγχρονων οικισμών.

Επαναλήφθηκε λοιπόν, ακόμη μια φορά, η διαδοχή της ευφορίας από τη δυσaréσκεια, όπως και σε άλλες υποβαθμισμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου, που από τη μία πλευρά η ανεύρεση αρχαίων μνημείων τροφοδοτεί αισθήματα υπερηφάνειας και ελπίδες ανάπτυξης και, από την άλλη, τα ίδια τα αρχαία γίνονται εμπόδιο στην ανάπτυξη και αντικείμενο ανταγωνισμών και συμφεροντολογικών υπολογισμών (Βεργίνα, Πύλος, Δελφοί, Χαλκιδική κ.λπ.).

Παρά το γεγονός ότι στην περίπτωση του Ακρωτηρίου η Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε κάνει όλες τις απαραίτητες ενέργειες, παραμένει το γεγονός ότι η διευθέτηση παρόμοιων υποθέσεων απαιτεί πιο έγκαιρες και δραστηκές διαδικασίες. Δυστυχώς, οι οριοθετήσεις των αρχαιολογικών περιοχών δεν αρκούν, αν δεν συνοδεύονται από δυνατότητα διευθέτησης των σύγχρονων αιτημάτων ανάπτυξης εκεί που αυτό είναι εφικτό, ή από αποτελεσματικότερα μέτρα φύλαξης και σοβαρές νομοθετικές κυρώσεις σε περίπτωση καταπάτησής τους. (Πρόσφατο άρθρο του καθηγητή Χρ. Ντούμα στην *Επιστημονική Σκέψη* για τη νομοθεσία περί αρχαιολογικών μνημείων και του Β. Δωροβίνη στην *Αρχαιολογία*, τεύχος 28, για το νέο σχέδιο νόμου περί πολιτικής κληρονομιάς).

Το έμπρακτο ενδιαφέρον της πολιτείας για τη διατήρηση του πολιτιστικού μας παρελθόντος σημαίνει, αφ' ενός, ενίσχυση του έργου της αρχαιολογικής υπηρεσίας με τα απαραίτητα κονδύλια για την διεκπεραίωση του έργου της, αφ' ετέρου, την επιβολή αυστηρών κυρώσεων σε περίπτωση αυθαιρεσιών, του είδους που τελευταία έλαβαν χώρα στο Ακρωτήριο.

Κάθε δέκα περίπου χρόνια γίνεται στο Ακρωτήριο ένα Παγκόσμιο Συνέδριο με τη συμμετοχή επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων, γεωλόγων, ηφαιστειολόγων, χημικών, γεωφυσικών και αρχαιολόγων. Αυτό το καλοκαίρι, στο Τρίτο Θηραϊκό Συνέδριο, θα χρειαστεί ίσως και η συμμετοχή περιβαλλοντολόγων, για να συζητηθεί η διαφύλαξη του προϊστορικού οικισμού, όχι από νέα ηφαιστειακή καταστροφή αλλά από τις σύγχρονες καταστροφές οι οποίες παραμόρφωσαν όλη την παραλιακή περιοχή του Ακρωτηρίου, που ευτυχώς είχε προνοήσει να απαθανάτισει κάποιος αρχαίος ζωγράφος στην τοιχογραφία των πλοίων, μερικές χιλιάδες χρόνια πριν.

Αγγελία Παπαγιαννοπούλου

Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

Για φίλους και μαθητές, ο θάνατος του Νίκου Σβορώνου, τον περασμένο Απρίλιο, λειτούργησε ως αφορμή για ατομική και συλλογική ενδοσκόπηση και ως έναυσμα για κάποιους απολογισμούς. Βέβαια, για έναν ευρύτερο κύκλο ομοτέχνων και μη, τις πρώτες φορτισμένες αυτές στιγμές, την περισυλλογή δεν προκάλεσε η αποτίμηση ενός επιβλητικού έργου, όσο η απώλεια μιας ασυνήθιστα ζεστής φυσικής παρουσίας, τη λεπτότητα της οποίας ο προσεκτικός αναγνώστης των Συγχρόνων Θεμάτων ασφαλώς θα διέγνωσε ανάμεσα στις γραμμές της τελευταίας του συνέντευξης, που δημοσιεύσαμε στο πρόσφατο αφιέρωμα για τα «Σύγχρονα ρεύματα στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού».

Σε μια προσπάθεια ψυχραμότερης αποτίμησης, δημοσιεύουμε στο τεύχος αυτό μια μελέτη του Χρήστου Χατζηωσήφ, η οποία φιλοδοξεί να τοποθετήσει το έργο του Νίκου Σβορώνου στον επιστημονικό του περίγυρο, ελλαδικό και μη. Η μελέτη αυτή προοριζόταν να δημοσιευθεί στο ειδικό αφιέρωμά μας για τη νεοελληνική ιστοριογραφία, τεχνικοί όμως λόγοι δεν το επέτρεψαν. Τα πιεστικά χρονικά περιθώρια εμπόδισαν το συγγραφέα να επεξεργασθεί όσο θα ήθελε το κείμενο και να συμπληρώσει ορισμένα κενά στον υπομνηματισμό του.

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Η ΣΧΕΣΗ του έργου ενός ιστορικού με το σύνολο της σύγχρονης του ιστοριογραφίας δεν μπορεί πάντοτε να αποδοθεί με τον προσδιορισμό ενός σημείου ή μιας περιοχής μέσα σ' έναν ευρύτερο χώρο. Για ιστορικούς με μεγάλη διάρκεια ερευνητικής και συγγραφικής δραστηριότητας και υψηλή ποιότητα εργασίας, η σχέση αυτή αποδίδεται καλύτερα με τη χάραξη μιας νοητής γραμμής με μεταβαλλόμενη διεύθυνση, που μπορεί να επεκτείνεται και μετά τον τερματισμό της ιστοριογραφικής τους παραγωγής. Ακριβώς μια τέτοια γραμμή με μεταβαλλόμενη φορά γράφει το έργο του Νίκου Σβορώνου, σε σχέση με την κίνηση της ελληνικής ιστοριογραφίας, στη διάρκεια των πενήντα χρόνων της επιστημονικής του σταδιοδρομίας. Η γραμμή αυτή παρουσιάζεται άλλοτε συγκλίνουσα, καμιά φορά παράλληλη και συχνά αποκλίνουσα από την πορεία της πλειοψηφίας των συγχρόνων του ιστορικών. Η αυξομειώση των αποστάσεων εκφράζει τις διαφοροποιημένες συμπεριφορές του Νίκου Σβορώνου και των συναδέλφων του μέσα στο πεδίο δυνάμεων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, καθώς και το άνισο και ανόμοιο της έλξης που άσκησαν πάνω τους τα κατά καιρούς σύγχρονα τους ξένα ιστοριογραφικά ρεύματα. Κοινωνική καταγωγή, συνθήκες διαμόρφωσης της επιστημονικής και συνάμα της συνολικής προσωπικότητας, τρόπος ένταξης στους θεσμούς παραγωγής του ιστορικού λόγου και πολιτικές επιλογές βρίσκονται στη ρίζα αυτών των διαφορετικών συμπεριφορών.

Πρόθεσή μου δεν είναι να παρακολουθήσω τα ίχνη της επιστημονικής πορείας του Νίκου Σβορώνου σε όλη της τη συνέχεια: θα περιοριστώ στον εντοπισμό ορισμένων σημαντικών καμπών της και στην εκτίμηση της φοράς της σε σχέση με τις κατευθύνσεις της ελληνικής και της ξένης ιστοριογραφίας. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, το δίτομο αφιέρωμα του Πανεπιστημίου Κρήτης στα πενήντάχρονα του προσφέρει με ικανοποιητική ακρίβεια τη διαδρομή της γραμμής κατά την τελευταία φάση της δράσης του ιστορικού.¹ Γραμμένες σε μια περίοδο που ο τιμώμενος ήταν ενεργός συγγραφέας και συμμετείχε ενεργά στους θεσμικούς οργανώσεων και εποπτείας της ιστοριογραφικής παραγωγής, οι συμβολές αντα-

νακλούν μάλλον την πραγματική κατάσταση των σχέσεων του Σβορώνου με την κοινότητα των ιστορικών και δεν συνιστούν απλή εκπλήρωση κοινωνικής υποχρέωσης.

Αν και ο ίδιος ο Σβορώνος αρνιόταν να αποσυνδέσει πλήρως τη βυζαντινή ιστορία από την ιστορία του νέου ελληνισμού και απέδιδε μεγαλύτερη σημασία στο πρόβλημα που τον απασχολούσε παρά στην εποχή μέσα στην οποία το αντιμετώπιζε, με συνέπεια να ιεραρχεί με τον ίδιο τρόπο τις εργασίες του, ανεξάρτητα από την περίοδο στην οποία αναφέρονταν, η σύνθεση του αφιερώματος του Πανεπιστημίου Κρήτης παρουσιάζει την επίδραση του έργου του στις δύο αυτές περιοχές της ιστοριογραφίας να είναι άνιση. Το μέρος του αφιερώματος που καλύπτει την ιστορία του Βυζαντίου και των μέσων χρόνων γενικότερα έχει εντονότερο διεθνή χαρακτήρα, με περισσότερες ξένες συμβολές και από περισσότερες χώρες, απ' ό,τι το τμήμα που αναφέρεται στη νεότερη και τη σύγχρονη ιστορία. Επίσης, ανεξάρτητα από την κρίση που θα μπορούσε να εκφέρει κανείς για την ποιότητα των μεμονωμένων συμβολών, οι εργασίες, που συμμερίζονται τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και κυρίως ακολουθούν τον τρόπο προσέγγισης του Σβορώνου, προέρχονται περισσότερο από βυζαντινολόγους και μεσαιωνολόγους παρά από ιστορικούς των μεταγενεστέρων εποχών.

Θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι στο πεδίο της ιστορίας του Βυζαντίου οι προσεγγίσεις της οικονομίας και της κοινωνίας που επιχείρησε ο Σβορώνος διασταυρώθηκαν γονιμότερα με τις προσπάθειες των ώριμων συναδέλφων του και συνεχίζονται με τις εργασίες των μαθητών του. Οι αναπόφευκτες σε ένα τέτοιο εγχείρημα παραλείψεις και οι για οιονδήποτε λόγο απουσίες πιθανόν να επηρέασαν τη συγκρότηση του αφιερώματος, η ανισορροπία όμως που εμφανίζεται, αν είναι συγκυριακή, δεν είναι τυχαία και αυθαίρετη. Η θέση της «γραμμής» που αφήνει το έργο του Σβορώνου εκείνη τη στιγμή ήταν η κατάληξη της δυναμικής που είχε αναπτύξει στην πορεία του, των τοποθετήσεών του εκείνης της εποχής απέναντι στα θεσμικά προβλήματα της αναπαραγωγής της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα και των τελευταίων

ρολών στη σύγχρονη του ελληνική ιστοριογραφία.

Κατανομή συμβόλων
στο Αφιέρωμα Σβορώνου
ανά ιστορική εποχή και
εθνικότητα των συγγραφέων

	Βυζαντινή και Μεσαιωνική Ιστορία	Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία
Συγγραφείς	32	24
Ξένοι	17	6
Ξένες Χώρες	4	2

Η ελληνική ιστοριογραφία του μεσοπολέμου

Όταν ο Νίκος Σβορώνος αρχίζει τη σταδιοδρομία του, στη δεκαετία του 1930, οι ιστορικές σπουδές κυριαρχούνται ακόμα από την «εθνική» σχολή του Παπαρρηγόπουλου. Οι κατακτήσεις της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922 και η Μικρασιατική Καταστροφή έχουν μειώσει την παλιά πολιτική και κοινωνική σκοπιμότητα της σχολής αυτής. Οι επίγονοι όμως του Παπαρρηγόπουλου επιμένουν σε αυτή τη, στείρα πλέον, προσέγγιση επιφέροντας μόνο οριακές μεθοδολογικές και οργανικές βελτιώσεις. Σε αυτές θα πρέπει να κατατάξουμε την έκδοση των *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* του Ν. Βέη, το 1920, των *Ελληνικών* του Κ. Άμαντου και του Σ. Κουγέα, το 1928, και την ίδρυση του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών, την ίδια εποχή. Με αποτελεσματισμένες τις ιστορικές σπουδές και ανύπαρχτες ή αναιμικές τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, η ελληνική ιστοριογραφία είναι πολύ δύσκολο αν όχι αδύνατο να ανανεωθεί και δεν είναι η συμπτωσή της με τη λαογραφία, που αντιμετωπίζει παρόμοια προβλήματα κοινωνικής καταξίωσης, που θα λύσει τα δικά της.

Τα λίγα ερεθίσματα, που εκπορεύονται από εστίες που βρίσκονται έξω από το χώρο των δηλωμένων ιστορικών, δεν μπορούν να αποσπάσουν τους τελευταίους από την προσήλωσή τους στη θετικιστική και ιστορικοεπιστημολογική προσέγγιση του αντικείμενου τους. Ο σημαντικότερος Έλληνας ιστορικός της περιόδου είναι ένας οικονομολόγος, ο καθηγητής της Δημόσιας Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, Ανδρέας Ανδρεάδης. Ο Ανδρεάδης είναι ένα από τα πιο ζωντανά στοιχεία του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Ανθρωπιστής, με πλατιές και βαθιές γνώσεις, με πολυσχιδή επιστημονικά και καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα, συνεχίζοντας μια επτανησιώτικη παράδοση, ανα-

πτύσσει και πολιτική δραστηριότητα είτε ως σύμβουλος και εκπρόσωπος σε διεθνείς συναντήσεις των ελληνικών κυβερνήσεων είτε ως ανταποκριτής της παρισινής εφημερίδας *Le Temps*. Το ιστορικό έργο του Ανδρεάδη περιλαμβάνει μια υποδειγματική *Ιστορία της Τράπεζας της*

Αγγλίας, μελέτες για τα Επτάνησα, τη βυζαντινή δημόσια οικονομία, την οικονομία της ελληνιστικής Αιγύπτου και τα ελληνικά δημόσια δάνεια.

Η διαφορετική ποιότητα του ιστορικού έργου του Ανδρεάδη δεν οφείλεται μόνο στο εύρος της μόρφωσης και των ενδιαφερόντων του, αλλά κυρίως στην ικανότητά του να μεταφέρει στην ιστορική επιστήμη δύο βασικά χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάλυσης, που του επέτρεψαν να ξεφύγει από την αφήγηση ατομικών πράξεων με την οποία κατατρίβεται η «εθνική» ιστορική σχολή. Τα στοιχεία που δανείζεται ο Ανδρεάδης από την οικονομική επιστήμη είναι η χρήση συνολικών απρόσωπων κατηγοριών και η παραδοχή νομοτελειών στα κοινωνικά φαινόμενα.

Από αυτή την άποψη, η προσέγγισή του συγγενεύει με τις κοινωνιολογικές θεωρήσεις της ιστορίας, που επιχειρούν ασύνδετοι και απομονωμένοι, έξω από τους ακαδημαϊκούς κύκλους, μαρξιστές, κατά κύριο λόγο, διανοούμενοι, όπως ο Κορδάτος, ο Μάξιμος, ο Δανιηλίδης, και παλιότερα ο Σκληρός. Η απομόνωση της μαρξιστικής προσέγγισης και η αδυναμία του κύκλου που την καλλιεργεί να διευρυνθεί, θα μπορούσε να αποδοθεί στην πολιτική κατάσταση. Οπωσδήποτε, όμως, η πολιτική ερμηνεία δεν αρκεί για να εξηγήσει τη μετέπειτα (μετά από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο) συρρίκνωση της οικονομικής ιστορίας. Δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει το ρόλο που έπαιξε στον

εξοβελισμό της οικονομικής ιστορίας από τις οικονομικές σχολές της ανώτατης παιδείας η επικράτηση και στην Ελλάδα της νεοκλασικής σύνθεσης, της οποίας τα θεωρητικά σχήματα δεν χρειάζονται, ή δεν αντέχουν, την αναφορά σε υπαρκτές ιστορικά κοινωνικές καταστάσεις. Εξάλλου το φαινόμενο δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό: περιθωριοποίηση της οικονομικής ιστορίας στο πρόγραμμα των τμημάτων οικονομικής επιστήμης των πανεπιστημίων, αν και σε μικρότερο βαθμό, έχουμε την ίδια εποχή και στο εξωτερικό.

Η αρχή της γραμμής: πορεία παράλληλη στο ρεύμα

Η φιλολογική κριτική των πηγών, με την οποία αρχίζουν και τελειώνουν οι περισσότερες ιστορικές εργασίες της εποχής, αποτελεί και τον πυρήνα των πρωτόλειων εργασιών του Σβορώνου. Σε ορισμένες μελέτες του όμως υπάρχει η τάση για μια πιο ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του αντικείμενου του και ένταξή του σε ένα γενικότερο ιστορικό πλαίσιο. Οι ανησυχίες αυτές, που εκδηλώνονται ιδιαίτερα στη μελέτη για τον Δ. Φωτεινό,² είναι άδηλο αν θα κατέληγαν ποτέ –μέσα στα τότε υπάρχοντα θεωρητικά και θεσμικά πλαίσια– σε μια ριζική αμφισβήτηση του κρατούμενου ιστοριογραφικού προτύπου, που θα γινόταν η αφετηρία μιας νέας προσέγγισης. Το παράδειγ-

μα συγχρόνων με τον Σβορώνο νέων ιστορικών συνηγορεί για μια αρνητική απάντηση. Ατελείωτα απομονωμένοι ανάμεσα στους ιστορικούς, μην μπορώντας να στηριχθούν σε μια συμμαχία με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, οι ελάχιστοι καινοτόμοι, αργά ή γρήγορα, υποστέλλουν τη σημαία τους και ευθυγραμμίζονται με την πλειοψηφία των συναδέλφων τους.

Έχει, συγκεκριμένα, προηγηθεί ο Δ. Ζακυθηνός με την *Ιστορία του ελληνικού Δεσποτάτου του Μωριά*³ που ξεφεύγει πρώτος από την αποσπασματική προσέγγιση της πραγματικότητας αποκλειστικά μέσω της πολιτικής ιστορίας. Ο Ζακυθηνός δεν ανατρέπει την, καθιερωμένη στους τότε ιστορικούς κύκλους, ιεραρχία πολιτικού εποικοδομήματος και υλικής βάσης της κοινωνίας, είναι πάντως ο πρώτος που δίνει την ίδια σημασία στα πολιτικά γεγονότα, στη δημογραφία και στην οικονομική ζωή, με τα δύο τελευταία θέματα να καλύπτουν τον δεύτερο τόμο του έργου του. Γίνεται έτσι ο πρώτος που μεταφέρει στην ελληνική ιστοριογραφία τις αναζητήσεις της νέας γαλλικής σχολής, που προσπαθεί να διευρύνει το αντικείμενο του ιστορικού με τη σύλληψη και σύνθεση σε μια συνολική εικόνα περισσότερων όψεων του παρελθόντος. Οι επόμενες εργασίες του Ζακυθηνού δεν διευρύνουν αυτό το πρώτο ρήγμα, αντίθετα τα αναθεωρητικά στοιχεία προοδευτικά υποχωρούν στο έργο του. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να μιλήσει για ένα διψισμό στο έργο του, του οποίου ένα τμήμα, το «λόγιο», κυρίως μελέτες βυζαντινής ιστορίας, προσπαθεί να παρακολουθήσει τις νεότερες τάσεις, ενώ τα πανεπιστημιακά του χειρίδια αναπαράγουν την επικρατούσα σχολή.⁴

Η δεύτερη αναθεωρητική προσπάθεια της περιόδου πραγματοποιείται με την *Πελοπόννησο κατά την δεύτεραν Τουρκοκρατίαν*, του Μ. Σακελλαρίου.⁵ Και σε αυτό το έργο υπάρχει η προσπάθεια εκτίμησης πολλών πλευρών της πραγματικότητας, χρήσης περισσότερων κατηγοριών πηγών και κατασκευής μιας συνολικής εικόνας της πελοποννησιακής κοινωνίας. Και αυτή η απόπειρα έμεινε χωρίς συνέχεια. Απορρίφθηκε από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας, παρ' όλο που ένας από τους στόχους του Μ. Σακελλαρίου ήταν να αντικρούσει την ερμηνεία της Επανάστασης του 1821 από τον Κορδάτο. Οι κοινωνιολογικές φιλοδοξίες της εργασίας βάρυναν περισσότερο από την αντίκρουση του μαρξισμού στην αρνητική στάση του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Τελικά, ο Μ. Σακελλαρίου εγκατέλειψε το πρόγραμμα έρευνας της νεότερης ιστορίας και στράφηκε αποκλειστικά στην αρχαία ιστορία.

Η αρχή της απόκλισης

Ο Ν. Σβορώνος επιχειρεί το δικό του άλμα, με την αδημοσίευτη ως τα σήμερα μελέτη του για *Τα κυκλοφορούντα κατά την Τουρκοκρατία νομίσματα*, που την κατέθεσε ως διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, το 1942, χωρίς ποτέ να μπορέσει να την υποστηρίξει. Αγνωώντας το κείμενο, είμαι υποχρεωμένος να περιοριστώ στις ενδείξεις που παρέχει ο τίτλος της μελέτης, για να κρίνω τις προθέσεις του συγγραφέα της. Διαπιστώνω έτσι ότι οι καινοτομίες του Σβορώνου είναι πιο αποφασιστικές από ό,τι επιχείρησαν σε προηγούμενες απόπειρες οι σύγχρονοι του νέοι ιστορικοί.⁶ Δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με μία εργασία καθαρά οικονομικής ιστορίας, αλλά, όπως δείχνει η απουσία του τόπου και η σχετική αοριστία του χρόνου στον τίτλο, με μία μελέτη που ρίχνει το βάρος στην ανάλυση της λειτουργίας μιας οικονομικής κατηγορίας, του νομίσματος. Έχουμε δηλαδή την πλήρη απόρριψη της ιστορίας-προβλήματος, που αποτελεί το πρότυπο της πρώτης γαλλικής ιστορικής σχολής των *Annales*.

Οι ομοιότητες με τη γαλλική σχολή δεν πρέπει να μας κάνουν να υπερεκτιμήσουμε την επίδρασή της, αν θεωρήσουμε ότι πράγματι υπήρξε επίδραση, στην επιλογή και στον τρόπο αντιμετώπισης του θέματος από τον Νίκο Σβορώνο. Αν εκείνος έκανε αυτές τις επιλογές και τις προχώρησε περισσότερο και με μεγαλύτερη συνέπεια από τους συνομηλίκους του, αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην κοσμοθεωρία του και στην υιοθέτηση του μαρξισμού ως οργάνου ανάλυσης και λογικής σύλληψης του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Διευρύνοντας την προοπτική μας και πέρα από το πεδίο των ιστορικών, θα διαπιστώσουμε ότι η καινοτομία του Σβορώνου εντάσσεται σε ένα γενικότερο κίνημα απόρριψης των καθιερωμένων από τους Έλληνες διανοούμενους, ιδιαίτερα από την τεχνική διάνοηση και κατά δεύτερο λόγο από τους οικονομολόγους, στη διάρκεια της Κατοχής. Η ξένη κατάκτηση, με την κατάρρευση του κράτους, την αποδιάρθρωση των ιδεολογικών και κατασταλτικών μηχανισμών του, την πρόσκαιρη χαλάρωση των παλιών δεσμών εξάρτησης από το εξωτερικό και την απορρύθμιση των νομοτελειών της καθημερινότητας, απελευθέρωσε την πρωτοβουλία και τη φαντασία μεγάλου μέρους της ελληνικής διάνοησης.

Οι εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου είναι γνωστές: οι προοδευτικοί διανοούμενοι, ατομικά και συλλογικά,

γεύθηκαν την ήττα. Αυτοί που επέζησαν περιθωριοποιήθηκαν στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό. Όσοι μπόρεσαν και το θέλησαν έκαναν τους συμβιβασμούς τους. Τον Σβορώνο οι συνέπειες της πολιτικής του πράξης τον απέσπασαν από την Ελλάδα και τον έριξαν στο Παρίσι, όπου απελευθερώθηκε από τους θεσμικούς και θεωρητικούς καταναγκασμούς που βάραιναν την ελληνική ιστοριογραφία. Και εδώ ο τρόπος με τον οποίο έκανε χρήση της ελευθερίας του και ενσωματώθηκε στο συνδυασμό των ρευμάτων της γαλλικής ιστοριογραφίας καθορίστηκε από τη γενικότερη κοσμοθεωρία του και την επιλογή της μαρξιστικής προσέγγισης. Οι όροι της προσαρμογής φαίνονται καλύτερα στην εργασία για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης του 18ου αιώνα, που αποτελεί τη μετεξέλιξη της πρώτης προσέγγισης της οικονομίας της Τουρκοκρατίας που επιχείρησε με τη διατριβή του 1942.

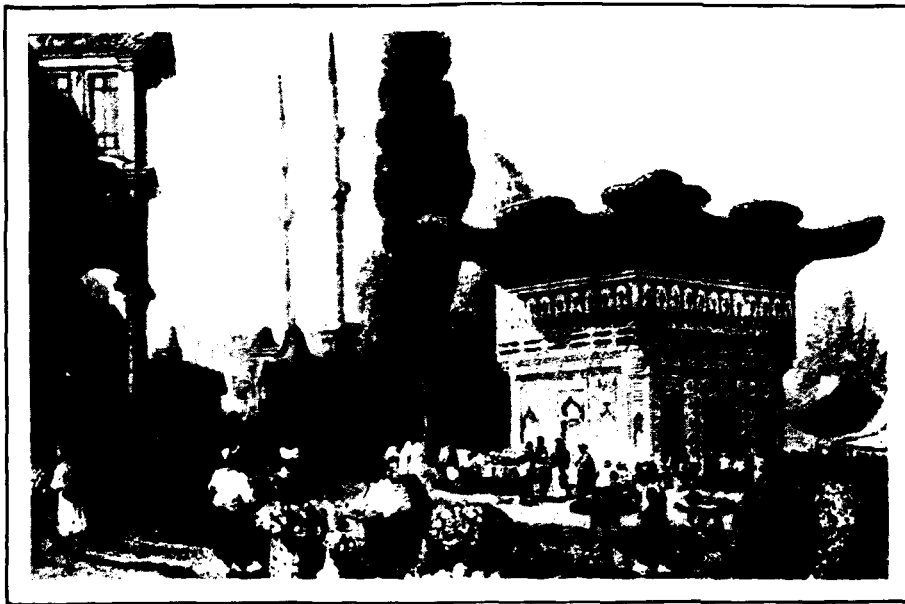
Ο Γάλλος ιστορικός που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στο *Εμπόριο της Θεσσαλονίκης* είναι ο Ernest Labrousse, με τις εργασίες του για τη γαλλική οικονομία του 18ου αιώνα και για τη συνέργεια της μακροπρόθεσμης οικονομικής εξέλιξης με τη συγκυρία στην εκδήλωση της Γαλλικής Επανάστασης.⁷ Οι ομοιότητες με τον Labrousse δεν βρίσκονται μόνο στο επίπεδο της επεξεργασίας των στατιστικών δεδομένων, όπου ο Σβορώνος αναπτύσσει και καθαρά προσωπικούς τρόπους, αλλά στην αναγωγή των οικονομικών δεδομένων στην κοινωνική και πολιτική κατάσταση, που αποτελεί τον ορίζοντα της έρευνας και των δύο ιστορικών. Στις εργασίες του Labrousse ο ορίζοντας είναι η Γαλλική Επανάσταση, και στη *Θεσσαλονίκη* η ελληνική κοινωνία στις παραμονές του 1821. Ο Labrousse, που θεωρείται ο ιστορικός που οικειοποιήθηκε καλύτερα τις θέσεις του Francois Simiand για την ιστορική μέθοδο⁸ και ο θεμελιωτής της ποσοτικής οικονομικής ιστορίας, έμεινε πάντα μια περιθωριακή, αν και σεβαστή, μορφή στο πάνθεο της γαλλικής ιστορικής σχολής. Οι λόγοι αυτής της περιθωριοποίησης είναι πολλοί: Στη δεκαετία του 1940, που γράφει ο Σβορώνος τη *Θεσσαλονίκη*, έγκεινται στην αμεσότερη πολιτική στράτευση του Labrousse και στη σημασία που αποδίδει στους ταξικούς ανταγωνισμούς και στην πολιτική τους έκφραση, τάση που τον φέρνει πιο κοντά στη μαρξιστική προσέγγιση, την οποία όμως ο Labrousse δεν αποδέχτηκε ποτέ ρητά.

Οι ίδιες πνευματικές και πολιτικές συνάφειες που εξηγούν την επίδραση του Labrousse στο *Εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, μας δίνουν και το κλειδί της απουσίας του Fernand Braudel. Η απουσία αυτή δεν εκδηλώνεται με την έλλειψη της γεωγραφικής εισαγωγής, που μετά τη

Μεσόγειο του Braudel γίνεται απαραίτητο στοιχείο κάθε ιστορικής διατριβής που εκπονείται στη Γαλλία και η οποία θέλει να θεωρείται σύγχρονη, αλλά με τη μη αναγωγή του χρόνου και της οικονομίας στους φυσικούς ρυθμούς του γεωγραφικού πλαισίου. Τα στοιχεία που κα-

ρόντα και σε απλές εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής, πολύ διαφορετική από τη σχετικά αδιαμόρφωτη ταξικά ελλαδική κοινωνία.

Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης στο 18ο αιώνα και Η Ιστορία της νεότερης Ελλάδας, που αν και μεταγενέστερο έργο δη-

θυστερούν τον ιστορικό χρόνο, κατά τον Σβορώνο, δεν βρίσκονται στον φυσικό γεωγραφικό χώρο που πρότεινε ο Braudel ως απάντηση στη δομή του Claude Lévi-Strauss και ο οποίος οδηγεί κάποτε στην ακινησία της ιστορίας,⁹ αλλά στα επίπεδα του εποικοδομήματος απ' όπου εκπηγάζουν ανασταλτικές δράσεις που επηρεάζουν την τελική επιβολή των νόμων της υλικής βάσης. Η θεωρητική αυτή θέση δεν οφείλεται στην εφαρμογή στην ιστορική ανάλυση του μαρξιστικού στρουκτουραλισμού του Althusser, αλλά προκύπτει, πριν ακόμα διατυπωθούν οι θέσεις του Althusser, από την εμπειρική ενασχόληση του Σβορώνου με την ελληνική ιστορία. Είναι η μαρξιστική απόληξη του Σβορώνου στον ιστορισμό της σχολής του Παπαρηγόπουλου και θα καταφύγει σε αυτή τόσο κατά την ερμηνεία προβλημάτων της βυζαντινής ιστορίας—όπως το θέμα της ύπαρξης ή μη φεουδαρχίας στο Βυζάντιο—όσο και κατά την ερμηνεία ορισμένων «αδρανειών» της νεοελληνικής κοινωνίας.

Η προσωπική μαρξιστική προσέγγιση του Σβορώνου επηρεάστηκε καθοριστικά από την επανησιώτικη καταγωγή του. Τα Επτάνησα, η Λευκάδα, δεν του έδωσαν μόνο λογοτεχνικές και μουσικές εμπειρίες, που διαμόρφωσαν το ευρύ φάσμα των ενδιαφερόντων του και την ευαισθησία του στα πολιτισμικά φαινόμενα, αλλά του γνώρισαν μια ανυπερτάτα ιεραρχημένη κοινωνία, με στεγανά ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, πα-

μοσιεύτηκε νωρίτερα, φαίνεται ότι αποτελούσαν το μέγιστο που μπορούσε να φτάσει ένας ιστορικός της νεότερης Ελλάδας μέσα στους γαλλικούς ακαδημαϊκούς θεσμούς. Την ίδια χρονιά με Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης δημοσιεύεται στις Annales και το συνθετικό άρθρο για τη μικρή και μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο.¹⁰ Έχει προηγηθεί η εργασία για τον όρκο πίστης στον αυτοκράτορα και τη συνταγματική του σημασία.¹¹ Από τη δημοσίευση του άρθρου στις Annales και σε όλο το διάστημα που θα παραμείνει στη Γαλλία, ο Σβορώνος θα δημοσιεύσει απολλειστικά εργασίες πάνω στη βυζαντινή ιστορία, καρπούς αρχικά της συνεργασίας του στο σεμινάριο του Paul Lemerle στην E.P.H.E. και στο College de France, και αργότερα του δικού του σεμιναρίου στην Ecole Pratique.

Αυτό που για τον αναγνώστη εμφανίζεται ως ριζική αλλαγή θέματος, που υπαγορεύτηκε από τις συνθήκες στον γαλλικό ακαδημαϊκό χώρο, βιώθηκε από τον ίδιο τον Σβορώνο ως η αναζήτηση του μείζονος θέματος του, των υλικών όρων της εμφάνισης του νέου ελληνισμού σε μία άλλη κρίσιμη περίοδο. Κατά τον Σβορώνο, οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου και ο 18ος αιώνας έχουν από την άποψη αυτή ισάξια σημασία.

Η διαμόρφωση της προσωπικής του προσέγγισης

Στις εργασίες του για τη βυζαντινή ιστορία ο Σβορώνος αποκρυστάλλωσε τη

θεωρητική του θέση και τη μεθοδολογική του προσέγγιση. Την κινητήρια δύναμη του κοινωνικού γίγνεσθαι εξακολουθεί να την αναζητά στους υλικούς όρους της κοινωνικής ζωής. Επειδή όμως το αντικείμενο της έρευνάς του και η φύση των πηγών του στη βυζαντινή ιστορία δεν προσφέρονται στην κατασκευή μακρών στατιστικών σειρών, τον αναγκάζουν να απομακρυνθεί από τη μέθοδο του Labrousse και να αναπτύξει ένα πρωτότυπο προσωπικό τρόπο προσέγγισης, που αν έχει ομοιότητες με τον τρόπο εργασίας άλλων ιστορικών, τότε πρόκειται για εκείνον του Marc Bloch, με τον οποίο μοιράζεται και ένα τρόπο διακριτικής αλλά ουσιαστικής πολιτικής στράτευσης.¹² Όπως ο Bloch, ο Σβορώνος εστιάζει το ενδιαφέρον του στην αγροτική οικονομία, όπως εκείνος, θα καλλιεργήσει την ιστορία-πρόβλημα και θα κάνει μεγάλη χρήση των έμμεσων πηγών της ιστορίας, δηλαδή θα αντλεί από τα τεκμήρια του παρελθόντος όχι μόνο τις πληροφορίες για τη μετάδοση των οποίων φτιάχτηκαν, αλλά και άλλες, που προκύπτουν από την ανάλυσή τους σε συσχετισμό με το αντικείμενο της έρευνας του ιστορικού. Ιδιαίτερα μεγάλη θα είναι, στα πλαίσια της μεθόδου αυτής, η χρήση των έμμεσων πληροφοριών των νομικών κειμένων, τρόπος εργασίας που ο Σβορώνος θα τον φτάσει σε μεγάλο βαθμό τελειότητας τα τελευταία τρία χρόνια της διδασκαλίας του στην Ecole Pratique, στο σεμινάριο με θέμα τον «Αγροτικό Νόμο».¹³

Ακολουθώντας αυτές τις θεωρητικές αρχές και εφαρμόζοντας αυτή τη μέθοδο, ο Σβορώνος θα δώσει στα επόμενα χρόνια, με ακρίβεια δουλεμένα, πολύτιμα κομμάτια της αγροτικής ιστορίας του Βυζαντίου, τα οποία η εγγίζουσα τα όρια του θεικισμού ενσυνείδησά του θα τον εμποδίσει να τα συνθέσει σε μια ενιαία δουλειά. Καινοτόμος στο χώρο των βυζαντινολόγων, ο Σβορώνος εξακολουθεί να είναι περιθωριακός στα ρεύματα της νέας γαλλικής ιστοριογραφίας. Κατά παράδοξο τρόπο, ο μόνος Έλληνας ιστορικός που δημοσίευσε ποτέ στο περιοδικό των Annales ανήκει θεωρητικά και μεθοδολογικά περισσότερο στην πρώτη, την προπολεμική, περίοδο του περιοδικού παρά σε εκείνη της στιγμής που έγινε η δημοσίευσή.

Η αντίδραση του εθνικού κέντρου

Οι αναζητήσεις του Σβορώνου μέσα στα ρεύματα της σύγχρονης ιστοριογραφίας δεν φαίνεται να απασχόλησαν άμεσα τους εν Ελλάδι ιστορικούς, που φυτοζωούν μέσα στο λυκόφως της «εθνικής» σχολής, η οποία πλέον έχει οριστικά εκ-

πέσει στο επίπεδο επαρχιακής ιστοριοδίφησης. Οι πιο τολμηροί ασχολούνται με την επί το εθνοπρεπέστερο αναδιτύπωση της διαλεκτικής του Έγγελου ή καλλιεργούν το σχετικισμό. Τους κύκλους τους έρχονται να ταράξουν οι «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία», πραγματικό θεωρητικό και μεθοδολογικό μανιφέστο, που δημοσιεύεται στο τεύχος του Μαρτίου 1955 της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Ο πόλεμος που ανοίγει το άρθρο αυτό του Σβορώνου είναι διμέτωπος. Το κύριο μέτωπο στρέφεται εναντίον της απολιθωμένης «εθνικής» ιστοριογραφίας και της υπενθυμίζει τις αρχές της μαρξιστικής προσέγγισης. Ταυτόχρονα όμως διαχωρίζει τη θέση του από τη μηχανιστική εφαρμογή της μαρξιστικής μεθόδου. Η απάντηση στο προγραμματικό αυτό άρθρο δεν είναι επισημονική, αλλά διοικητική: το Β.Δ. της 29ης Ιουνίου 1955, με το οποίο αφαιρείται η ελληνική ιθαγένεια από το συγγραφέα του και συγγραφέα της *Ιστορίας της νεότερης Ελλάδας*, που αποτέλεσε την αφορμή για τη λήψη του μέτρου.

Το αίσθημα ανασφάλειας που προδίδει η αντίδραση αυτή δεν οφείλεται στις εργασίες του Σβορώνου καθεαυτές, αλλά στο φόβο ότι η προσέγγισή του μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ιδεολογικό όπλο από την ανασυντασσόμενη, μετά την ήττα της στον Εμφύλιο Πόλεμο, αριστερά. Πάντως οι ταγοί της εθνικοφοροσύνης δεν περιορίστηκαν σε αυτή την αμυντική κίνηση. Συνειδητοποιώντας την οριστική πλέον έκπτωση της «εθνικής» σχολής και την ανικανότητα των υπαρχόντων πανεπιστημίων να αρθρώσουν ένα νέο επιστημονικό και ιδεολογικό λόγο, που θα μπορούσε να αντιταχθεί στον ανανεωμένο λόγο της αριστεράς, προωθούν την ίδρυση νέων ερευνητικών κέντρων έξω από τους πανεπιστημιακούς περιβόλους. Στο πεδίο της ιστορίας έχουμε το Νεοελληνικό Κέντρο στην Ακαδημία Αθηνών (1957) και τα ιστορικά κέντρα του Βασιλικού, τότε, Εθνικού, σήμερα, Ιδρύματος Ερευνών, το 1958.¹⁴

Η ίδρυση των νέων ερευνητικών φορέων δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς την εκδήλωση αντιθέσεων μέσα στους κόλπους της πολιτικής και πνευματικής ηγεσίας του κυρίαρχου κοινωνικού συνασπισμού. Ανεξάρτητα από τα επεισόδια αυτά και πέρα από τις συγκεκριμένες προθέσεις των ιδρυτών των ερευνητικών κέντρων, η θέσπισή τους εγγράφεται μέσα σε μια γενικότερη κίνηση εκσυγχρονισμού των πολιτικών και ιδεολογικών μηχανισμών του αστικού κράτους στη μετεμφυλιοπολεμική Ελλάδα. Στο πολιτικό επίπεδο έχουμε, την ίδια εποχή, τις κινήσεις για τη σύσταση ενός δεύτερου «αριστερότερου» αστικού πολιτικού φορέα, που θα μπορούσε να εναλλάσσεται

στην εξουσία με το τότε κυβερνών κόμμα, με τελικό στόχο τη σταθεροποίηση του κοινωνικού συστήματος.

Οι πρωτοβουλίες αυτές αντλούν υποστήριξη, αν όχι και εμπνεύσεις, από τους πέραν του Ατλαντικού συμμάχους. Το Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών προικοδο-

υπαρχόντων ιστορικών, να αναπαράγουν τη φιλολογική προσέγγιση της ιστορίας και, ελλείψει μιας ευρύτερης προβληματικής, να αναλώνονται σε εργασίες υποδομής, βάση ενός υποθετικού μελλοντικού συνθετικού έργου, που όμως ποτέ δεν έγινε.

τείται με μέρος των αχρησιμοποίητων δραχμικών υπολοίπων της αμερικανικής βοήθειας της περιόδου της ανασυγκρότησης. Το ίδρυμα Ροκφέλλερ που, στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκής στρατηγικής για υποστήριξη της «μη κομμουνιστικής αριστεράς» ως του καλύτερου αντίδοτου στην κομμουνιστική απειλή, είχε ήδη αναλάβει υπό τη σκέπη του ανάλογα ιδρύματα στη Δυτ. Ευρώπη, αρχίζοντας από το έκτο τμήμα της Ecole Pratique στο Παρίσι, χρηματοδοτεί και το Βασιλικό Ίδρυμα.¹⁵ Αν στη Γαλλία η προσπάθεια αυτή, χάρη στη σταθερότητα του Fernand Braudel και στο δυναμισμό της τότε γαλλικής μαρξιστικής διάνοησης, φάνηκε, σε μια πρώτη φάση, να παρεκκλίνει προς τα αριστερά, στην Ελλάδα η προσαρμογή έγινε προς την κατεύθυνση της υπάρχουσας συντηρητικής ιστοριογραφίας.

Οι διαφορές ανάμεσα στη γαλλική και στην ελληνική περίπτωση οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στο διαφορετικό επιστημονικό κλίμα που επικρατούσε στις δύο χώρες και στις διαφορετικές επιστημολογικές αντιλήψεις που πρωτάνευσαν στην οργάνωση των αντίστοιχων ερευνητικών προγραμμάτων. Στη Γαλλία οι άλλες κοινωνικές επιστήμες συστεγάστηκαν και συνεργάστηκαν με την ιστορία, στην Ελλάδα αναπαράχθηκαν τα στεγανά με τη χωριστή λειτουργία του Ε.Κ.Κ.Ε., του Κ.Ε.Π.Ε. και των ιστορικών κέντρων. Το αποτέλεσμα ήταν τα νέα ιστορικά κέντρα, εγκαταλειμμένα στις δυνάμεις των

Η συνένωση των κοινωνικών επιστημών πραγματοποιείται έξω από τα ερευνητικά κέντρα και ιδιαίτερα στις στήλες του περιοδικού *Εποχές* (1963-1967). Οι διακηρυγμένες αρχές του περιοδικού, δηλαδή ο τονισμός της αξίας του ατόμου απέναντι στη μάζα και η αντίκρουση θεωρήσεων εκμηδενιστικών του ατόμου, παραπέμπουν, ακόμα και φρασεολογικά, σε αντίστοιχες προσπάθειες της δεκαετίας του 1930, στην οποία ανήκει και μέρος του προσωπικού του περιοδικού (Γ. Θεοτοκάς, Α. Τερζάκης, Κ.Θ. Δημαράς, κ.λπ.). Οι στόχοι του όμως ανήκουν σε μία άλλη εποχή, αφού εγγράφονται στη διεθνή στρατηγική εκσυγχρονισμού των ιδεολογικών μηχανισμών του αστισμού τη δεκαετία του '60, όπως φαίνεται και από την πάγια συνεργασία του με αντίστοιχα ξένα περιοδικά (*Diogene, Encounter, Esprit, Forum, Monat, Preuves, Tempo Presente*).¹⁶ Η αντίφαση αυτή δεν είναι η μόνη στην όλη προσπάθεια. Η παρέμβαση νεότερων διανοούμενων, που προέρχονται από διαφορετικούς ιδεολογικούς και πολιτικούς χώρους, προσδίδει στις *Εποχές* περισσότερες από μία όψεις. Η παρεμβολή της δικτατορίας του 1967 και το κλείσιμο του περιοδικού αφήνουν ανοικτό το ερώτημα για το πόσο διάστημα ακόμα θα μπορούσαν να συμβιώνουν οι διαφορετικές αυτές απόψεις.

Η μεγάλη συνάντηση

Η εκσυγχρονιστική αυτή στρατηγική εφαρμόζεται πολύ αργά και με λίγη τόλ-

μη, ώστε να μπορέσει να προλάβει να διευθετήσει τις εσωτερικές αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας, πριν το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 παραδώσει ξανά τη διαπαιδαγώγηση των Ελλήνων στους αστυνομικούς μηχανισμούς.

Στον τομέα της ιστορικής έρευνας, πάντως, η δικτατορία απελευθέρωσε, αναγκάζοντάς τους να απομακρυνθούν από τα ερευνητικά κέντρα, ένα επιστημονικό δυναμικό που ήδη προσπαθούσε να ξεφύγει από τα παραδοσιακά πλαίσια. Για τους περισσότερους από τους νέους ιστορικούς το Παρίσι έγινε το υποχρεωτικό πέρασμα και ο Σβορώνος ένα από τα σημεία αναφοράς τους, παρότι δεν αναπτύχθηκε σε όλες τις περιπτώσεις σχέση μαθητή και δασκάλου.

Για πρώτη φορά στη σταδιοδρομία του, ο Ν. Σβορώνος βρέθηκε πλαισιωμένος από συνάδελφους Έλληνες ιστορικούς, έστω και κατά μία γενιά νεότερους, που συμμερίζονταν τους στόχους του, και η αλλαγή στην ελληνική ιστοριογραφία έπαισε να εξαρτάται από μια ατομική προσπάθεια. Η μεγάλη πλειοψηφία των νέων αυτών ιστορικών ασχολείται με την ιστορία του νέου ελληνισμού και κινείται κυρίως πάνω στους ακόλουθους θεματικούς άξονες, ξεκινώντας από ερωτήματα που έθεσε ο Σβορώνος:

Σε μια κατεύθυνση κινούνται όσοι προσπαθούν να μεταφέρουν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας τον τρόπο προσέγγισης της αγροτικής οικονομίας που ακολουθεί ο Σβορώνος για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, εμπλουτίζοντάς την καμιά φορά με στοιχεία από τις αναλύσεις άλλων ιστορικών, όπως ο Witold Kula.¹⁷

Μια άλλη κατεύθυνση ξεκινά από τη μελέτη του εμπορίου του 18ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη και προσπαθεί να μεταφέρει αυτή την προσέγγιση σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου και στις παροικίες.

Τέλος, μια τρίτη κατεύθυνση, χωρίς να ξεκινά από κοινούς ερευνητικούς τόπους με τον Σβορώνο, καταλήγει σε ανάλογες με τις δικές του καινοτομίες στη μελέτη του νεοελληνικού διαφωτισμού, εισάγοντας τη μαρξιστική θεώρηση της κοινωνίας, που επιτρέπει τη σύνδεση της μελέτης της κίνησης των ιδεών με την ανάλυση του κοινωνικού γίνεσθαι.

Η αδράνεια των Ελλήνων βυζαντινολόγων

Κατά παράδοξο τρόπο, οι Έλληνες βυζαντινολόγοι αποδείχτηκαν περισσότερο αδιάβροχοι από τους νεοελληνιστές στα νέα ρεύματα και επωφελήθηκαν λιγότερο από τον κύριο όγκο της δουλειάς του Σβορώνου, εκείνη την εποχή, που αφορούσε τη βυζαντινή ιστορία. Είτε γιατί

έλειπαν οι γενικές κοινωνικοφιλοσοφικές προϋποθέσεις είτε γιατί το βάρος της παράδοσης και η ισχύς των θεομών ήταν στην περίπτωση τους μεγαλύτερα, οι περισσότεροι δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν τα όρια της παραδοσιακής ιστοριογραφίας, με εξαίρεση ορισμένα ανοίγματα προς την ιστορική γεωγραφία. Η χρήση των έμμεσων πηγών για την αντιμετώπιση προβλημάτων της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας χρησιμοποιείται από ελάχιστους νεότερους ιστορικούς. Στον τομέα αυτό της έρευνας ανήκει και μία σχετικά πρόσφατη τάση για την εισαγωγή των μεθόδων της κοινωνικής ανθρωπολογίας στη μελέτη προβλημάτων σχετικών με την αγροτική κοινωνία του Βυζαντίου. Η εικόνα της μεγαλύτερης απήχησης του Νίκου Σβορώνου στους βυζαντινολόγους, που δίνει το αφιέρωμα του Πανεπιστημίου Κρήτης, οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αυξημένη συμμετοχή, στο τμήμα αυτό του αφιερώματος, ξένων ιστορικών.

Η δικτατορία, αφαιρώντας τους τη δυνατότητα συμμετοχής στα κοινά, οδήγησε πολλούς στην ενασχόληση με την ιστορία σαν υποκατάστατο της πολιτικής πράξης. Οι ιστορικές πραγματείες γνωρίζουν και αυτές μια έξαρση, μέσα στον γενικότερο εκδοτικό οργασμό των αρχών της δεκαετίας του 1970. Ορισμένα από τα κείμενα αυτά έχουν απολογητικό χαρακτήρα, τα περισσότερα όμως αναζητούν στην ιστορία τα βαθύτερα αίτια των δεινών του παρόντος και την ελπίδα για το μέλλον. Χάρη στη γενικότερη ροπή προς την ιστορία, οι εργασίες του Σβορώνου για τη νεότερη εποχή γίνονται γνωστές σε επιστημονικούς χώρους άλλους από εκείνους των ιστορικών, κυρίως ανάμεσα στους Έλληνες που ζουν και σπουδάζουν στο εξωτερικό. Ανάμεσα στα βιβλία που γίνονται αντικείμενο μελέτης στους κύκλους εργασίας των Ελλήνων φοιτητών του εξωτερικού, η *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας* και *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης* θα έχουν τη μονιμότερη επίδραση.

Οι θεωρητικές και ιδεολογικές ζυμώσεις στους κόλπους της ελληνικής διανόησης του εξωτερικού δεν οδηγούν στη θεσμοποίηση της διεπιστημονικής συνεργασίας στην προσέγγιση των προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Τα πρώτα βήματα που θα γίνουν προς την κατεύθυνση αυτή, από τις στήλες εντύπων του φοιτητικού και του εν γένει αριστερού κινήματος στο εξωτερικό και σε ορισμένους φοιτητικούς συλλόγους, δεν θα έχουν συνέχεια μετά τη δικτατορία.¹⁸ Θα έχουμε μόνο ορισμένες περιπτώσεις νέων επιστημόνων που θα εγκαταλείψουν την πρώτη τους επιστήμη για να προσχωρήσουν στην ιστορία. Από την άλλη μεριά, κοινωνιολόγοι, νομικοί και πολιτικοί ε-

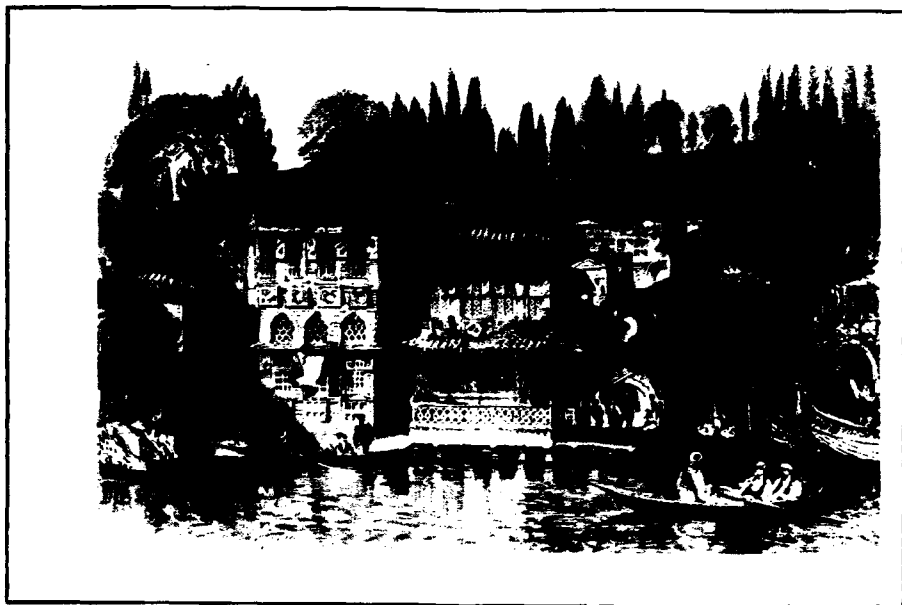
πιστήμονες θα εισάγουν την ιστορική προσέγγιση στην ανάλυσή τους, ορισμένοι από αυτούς μάλιστα θα αποκλίνουν αργότερα οριστικά προς την ιστορία.

Ο Ν. Σβορώνος δεν ήταν ο μόνος αποκατεστημένος Έλληνας ιστορικός στο Παρίσι των δεκαετιών 1960 και 1970, ούτε ο μόνος που είχε μαθητές, παρ' όλο που προσείλκυσε τους περισσότερους. Επίσης όλοι οι συνάδελφοί του στο Παρίσι δεν αναπαρήγαγαν στο εξωτερικό την παραδοσιακή ελληνική ιστοριογραφία. Σε παράλληλες κατευθύνσεις με τον Νίκο Σβορώνο κινήθηκε και η Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, της οποίας το έργο συχνά αποσιωπάται από τις επισκοπήσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας. Νομίζω ότι η σιωπή αυτή δεν οφείλεται σε αδυναμίες του έργου της ιστορικού. Αν ο Νίκος Σβορώνος είναι ο πρώτος Έλληνας ιστορικός που δημοσίευσε στο περιοδικό *Annales*, η Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου δημοσίευσε στη σειρά μονογραφιών, στα *Cahiers des Annales*, εργασίες για τη βυζαντινή οικονομία και τη νεοελληνική κοινωνία, και δίδαξε στην EHESS.¹⁹ Είναι υποχρεωμένος κανένας να υποθέσει ότι η σιωπή γύρω από το σημαντικό αυτό έργο οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στις διαιρέσεις της ελληνικής αριστεράς και στην περιθωριοποίηση των διανοουμένων που ακολούθησαν το ορθόδοξο ΚΚΕ.

Οι διεργασίες, που ξεκινούν στο εξωτερικό στη διάρκεια της δικτατορίας συνεχίζονται και διενθύνονται στην Ελλάδα μετά την πτώση της. Η νέα ιστοριογραφία παύει να είναι το αίτημα μιας περιθωριακής πρωτοπορίας και γίνεται ο στόχος της πλειοψηφίας των ενασχολούμενων με την ιστορία σε ακαδημαϊκά πλαίσια. Από τα κείμενα της περιόδου εκείνης, που ίσως εκφράζει καλύτερα τη μεταστροφή της βάσης της πυραμίδας των ερευνητών της ιστορίας, είναι η προγραμματική διακήρυξη με την οποία η εκδοτική ομάδα του περιοδικού *Μνήμων* εγκαινιάζει τη στροφή του εντύπου από την παραδοσιακή προσέγγιση προς τα νέα ρεύματα.²⁰

Η ολοκλήρωση των διεργασιών αυτών διευκολύνεται και επιταχύνεται από τις αλλαγές στο πολιτικό σκηνικό, μετά την πτώση της δικτατορίας και τη νομιμοποίηση των κομμουνιστικών κομμάτων, που αχρήστευσαν την «εθνική» ιστορική σχολή ως όργανο επιβολής μιας ιδεολογίας. Εξάλλου η κατάχρηση του «ελληνοχριστιανισμού» από τη δικτατορία συσχερίστηκε με την αδιαφοροποίητη επίκληση της συνέχειας του ελληνισμού μέσα στα πλαίσια των παλιών ιδεοκρατικών σχημάτων. Οι συνεχιστές της «εθνικής» σχολής επιβιώνουν ως άτομα στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, αλλά αναγκάζονται και πετυχαίνουν να προ-

πιστήμια. Σε αντίθεση με τα πανεπιστήμια, η κυριαρχία των ιστορικών που ακολουθούν τα νεότερα ρεύματα φαίνεται πλήρης στους ερευνητικούς φορείς που ιδρύουν εξωπανεπιστημιακοί οργανισμοί. Αυτό ισχύει κυρίως για την Επιτροπή Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας, που ι-

σαρμοστούν στη νέα κατάσταση με παραχωρήσεις, συνήθως επιφανειακές, προς τα νέα θεωρητικά ρεύματα και τους φορείς τους. Σημάδι των καιρών αυτών είναι οι μεταβολές στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, που ξεκίνησε στη διάρκεια της δικτατορίας, κάτω από την αιγίδα επιτροπής συγκείμενης κυρίως από ακαδημαϊκούς, η Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., με στόχο την αναζήτηση της συνέχειας «του ελληνικού έθνους και του ελληνικού πνεύματος» ήδη από την προϊστορία.²¹ Η εκδοτική επιτροπή αναγκάζεται να ανοίξει τους τόμους, από το Βυζάντιο και πέρα, σε νέους ιστορικούς με διαφορετικές θεωρητικές κατευθύνσεις από τις δικές της. Αποτέλεσμα: οι πολλές καλές μονογραφίες που συνεισέφεραν οι νέοι ιστορικοί εντάσσονται σε ένα ετερόκλητο σύνολο χωρίς να κατορθώνουν να μεταβάλουν την εσωτερική του λογική. Αντίθετα, νομιμοποιούν το σύνολο του έργου προσδίδοντάς του το κύρος της σύγχρονης επιστήμης.

Η μεταστροφή αυτή δεν οδήγησε αμέσως σε σημαντικές αλλαγές στη στελέχωση των ιστορικών εδρών στα πανεπιστήμια. Στα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση, ελάχιστοι εκπρόσωποι των νέων προσεγγίσεων εκλέχθηκαν από τα πανεπιστήμια και οι περισσότεροι από αυτούς δεν μπόρεσαν να διευρύνουν το ρήγμα και να γίνουν πόλοι συσπείρωσης νεότερων ιστορικών. Η αλλαγή του προσωπικού θα επιταχυνθεί πολύ αργότερα και κυρίως στα νέα περιφερειακά πανε-

δρύεται στα τέλη της δεκαετίας, όσο και για το μεταγενέστερο Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας.

Η νέα απόκλιση

Στον Νίκο Σβορώνο η αλλαγή των πολιτικών δεδομένων έφερε την επίσημη αναγνώριση ύστερα από τριάντα περίπου χρόνια εξορίας. Επίτιμος διδάκτορας των Πανεπιστημίων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, καλείται να διδάξει στα περισσότερα ελληνικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπου για πρώτη φορά έρχεται σε επαφή με τη μεγάλη μάζα των Ελλήνων φοιτητών. Συμμετέχει επίσης στους περισσότερους εξωπανεπιστημιακούς φορείς που χρηματοδοτούν την ιστορική έρευνα και με το κύρος του βοηθά, συχνά αποφασιστικά, την είσοδο στα πανεπιστήμια και στα ερευνητικά ιδρύματα πολλών από τους νεότερους ιστορικούς, που εισήγαγαν νέες προσεγγίσεις και μεθόδους στη διδασκαλία και την ιστορική έρευνα. Η επιρροή του δεν περιορίζεται στο χώρο της ιστορικής επιστήμης αλλά επεκτείνεται στη φιλολογία και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Η δημοσίευση της ελληνικής μετάφρασης της *Ιστορίας της νεότερης Ελλάδας*, του βιβλίου που υπήρξε η αφορμή για να του αφαιρέσουν την ελληνική ιθαγένεια το 1955, το οποίο μέσα στον πρώτο χρόνο, το 1977, πραγματοποιεί δύο εκδόσεις, σημειώνει το ζενίθ της επιρροής του. Τα επόμενα χρόνια, προοδευτικά, η επιστη-

μονική του πορεία και οι τάσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας θα αρχίσουν πάλι να αποκλίνουν. Η εξέλιξη αυτή ήταν απρόσμενη και όταν γίνεται αντίληψη αποδίδεται συνήθως σε χαρακτηρισολογικά στοιχεία. Η τάση χειραφέτησης ορισμένων παλιών μαθητών του, και γενικότερα των νεότερων ιστορικών, από την επιρροή του έπαιξε οπωσδήποτε κάποιο ρόλο στις νέες αποστάσεις που αρχίζουν να ανοίγονται. Οι βαθύτεροι όμως λόγοι της απόκλισης δεν πρέπει να αναζητηθούν στη διαμόρφωση των προσωπικών σχέσεων, αλλά στις πραγματικές εξελίξεις.

1. Το κύριο σώμα του ιστοριογραφικού έργου του Ν. Σβορώνου, που αφορά τη βυζαντινή ιστορία, εξακολουθεί να παραμένει άγνωστο, αφού ενισχύεται η προτίμηση των νεότερων ιστορικών για την ιστορία της νεότερης και της σύγχρονης εποχής. Σε αντίθεση με τη δημοτικότητα της *Επισκόπησης της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ακόμα και τα μεταγενέστερα από την επιστροφή του δημοσιεύματα βυζαντινής ιστορίας, όπως η Εισαγωγή στον τόμο της έκδοσης του Αρχείου της Μεγίστης Λαύρας και η ανακοίνωση στην Α' Διεθνή Βυζαντινολογική Συνάντηση των Δελφών, το 1985, μένουν γνωστά μόνο σε μικρό κύκλο βυζαντινολόγων.²² Αντίθετα, ένα κείμενο μικρότερης σημασίας, εν πολλοίς εκλαϊκευση προηγούμενων εργασιών του στα γαλλικά, αξιωντά ιδιαίτερης έκδοσης και βιβλιοπαρουσίασης από εβδομαδιαία εφημερίδα.

2. Το έργο του Σβορώνου στον τομέα της νεότερης ιστορίας γίνεται θύμα της ίδιας του της επιτυχίας. Η *Επισκόπηση*, με τις πολλαπλές εκδόσεις της και την εισαγωγή της ως διδακτικό βοήθημα στα πανεπιστήμια, γίνεται το κατ' εξοχήν εκλαϊκευτικό κείμενο ενός νέου θεωρητικού παραδείγματος. Είναι η αντίληψη της ιστορίας στην οποία αναφέρονται, με διαφορετικό βαθμό επιστότητας, οι μαθητές, οι φοιτητές, οι εκπαιδευτικοί και οι κοινωνικοί επιστήμονες που δεν ασχολούνται κατά κύριο λόγο με την ιστορία. Η επιβολή αυτής της αντίληψης κάνει την καινοτομία της δεκαετίας του 1950, που για τους τότε κρατούντες αποτελούσε κολάσιμη ανατρεπτική ενέργεια, να φαίνεται σήμερα κοινός τόπος.

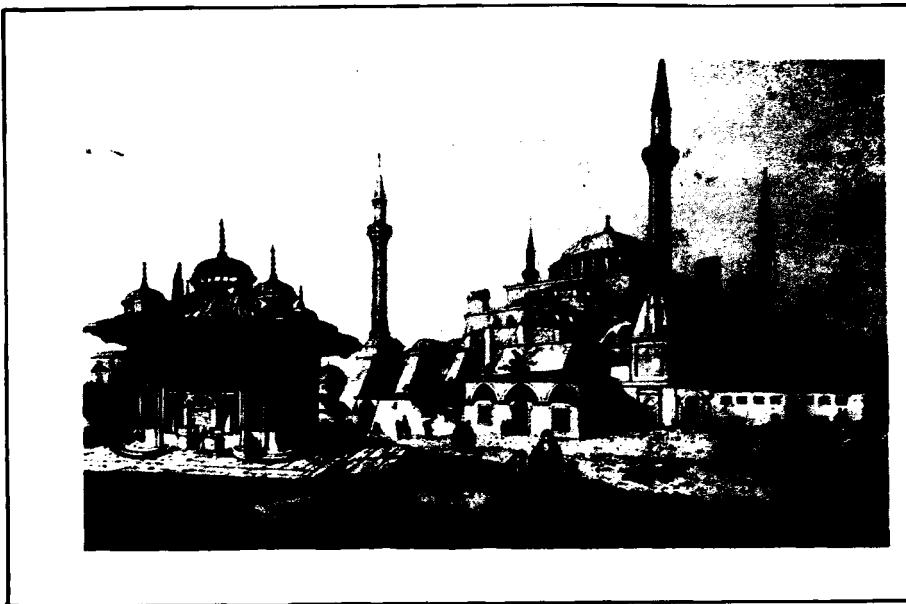
3. Η ελληνική ιστοριογραφία αρχίζει να απομακρύνεται από την «ιστορία-προβλημα» και τη σφαιρική προσέγγιση του κοινωνικού γίγνεσθαι, που χαρακτηρίζει το έργο του Σβορώνου. Η εγκατάλειψη της «ιστορίας-προβλήματος» δεν εγγράφεται σε μια συνειδητή κίνηση αναδιπλώσης στην «ιστορία-αφήγηση», παρ' όλο που καμιά φορά συμβαίνει και αυτό, αλλά ακολουθεί την κυρίαρχη σήμερα τάση στους κόλπους της γαλλικής ι-

των νεότερων τάσεων της ξένης ιστοριογραφίας ξεκομμένων από τις φιλοσοφικές, θεωρητικές και πολιτικές προϋποθέσεις τους. Με αυτό τον τρόπο, αγνοούνται οι μορφές του ανταγωνισμού ανάμεσα στην ιστορία και τις νεότερες κοινωνικές επιστήμες και οι συνέπειές

του πολιτικού και του πολιτιστικού στον περιοδικό και τον καθημερινό Τύπο.²⁵

Ο τρόπος αυτός μεταφοράς στα καθ' ημάς των ξένων θεωρητικών παραδειγμάτων οδηγεί, και στο χώρο της ιστοριογραφίας, στο γενικότερο νεοελληνικό φαινόμενο που ο Σβορώνος το ονόμασε σύγχυση των ιδεολογικών περιγραμμάτων και αναντιστοιχία ανάμεσα στις κατηγορίες και το περιεχόμενό τους. Η σύγχυση αυτή διαπιστώνεται κυρίως σε δύο τομείς της ιστοριογραφίας μας. Ο πρώτος τομέας είναι εκείνος της οικονομικής ιστορίας, που γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Η οικονομική ιστορία θεωρείται στην Ελλάδα, δύναμι τουλάχιστον, μαρξιστική και ριζοσπαστική απλά και μόνο επειδή ασχολείται με τη διερεύνηση των υλικών όρων του κοινωνικού γίγνεσθαι. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις τα θεωρητικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται στη μελέτη των ιστορικών φαινομένων αντλούνται από το οπλοστάσιο της νεοκλασικής θεωρίας, ώστε, παρά την παρεμβολή μαρξικών όρων, τα πορίσματα της ανάλυσης να μην απέχουν από εκείνα της παραδοσιακής αστικής επιστήμης, από την οποία οι νέες αυτές προσεγγίσεις πιστεύουν ότι διαφέρουν ριζικά. Παράλληλα διαπιστώνεται και ένας φετιχισμός γύρω από τα στατιστικά και εν γένει τα ποσοτικά στοιχεία, από τα οποία ζητείται να πληρώσουν το κενό που αφήνει η έλλειψη μιας θεωρίας αναπαραγωγής του οικονομικού συστήματος. Σύγχυση υπάρχει και γύρω από την ιστορία των νοοτροπιών, γιατί τις περισσότερες φορές οι νοοτροπίες εκλαμβάνονται ως ταυτόσημη έννοια με τις ιδέες και με τις ιδεολογίες, και η ιστορία των νοοτροπιών αντιμετωπίζεται σαν η σύγχρονη εκδοχή της ιστορίας των ιδεών ή της ιστορίας των ιδεολογιών.

Οι κίνδυνοι που προκύπτουν από την ασάφεια των περιγραμμάτων και τη σύγχυση των κατηγοριών ενισχύονται από τη στασιμότητα της θεωρητικής εκπαίδευσης των νέων ιστορικών. Η αναπαραγωγή του κλάδου εξασφαλίζεται, σε ένα πρώτο στάδιο, από τα τμήματα ιστορίας των πανεπιστημίων, που έχουν χάσει τη μεθοδικότητα της φιλόλογικής προσέγγισης χωρίς να απελευθερωθούν από το γενικότερο πνεύμα της. Η μεταπτυχιακή έρευνα κατά κανόνα δεν γίνεται στα ελληνικά πανεπιστήμια. Οι περισσότερες διατριβές εκπονούνται στο εξωτερικό, συχνά σε ιδιαίτερους τομείς νεοελληνικών σπουδών, απομονωμένους από την υπόλοιπη πανεπιστημιακή κοινότητα. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένα από τα βασικά εμπόδια που δυσκολεύουν τη συγκρότηση των νέων τάσεων σε σχολή και διαιωνίζουν την επιβολή στον ακαδημαϊκό χώρο των μακρινών επιγόνων της «εθνι-

στοριογραφίας, που έχει εγκαταλείψει το αίτημα της σφαιρικότητας και κατανέμει τη διαχρονία σε μερικές σειρές χωρίς να θέτει το ερώτημα της συνάρθρωσης και της ιεραρχίας αυτών των υποσειρών.²³

Παρέλκει εδώ μια πρόβλεψη για το μέλλον του χάσματος που ανοίγεται ξανά ανάμεσα στους προσανατολισμούς της ελληνικής ιστοριογραφίας και στον άξονα του έργου του Νίκου Σβορώνου. Ένα πράγμα είναι βέβαιο: η διάσταση δεν οφείλεται αυτή τη φορά στην οπισθοδρομικότητα της ελληνικής ιστοριογραφίας, όπως συνέβαινε στην αρχή της σταδιοδρομίας του Σβορώνου. Αντίθετα, για πρώτη φορά η ελληνική ιστοριογραφία ακολουθεί από τόσο κοντά τα διεθνή ρεύματα. Η παραγωγή έργων υποδομής των παλιών ερευνητικών κέντρων έχει επιταχυνθεί, ενώ χάρη στα ιδρύματα των τραπεζών εκδόθηκαν αξιόλογες μελέτες, οικονομικής κυρίως ιστορίας. Πέρα από όσες παλιές ιστορικές επιθεωρήσεις εξακολουθούν να εκδίδονται, οι νέες τάσεις διαθέτουν δύο αξιόλογα βήματα, με τα περιοδικά *Ο Μνήμων* και *Τα Ιστορικά*. Η σχετική άνθηση της συγγραφικής παραγωγής των Ελλήνων ιστορικών συγκαλύπτει ορισμένες εγγενείς αδυναμίες, που, μεσοπρόθεσμα, θα μπορούσαν να ανακόψουν την ανοδική πορεία.

Οι αδυναμίες της νέας ιστοριογραφίας

Μια πρώτη κατηγορία προβλημάτων πηγάζει από την εισαγωγή στην Ελλάδα

τους για την ιστοριογραφία. Επίσης μεταφέρονται στην ελληνική ιστοριογραφία πρότυπα γραφής που θεωρούνται ότι ανανεώνουν το είδος, όπως η μελέτη θραυσμάτων της πραγματικότητας ανεξάρτητα από το γενικότερο κοινωνικό γίγνεσθαι, χωρίς να συνειδητοποιείται η σχέση τους με φιλοσοφικές θεωρίες που αρνούνται την ιστορία, όπως του Michel Foucault. Επιχειρείται ακόμα η μεταφορά της προσέγγισης των νοοτροπιών, του Philippe Aries, με αφαίρεση από τις αντιορθολογιστικές και μυστικιστικές θέσεις που αποτελούν το θεμέλιο αυτής της προσέγγισης. Υιοθετείται, εν είδει παιγνίου, η ιστορία της καθημερινής ή ιδιωτικής ζωής και παραβλέπεται ο ρόλος αυτής της ιστοριογραφικής τάσης στη διαδικασία νομιμοποίησης των εξατομικευτικών ιδεολογιών και πρακτικών που ακολουθούνται σε ορισμένες χώρες της Δύσης. Υιοθετείται ανυποψίαστα η εκδοχή του καπιταλισμού του Μπρωντέλ, χωρίς να σημειώνεται ότι δεν είναι άσχετη με την, έμμεση έστω, παρέμβασή του στις πολιτικές διαμάχες της Γαλλίας και συγκεκριμένα στη συζήτηση γύρω από τις εθνικοποιήσεις βασικών επιχειρήσεων του βιομηχανικού και του τραπεζικού τομέα.²⁴ Με το ίδιο τρόπο, παραβλέπονται οι συνέπειες, πάνω στην ιστοριογραφική τους παραγωγή, της πολιτικής πορείας πολλών ιστορικών της σχολής των *Annales* από το Κ.Κ. Γαλλίας προς το νεοφιλελευθερισμό και αγνοείται η πλούσια αρθρογραφία τους, στα όρια

σαν να ξεπεράσουν τα στεγανά στα οποία έχουν εγκλωβιστεί από την ίδρυσή τους. Οι διαμάχες στις οποίες εμπλέχθηκε ο Νίκος Σβορώνος, ως πρόεδρος του Δ.Σ. του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, όταν προσπάθησε να αναδιαρθρώσει τους φορείς της ιστορικής έρευνας, ώστε

κής» σχολής. Ταυτόχρονα εμποδίζει την ισότιμη επαφή με τους εκπροσώπους της ξένης ιστοριογραφίας.

Η λειτουργία των μη ακαδημαϊκών ερευνητικών φορέων δεν θεραπεύει, αλλά διαιωνίζει, αυτές τις αδυναμίες, καλλιεργώντας τον εφησυχασμό, στο μέτρο που η επίλυση με τη βοήθειά τους μιας σειράς προσωπικών προβλημάτων αποδυναμώνει το αίτημα για αναβάθμιση της έρευνας στα πανεπιστήμια. Εξάλλου οι φορείς αυτοί υπακούουν σε δικές τους λειτουργικές νομοτέλειες, που απορρέουν από τη λογική λειτουργίας των χρηματοδοτούντων ιδιωτικών ή κρατικών οργανισμών, και δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τη χρονική συνέχεια των προσπαθειών και το συντονισμό τους. Δεν διαθέτουν ακόμα σαφή επιστημονικά κριτήρια αξιολόγησης, που θα επέτρεπαν την ιεράρχηση των ατομικών προσπαθειών και την ουσιαστική συνεργασία των μεμονωμένων ερευνητών.

Η θέση του Σβορώνου στο θέμα της οργάνωσης της ιστορικής έρευνας

Ενώ τα ερευνητικά σχήματα που υποστηρίζουν οι τράπεζες και τα υπουργεία πιστώνονται με το μεγαλύτερο και το καλύτερο ποιοτικά τμήμα της ιστοριογραφικής παραγωγής και τα πανεπιστήμια αδρανούν, τα παλιά ερευνητικά κέντρα των κοινωνικών επιστημών δεν μπόρε-

η δομή τους να ανταποκρίνεται στις νέες ιστοριογραφικές τάσεις, αποτελεί ένα παράδειγμα για τους κοινωνικούς και πολιτικούς όρους με τους οποίους δόθηκαν, και συνήθως χάθηκαν, οι εκσυγχρονιστικές μάχες των τελευταίων χρόνων. Η σύγκρουση όμως γύρω από την αναδιάρθρωση των ερευνητικών κέντρων κατέδειξε ταυτόχρονα ότι οι παραδοσιακές αντιλήψεις στο χώρο της ιστορικής επιστήμης διαθέτουν ακόμα ικανά ερείσματα και σε απρόσμενες μεριές. Ελάχιστοι ιστορικοί πήραν επώνυμα μέρος στη διαμάχη, και στον ευρύτερο αριστερό πολιτικό χώρο το θέμα αντιμετωπίστηκε με κριτήρια συνδικαλιστικά ή σχετικά με την τυπική δημοκρατική λειτουργία των ερευνητικών κέντρων. Μόνο από το συντηρητικό πολιτικό στρατόπεδο χίχτηκε η επιστημολογική πλευρά της διαμάχης, με ρητή αναφορά στο καθεστώς της δεκαετίας του 1960 ως το ιδανικό καθεστώς, που απειλείτο από τις προτεινόμενες από τον Σβορώνο μεταρρυθμίσεις.²⁶

Ιστοριογραφία και πολιτική

Παραβλέπεται επίσης το πρόβλημα που προκύπτει από τη δράση των ερευνητικών φορέων των τραπεζών και των υπουργείων εξαιτίας της στενής σχέσης της ιστορικής επιστήμης με την πολιτική. Η ιστορία δεν είναι μόνο «παιδί της εποχής της», όπως έλεγε ο Μπρωντέλ, αλλά λειτούργησε πάντα πολιτικά και αυτό α-

νεξάρτητα από τις προθέσεις των ιστορικών. Η νεότερη ελληνική ιστοριογραφία διαμορφώθηκε ως αντίλογος στη νομιμοποίηση από την «εθνική» σχολή της κρατούσας τάξης πραγμάτων. Σήμερα, οι μεταμορφώσεις της πολιτικής εξουσίας, η υποβάθμιση της «εθνικής» σχολής και συχνά ο συμβιβασμός με τους φορείς της τείνουν να δημιουργήσουν ένα νέο πολιτικοεπιστημονικό κατεστημένο. Οι εκπρόσωποι της νεότερης ιστοριογραφίας, με τη σύνδεσή μας με κρατικούς ή ημικρατικούς φορείς (υπουργεία, τράπεζες, ραδιοτηλεόραση), με την εκ των πραγμάτων προσαρμογή των ερευνητικών μας προγραμμάτων στις προτεραιότητες και στα όρια αντοχής αυτών των οργανισμών, εμπλεκόμαστε, συχνά χωρίς να το συνειδητοποιούμε, σε μια σχέση νομιμοποίησης της σημερινής κατάστασης. Η εμπλοκή αυτή, αναπόφευκτα, θα γίνει αύριο αιτία αμφισβήτησης της νεότερης ιστοριογραφίας, ανεξάρτητα από την ποιότητα της προσφοράς της. □

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πανεπιστήμιο Κρήτης, *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, 2 τόμοι, Ρέθυμνο 1986.
2. «Ο Διονύσιος Φωτεινός και το ιστορικό του έργον», *Ελληνικά*, 1938, σελ. 113-178.
3. Δ. Ζακυνθός, *Le despotat grec de Morée*, Paris 1932, 2 τόμοι. 1. *Histoire Politique*, 2. *Vie et institutions*.

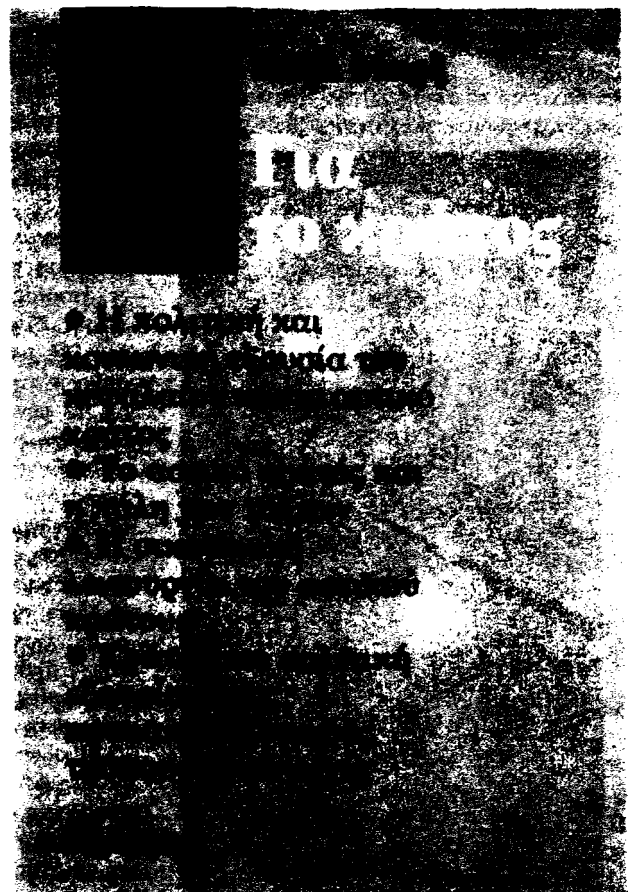
4. Η αντίφαση αυτή είναι εμφανής ανάμεσα σε εργασίες όπως η *Crise monétaire et crise économique a Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Αθήνα 1948 ή *La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle*, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον, τόμος 3, Αθήνα 1966, σελ. 300-324, και στα πανεπιστημιακά εγχειρίδια, π.χ. *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, Εκδίδεται κατά τας παραδόσεις, Αθήνα 1953, Εισαγωγή εις την ιστορίαν του πολιτισμού, έκδοσις Β', Αθήνα 1955, *Η Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, έκδοσις Β', Αθήνα 1965.
5. Μ. Σακελλάριον, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1939.
6. Έμμεσες πληροφορίες για αυτή την εργασία, στο Ν. Σβορώνος, «Η νομισματική κυκλοφορία στην Τουρκοκρατία, εικόνα εξηγημένης οικονομίας», *Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π. Θεσσαλονίκης*, τόμος 19, 1980, σελ. 301-313.
7. E. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, Paris 1932, και *Crise de l'économie française a la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, Paris 1943.
8. F. Simiand, «Méthode historique et science sociale», *Revue de synthèse historique*, 1903, αναδημοσιευμένο στις *Annales*, τόμος 15, 1960.
9. Βλέπε εναρκτήριο μάθημα του E. LeRoy Ladurie στο Collège de France, στις 30.11.1973, αναδημοσιευμένο στο έργο του ίδιου *La territoire de l'historien*, τόμος 2, σελ. 7.
10. N. Svoronos, «Sur quelques formes de la vie rurale en Byzance. Petite et grande exploitation», *Annales*, 1956, σελ. 325-335.
11. N. Svoronos, «Λε σερεμεντ δε φιδέλιτέ ά λ'εμπερεθρ βυζαντιν ετ σα ο'γνιφισατιον ψονοτιθτιοννέλλε», *Revue des Etudes Byzantines*, 1951, σελ. 106-142.
12. Σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου του Σβορώνου στον γράφοντα, πριν πάει στη Γαλλία αγνοούσε το περιοδικό *Annales*, αλλά γνώριζε μέρος του έργου του Marc Bloch.
13. Περίληψη του σεμιναρίου του πρώτου χρόνου, στο «Hommage à Paul Lemerle», *Travaux et Mémoires*, τόμος 8, 1981, σελ. 487-500.
14. Β.Α. 9.10.1958.
15. Για τη Γαλλία, βλέπε B. Mazon, *Fondations américaines et sciences sociales en France: 1920-1960*, thèse de 3e cycle, E.H.E.S.S., 1985. Για τη Γερμανία υπάρχει μελέτη για την ανάπτυξη του ιδρύματος Ροκφέλλερ στην έρευνα των φυσικών επιστημών, βλ. Kristie Macrakis, *Wissenschaftsförderung durch die Rockefeller-Stiftung im «Dritten Reich»*, *Geschichte und Gesellschaft*, 1986, σελ. 348-379.
16. *Εποχές*, τεύχος 1, Μάιος 1963, όπου η διακήρυξη αρχών, σελ. 3, και η αναγγελία των διεθνών συνεργασιών στο εσωτερικό του εξωφύλλου.
17. W. Kula, *Théorie économique du système féodal*, Paris 1970.
18. Κύριο παράδειγμα το περιοδικό *Πορεία* της Ε.Π.Ε.Σ. στο Παρίσι.
19. Hélène Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance*, σειρά Cahiers des Annales, Armand Colin, Paris 1963.
20. *Μνήμων*, τόμος 6, 1976-1977, *Εσωτερικός Κανονισμός*, Σκοποί, σελ. 328-329.
21. «... στην Προϊστορία έχουν τεθή οι βασικές καταβολές του Ελληνικού Έθνους και τα κύρια συστατικά του Ελληνικού Πνεύματος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εισαγωγή του τόμου Α', σελ. 9.
22. *Actes de Lavra IV*, Paris 1982, και Ν. Σβορώνος, «Παρατηρήσεις για τη συμβολή του Βυζαντίου στην πνευματική εξέλιξη της Δυτικής Ευρώπης: Η περίπτωση του Ιωάννου Δαμασκηνού», *Βυζάντιο και Ευρώπη, Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση*, Αθήνα 1987, σελ. 115-152.
23. Για μια κριτική των τελευταίων τάσεων της γαλλικής ιστοριογραφίας, βλέπε F. Dosse, *L'histoire en miettes*, Paris 1987. Για τα αντίστοιχα φαινόμενα στην αγγλική ιστοριογραφία, D. Cannadine, «Vie-wpoint, British History: Past, Present and Future», *Past and Present*, 1987, σελ. 168-191.
24. Στο πλαίσιο αυτής της διαμάχης κυκλοφορεί το *La dynamique du capitalisme*, Paris, 1985.
25. Κυριότερα παραδείγματα οι E. LeRoy Ladurie, Francois Furet και Alain Besancon.
26. Βλέπε ενδεικτικά την αρθρογραφία στην *Αγνή*, 26.11., 1.12, και 11.12.1985 καθώς και κύριο άρθρο στην *Καθημερινή* στις 11.12.1985.

Θανάσης Διαμαντόπουλος

Κόμματα και κομματικά συστήματα

Συγκριτική προσέγγιση και θεωρία

Εξάντας

Ανεπίσημη οικονομία: Κριτικές επισημάνσεις στις ποσοτικές προσεγγίσεις

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΛΩΛΟΣ

Εισαγωγή

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ για την ανεπίσημη οικονομία, που διεξάγεται τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, στρέφεται σε μεγάλο βαθμό γύρω από την εκτίμηση του μεγέθους της.¹ Ένα εντυπωσιακά μεγάλο τμήμα της βιβλιογραφίας αναφέρεται στις τεχνικές για την ποσοτική εκτίμηση του φαινομένου, χωρίς να δίνεται η απαραίτητη βαρύτητα στα ζητήματα ορισμού και ερμηνείας, καθώς και στις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις του. Αυτό συμβαίνει τόσο στις δημοσιεύσεις στον καθημερινό ή εβδομαδιαίο τύπο,² όσο και σε σημαντική μερίδα της «επίσημης», κυρίως αγγλοσαξωνικής, οικονομικής βιβλιογραφίας.

Οι λόγοι που έστρεψαν την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η διαπίστωση ότι σημαντικά τμήματα της οικονομικής δραστηριότητας δεν καταγράφονται και δεν αντανakλώνται ικανοποιητικά από τις επίσημες στατιστικές. Έτσι, δημιουργούνται αμφιβολίες σχετικά με την ακρίβεια των πληροφοριών για την εξέλιξη της οικονομικής συγκυρίας και, κατ' επέκταση, σχετικά με τις αποφάσεις για την κατεύθυνση και το μέγεθος των απαραίτητων κυβερνητικών παρεμβάσεων.

Η μεγάλη ώθηση στην έρευνα, για την εκτίμηση του μεγέθους της ανεπίσημης οικονομίας στις αναπτυσσόμενες χώρες της Δύσης, ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του '70, μετά τη δημοσίευση ορισμένων άρθρων στις ΗΠΑ, τα οποία υπολόγιζαν ότι το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας ξεπερνούσε το 10% του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος (ΑΕΠ).³ Η «φιλολογία» αυτή των ποσοτικών εκτιμήσεων γρήγορα διευρύνθηκε τόσο στις ΗΠΑ όσο και στις ευρωπαϊκές χώρες. Αν ανατρέξει κανείς σήμερα στην, ήδη εκτενή, σχετική διεθνή βιβλιογραφία, γρήγορα διαπιστώνει ότι οι ποσοτικές εκτιμήσεις για την ιχνηλάτηση της ανεπίσημης οικονομίας δεν εξαντλούν σε ερευνητικότητα τη φαντασία των ερευνητών.

Ομολογουμένως, είναι ελκυστικό και πολλές φορές συναρπαστικό να καταφέρει κανείς να μετρήσει την έκταση φαινομένων τα οποία έχουν τη χαρακτηριστική ιδιότητα να μην μπορούν να μετρηθούν επακριβώς. Θα λέγαμε ότι η εκτίμηση του μεγέθους της ανεπίσημης οικονο-

μίας προσδίδει μια αστυνομική χροιά στην προσπάθεια ανίχνευσής της, που έλκει τον ερευνητή. Είναι επίσης λογικό, στα πρώτα σημάδια ανάλογων αναζητήσεων και διερευνήσεων, να αφιερώνεται μεγάλο μέρος της προσπάθειας σε ποσοτικές μετρήσεις, αφού σε κάθε συζήτηση για την ανεπίσημη οικονομία πλανάται συνεχώς το ερώτημα της τάξης μεγέθους της.

Στην παρούσα διερεύνηση κάνουμε μια σύντομη αναδρομή στις ποσοτικές προσεγγίσεις για την εκτίμηση του μεγέθους της ανεπίσημης οικονομίας και κατόπιν επιχειρούμε να επισημάνουμε με κριτικό τρόπο τα προβλήματα και τις αδυναμίες τους. Στη συνέχεια, αναδεικνύονται τα προβλήματα που δημιουργεί η ύπαρξη της ανεπίσημης οικονομίας στην οικονομική ανάλυση. Τέλος, εξετάζονται οι επιπτώσεις του ανεπίσημου τομέα στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής.

Τα χαρακτηριστικά των ποσοτικών προσεγγίσεων

Τα χαρακτηριστικά των κυριότερων ποσοτικών προσεγγίσεων της ανεπίσημης οικονομίας, στα οποία αναφερόμαστε συνοπτικά, αφορούν τον ορισμό του φαινομένου, τη μεθοδολογία ποσοτικής εκτίμησης καθώς και την ερμηνεία ή τις υιοθετούμενες «έμμεσες» υποθέσεις. Ωστόσο, η παρούσα διερεύνηση δεν σκοπεύει να προσθέσει μια ακόμη ανασκόπηση των διαφόρων προσεγγίσεων και μεθόδων εκτίμησης του μεγέθους της ανεπίσημης οικονομίας στις ήδη υπάρχουσες σχετικές μελέτες.⁴

Οι ποσοτικές προσεγγίσεις, σε μεγάλο βαθμό, συγκλίνουν σε μια έννοια της ανεπίσημης οικονομίας, που ορίζεται ως η οικονομική δραστηριότητα η οποία δημιουργεί εισοδήματα που δεν είναι δυνατόν να καταγραφούν από τις υπάρχουσες στατιστικές πηγές και μεθόδους που χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό των εισοδημάτων που συγκροτούν το ΑΕΠ. Ο ορισμός αυτός αναφέρεται αποκλειστικά στις αγοραίες δραστηριότητες και δεν περιλαμβάνει την οικιακή και την «αυτοεξυπηρετούμενη» οικονομία.⁵

Οι προσεγγίσεις αυτές υποθέτουν ότι το ζήτημα ανάγεται εν τέλει σε κάποιο πρόβλημα στατιστικών αποκλίσεων μετα-

ξύ πραγματικών και εμφανιζόμενων οικονομικών μεγεθών, που οφείλονται σε αδυναμίες καταγραφής και υπολογισμού των μεγεθών αυτών. Οι στατιστικές αποκλίσεις αφορούν ορισμένα οικονομικά μεγέθη στα οποία μπορεί να αντανακλάται η ύπαρξη της ανεπίσημης οικονομίας, όπως η δαπάνη, το εισόδημα, ο βαθμός συμμετοχής του εργατικού δυναμικού, καθώς και νομισματικά μεγέθη. Πλην εξαιρέσεων, πέρα από την ανάλυση των στατιστικών αποκλίσεων, δεν εξετάζονται επεξεργαστικά οι αιτίες που δημιουργούν τις αποκλίσεις αυτές.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσπάθειες για ιχνηλάτηση της έκτασης της ανεπίσημης οικονομίας μέσω των αποκλίσεων που παρατηρούνται σε ορισμένα νομισματικά μεγέθη. Υποθέτουν δηλ. ότι οι ανεπίσημες συναλλαγές διενεργούνται κατά κανόνα σε μετρητό χρήμα, και για τον εντοπισμό της ανεπίσημης οικονομίας διερευνούν τις μεταβολές του μετρητού χρήματος σε σχέση με τις καταθέσεις. Οι πιο εκλεπτυσμένες από τις μεθόδους αυτές εκτιμούν εμπειρικές σχέσεις, που βασίζονται σε ρητά προσδιορισμένο θεωρητικό πλαίσιο, και από τις οποίες απορρέει το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας. Όμως, το θεωρητικό πλαίσιο είναι κατά βάση δανεισμένο από τη θεωρία του χρήματος και ως εκ τούτου ελέγχεται, ελειδή δεν ερμηνεύει την ανεπίσημη οικονομία, όπως υποτίθεται ότι κάνει, αλλά προσδιορίζει μάλλον τον τρόπο με τον οποίο ξοδεύεται το χρήμα.⁶ Αυτή η μέθοδος είναι ευρύτατα διαδεδομένη, όχι μόνο επειδή διακρίνεται για την απλότητά της, αλλά κυρίως επειδή εντάσσεται πλήρως στα πλαίσια της ποσοτικής οικονομικής ανάλυσης, γνώριμης μεθόδου αντιμετώπισης από την πλειοψηφία των οικονομολόγων.⁷ Γι' αυτό το λόγο, αποτελεί την πιο δημοφιλή μεθοδολογία ποσοτικής εκτίμησης της ανεπίσημης οικονομίας, η οποία όμως ταυτόχρονα χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό αναξιопιστίας ως προς τα αποτελέσματα.⁸

Οι «έμμεσες» υποθέσεις ή ερμηνείες, που διαπερνούν το μεγαλύτερο μέρος των μελετών που επιδιώκουν την ποσοτική εκτίμηση της ανεπίσημης οικονομίας, θεωρούν ότι η παρουσία της είναι άμεσο αποτέλεσμα του αυξανόμενου φορολογικού βάρους και της διευρύνσης των οικονομικών ρυθμίσεων, κυρίως από την πλευρά του κράτους.⁹ Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι οι υπάρχουσες ενδείξεις δεν μπορούν να στηρίξουν επαρκώς μια τέτοια αντιμετώπιση.

Κριτική των ποσοτικών προσεγγίσεων

Οι προσεγγίσεις στις οποίες αναφερθήκαμε παρουσιάζουν ορισμένες αδυναμίες και ελλείψεις. Το βασικό πρόβλημα αυτών των προσεγγίσεων της ανεπίσημης οικονομίας είναι ότι δεν αναγνωρίζεται ρητά η ύπαρξη του ανεπίσημου τομέα ως σχετικά αυτόνομου τομέα, με τη δική του συμπεριφορά, τα δικά του χαρακτηριστικά και κανόνες, αλλά γίνεται δεκτό ότι αυτός ετεροκαθορίζεται σε σχέση με κάποιες «μη κανονικές» συμπεριφορές της επίσημης οικονομίας. Επίσης, οι ορισμοί που χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση της έκτασης της ανεπίσημης οικονομίας συναρτώνται με τη μεθοδολογία ποσοτικής εκτίμησης και εμπεριέχουν στοιχεία ερμηνείας των φαινομένων τα οποία δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί.

Επιπλέον, έχει καθιερωθεί οι εκτιμήσεις των δραστηριοτήτων της ανεπίσημης οικονομίας να ανάγονται σε όρους ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος (ΑΕΠ), δηλ. η εκτίμηση της ανεπίσημης οικονομικής δραστηριότητας να αναφέρεται ως ποσοστό του ΑΕΠ. Αυτό απορρέει από το γεγονός ότι οι εκτιμήσεις αυτές ενδιαφέρουν για την άσκηση μακροοικονομικής πολιτικής. Επειδή οι εκτιμήσεις αυτές σχετίζονται με το γενικότερο μακροοικονομικό πλαίσιο, αναφέρονται αναγκαστικά σε γενικούς όρους και προσπαθούν να μετατρέψουν τα φαινόμενα αυτά σε ένα μονοδιάστατο δείκτη που

συναρτάται με το εθνικό εισόδημα. Με αυτό τον τρόπο γίνεται δυνατή η αποτίμηση της έκτασης της ανεπίσημης οικονομίας σε μια χώρα, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, καθώς και οι συγκρίσεις μεταξύ χωρών.

Ωστόσο, οι αναγωγές σε γενικούς όρους είναι ανεπαρκείς και συσκοτίζουν το ζήτημα, μπορεί δε να αποπροσανατολίσουν την όλη συζήτηση. Το γεγονός ότι οι ορισμοί αυτοί εμφανίζουν τα φαινόμενα αυτά σαν ένα ενιαίο και ομοιογενές μέγεθος, δημιουργεί αρκετά προβλήματα, γιατί με τον τρόπο αυτό αφαιρείται η κοινωνική τους διάσταση και παραγνωρίζονται οι πολλαπλές διαστάσεις και συνιστώσες τους. Με την αντιμετώπιση αυτή αποσιωπάται, για παράδειγμα, το γεγονός ότι μπορεί μεν η συνολική έκταση των φαινομένων αυτών να παραμένει διαχρονικά η ίδια, αλλά να μεταβάλλονται οι μορφές με τις οποίες εμφανίζονται. Αυτό συμβαίνει γιατί φαίνεται να αγνοούνται οι μεταβολές στις οικονομικές και κοινωνικές δομές και ειδικότερα οι μεταβολές στο θεσμικό πλαίσιο, το οποίο σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζει τι είναι επίσημο και τι ανεπίσημο, τυπικό ή άτυπο, νόμιμο ή παράνομο.

Ανάλογα προβλήματα αναφύονται στις συγκρίσεις μεταξύ χωρών. Έτσι, η αδυναμία αναγνώρισης της πολυμορφίας των φαινομένων αυτών – φυσικό επακόλουθο του μεθοδολογικού πλαισίου, το οποίο δεν επιτρέπει τέτοιου είδους διακρίσεις – απογυμνώνει την ανάλυση και

κή αποτίμηση παραμένει πάντα στο μακροοικονομικό επίπεδο.

Συμπληρωματικά σημειώνουμε ότι, πέρα από τις προσεγγίσεις που ήδη αναφέρθηκαν, υπάρχουν βέβαια και ορισμένες άλλες στις οποίες, μαζί με την ποσοτική εκτίμηση, γίνεται προσπάθεια για

ρούμε να εκτιμήσουμε με ακρίβεια την έκταση του ανεπίσημου τομέα.¹³

Σχετικά με το ύψος των ποσοτικών εκτιμήσεων, παρατηρούμε ότι συχνά δίνεται μεγάλη έμφαση στις «υψηλές» εκτιμήσεις, οι οποίες εμφανίζονται τόσο στις αναφορές στον καθημερινό και εβδομαδιαίο τύπο όσο και στην πλειοψηφία των έγκυρων περιοδικών δημοσιευμάτων. Οι περισσότερες από τις εκτιμήσεις αυτές, επειδή στηρίζονται σε σαφή μεθοδολογία, εμφανίζουν μια μοναδικότητα, χωρίς να αφήνουν πολλά περιθώρια αμφισβήτησεων. Είναι όμως γεγονός ότι χαρακτηρίζονται από υψηλή δόση υποκειμενικότητας. Στο διάλογο για το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις, οι οποίες ασυμμετρώθουν δεν είναι και τόσο περιορισμένες, όπου σοβαρότερες εκτιμήσεις αποκτούν την ίδια βαρύτητα και χρησιμοποιούνται εναλλάξ με άλλες «διαισθητικές» εκτιμήσεις, ακόμη και σε καθαρώς επιστημονικά περιοδικά.¹⁵

Ορισμένα από τα προβλήματα των ποσοτικών προσεγγίσεων της ανεπίσημης οικονομίας, στα οποία αναφερθήκαμε, θίγονται στις ανασκοπήσεις της σχετικής βιβλιογραφίας (βλ. σημείωση 4). Όμως, οι ανασκοπήσεις αυτές παρουσιάζουν ορισμένες ελλείψεις και διακρίνονται από μια μονομέρεια. Με την επισήμανση αυτή δεν θέλουμε να υποβαθμίσουμε τη χρησιμότητα των ανασκοπήσεων αυτών και των ερευνών στις οποίες αναφέρονται. Άλλωστε όλοι μας συνηθίζουμε να αναφερόμαστε στη βιβλιογραφία που σχετίζεται περισσότερο με το δικό μας γνωστικό αντικείμενο και ερευνητικό πεδίο. Θέλουμε απλώς να τονίσουμε ότι υπάρχουν και άλλες πλευρές των φαινομένων αυτών, οι οποίες δεν «φωτίζονται» ικανοποιητικά από τις παραπάνω αναλύσεις, αν και μερικές φορές τις υπαινίσσονται.

Η βιβλιογραφία, στην οποία αναφέρονται οι παραπάνω ανασκοπήσεις, επικεντρώνεται κυρίως στην εμπειρία των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών της Δύσης, και μάλιστα μόνο από την πλευρά της διαχείρισης της ενεργούς ζήτησης. Οι αναλύσεις αυτές αναγνωρίζουν τη δημοσιονομική κρίση του μεταπολεμικού παρεμβατικού κράτους πρόνοιας και τα προβλήματα που δημιουργούνται στην άσκηση της μακροοικονομικής πολιτικής, η δε ανεπίσημη οικονομία προβάλλεται σαν εμπόδιο ανάπτυξης της οικονομίας. Αντανακλώντας επίσης την προβληματική της συζήτησης σχετικά με το υψηλό επίπεδο της φορολογίας και την έκταση και αναγκαιότητα των δημοσίων δαπανών, ζητήματα τα οποία συνδέονται με τα προβλήματα διαχείρισης των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα.

Όσον αφορά την ανάλυση της ανεπί-

περιορίζει, αν δεν αφαιρεί, τη δυνατότητα διερεύνησης των αιτιών και ερμηνείας των φαινομένων. Ταυτόχρονα, τα μέτρα πολιτικής που προτείνονται δεν μπορούν να αγγίξουν την ουσία του προβλήματος, διότι αγνοούν τις διαφοροποιούμενες κοινωνικές και οικονομικές δομές.

Σε σχέση με τις προσεγγίσεις οι οποίες αναφέρονται ρητά σε συγκεκριμένους ερμηνευτικούς παράγοντες, όπως είναι η φορολογική επιβάρυνση στις νομισματικές μεθόδους, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσπάθειες ερευνητών¹¹ οι οποίοι αναγνωρίζουν την απλοϊκότητα της μεθοδολογίας αυτής και την αναγκαιότητα επεξεργασίας και διατύπωσης ενός σοβαρότερου θεωρητικού υπόβαθρου, πέρα από αυτό το οποίο υπαινίσσεται μια απλή στατιστική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου φορολογίας και των ιχνών της ανεπίσημης οικονομίας στα νομισματικά μεγέθη. Προς αυτή την κατεύθυνση, κάνουν μια διάκριση μεταξύ κινήτρων και ευκαιριών της ανεπίσημης οικονομίας και καταλήγουν σε μια σειρά από παράγοντες τους οποίους θεωρούν ότι επηρεάζουν την ανεπίσημη οικονομική δραστηριότητα. Τέτοιοι παράγοντες είναι η επιβάρυνση της φορολογίας και της κοινωνικής ασφάλισης, η φορολογική συνειδηση, οι κρατικοί έλεγχοι και περιορισμοί, καθώς και διαβρωτικοί παράγοντες όπως οι συνθήκες στην αγορά εργασίας κ.λπ.¹² Η προσέγγιση αυτή δίνει τη δυνατότητα να εξεταστεί η διαχρονική εξέλιξη των φαινομένων αυτών, αλλά η ποσοτι-

τον εντοπισμό των αιτιών που ωθούν προς τις ανεπίσημες δραστηριότητες.¹³ Όμως, οι προσπάθειες αυτές αποτελούν την εξαίρεση μάλλον παρά τον κανόνα στη σχετική βιβλιογραφία.

Οι περισσότερες προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη μιας αχρονικότητας στην ανάλυσή τους, ή η διαχρονικότητα της ανεπίσημης οικονομίας δεν αποτελεί το κυρίαρχο ζήτημα. Η αγνόηση της ιστορικής διάστασης και της διαχρονικής εξέλιξης των φαινομένων αυτών δημιουργεί την αίσθηση ότι ανέκυψαν ξαφνικά, εδώ και τώρα. Έτσι, οι εκτιμήσεις που προκύπτουν, λόγω και του συνήθως μεγάλου ύψους τους, παίζουν ένα ρόλο εκφοβιστικό και δημιουργούν την αίσθηση ότι απαιτούνται άμεσα και σκληρά μέτρα παρέμβασης. Θα επανέλθουμε σ' αυτό το θέμα παρακάτω.

Τέλος, το εύρος των αποκλίσεων στις εκτιμήσεις μεταξύ των διαφόρων μεθόδων είναι τέτοιο που δεν επιτρέπει την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων για την έκταση των φαινομένων. Τελικά, τα αποτελέσματα δεν διαφέρουν ουσιαστικά από κάποιες διαισθητικές εκτιμήσεις παρατηρητών, οι οποίοι με τη βοήθεια κάποιου υλικού ανεκδοτολογικού περιεχομένου «οσφραίνονται» την έκταση των ανεπίσημων δραστηριοτήτων. Αν κρίνουμε από τις αποκλίσεις στα αποτελέσματα των διαφόρων μελετών, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι αυτό που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι πως δεν μπο-

σημης οικονομίας στην Ελλάδα, έχουμε την αίσθηση ότι πολλές από τις προσεγγίσεις αυτές έχουν δημιουργήσει αρκετές συγχύσεις και παρανοήσεις. Διότι, στην περίπτωση της Ελλάδας, τόσο οι οικονομικές και κοινωνικές δομές όσο και οι ιστορικές καταβολές, με κανένα τρόπο δεν ταυτίζονται με τις άλλες χώρες της Δύσης στις οποίες αναφέρεται η παραπάνω βιβλιογραφία.

Επίσης, οι ανασκοπήσεις αυτές παραλείπουν να αναφερθούν ρητά στην πλευρά της προσφοράς, δηλ. στις αλλαγές που συντελούνται κατά τη διαδικασία αναδιάρθρωσης της παραγωγής και στις επιπτώσεις τους στην αγορά εργασίας και στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας. Συγκεκριμένα, δεν αναφέρονται στο διευρυνόμενο τμήμα της σχετικής φιλολογίας που αφορά τις νέες μορφές ευέλικτων παραγωγικών διαδικασιών («διαχυμένη εκβιομηχάνιση», υπεργολαβίες, κατάτμηση της αγοράς εργασίας κ.λπ.).¹⁶ προσεγγίσεις οι οποίες απορρέουν από την κρίση των κυρίαρχων μορφών οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, του φορντισμού και του ταιλορισμού.

Μια άλλη παράλειψη των παραπάνω ανασκοπήσεων αφορά τη σχετική βιβλιογραφία που αναφέρεται στην εμπειρία της διερεύνησης της ανεπίσημης οικονομίας στις αναπτυσσόμενες χώρες, είτε με την έννοια των διύστικων θεωρήσεων (informal sector) είτε μέσα στο πλαίσιο της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής.¹⁷ Στις αναλύσεις αυτές ο ανεπίσημος τομέας σχετίζεται περισσότερο με την υφιστάμενη γενικότερη ανεπάρκεια παρά με τη φορολογική επιβάρυνση και τη διεύρυνση των κρατικών περιορισμών, όπως στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών. Η ανεπάρκεια αυτή προκύπτει από ευρείας κλίμακας διαφθορά, δωροδοκία και παράκαμψη της νομιμότητας. Ας σημειωθεί ότι οι αναλύσεις αυτές εμφανίζουν ενδεχομένως ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με την ελληνική μεταπολεμική εμπειρία.

Οι επιπτώσεις στην ποσοτική οικονομική ανάλυση

Παρ' όλο που δεν είναι καθόλου σαφής η έκταση της ανεπίσημης οικονομίας, η διαπίστωση ότι ενδεχομένως σημαντικά τμήματα της οικονομικής δραστηριότητας δεν καταγράφονται ή δεν απεικονίζονται ικανοποιητικά στις επίσημες στατιστικές (π.χ. στους Εθνικούς Λογαριασμούς), δημιουργεί και συνεχίζει να δημιουργεί μια αμηχανία στους οικονομολόγους σχετικά με την αξιοπιστία των συμβατικών στατιστικών δεδομένων.

Μια σημαντική απόκλιση των μετρουμένων από τα πραγματικά δεδομένα θα

έθετε σε αμφισβήτηση τα θεμέλια του οικοδομήματος της ποσοτικής οικονομικής ανάλυσης, η οποία στηρίζεται ακριβώς στην αξιοπιστία των στατιστικών δεδομένων και στις τεχνικές ανάλυσης και επεξεργασίας των δεδομένων αυτών. Όπως είναι γνωστό, η ποσοτική ανάλυση αναφέρεται, κατά κύριο λόγο, σε εκτιμήσεις ορισμένων σχέσεων-συναρτήσεων (παλινδρομήσεις), οι οποίες ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των οικονομικών μεγεθών. Τα στατιστικά δεδομένα δεν παίζουν μόνο πρωτεύοντα ρόλο, αλλά αποτελούν την ουσία αυτής της ανάλυσης. Η φερεγγυότητα των αποτελεσμάτων βασίζεται, πέρα από την αξιοπιστία των δεδομένων, και σε λεπτές υποθέσεις για τη στατιστική συμπεριφορά των μεγεθών αυτών.

Η διαπίστωση των αποκλίσεων αυτών μεταξύ των μεγεθών, λόγω της παρουσίας του ανεπίσημου τομέα, θέτει σε αμφισβήτηση ολόκληρη, τελικά, την ποσοτική προσέγγιση της οικονομικής επιστήμης, η οποία προσπαθεί να αφαιρέσει την υποκειμενική διάσταση στην ανάλυση των φαινομένων και να καταλήξει σε συμπεράσματα στα οποία προσάπτεται ισχυρή δόση αντικειμενικότητας. Επιπλέον, ενώ τα αποτελέσματα των απλών στατιστικών συσχετίσεων είναι ενδεικτικά μεν αλλά πάντως χρήσιμα, η αναγνώριση «μη μετρούμενης» οικονομικής δραστηριότητας αφαιρεί την ουσία και το περιεχόμενο από τις πιο εκλεπτυσμένες τεχνικές μεθόδους ανάλυσης των οικονομικών φαινομένων. Διότι, αν οι αποκλίσεις μεταξύ του πραγματικού και του καταγραφόμενου εθνικού εισοδήματος είναι της τάξεως από 10 έως 30%, όπως πολλές φορές υποστηρίζεται, μια αλήθεια στατιστική συσχέτιση δεν είναι λιγότερο ικανοποιητική από μια πιο εκλεπτυσμένη μέθοδο εκτίμησης η οποία χρησιμοποιεί πιο περίπλοκες επεξεργασίες. Κατά συνέπεια, οι περίπλοκες τεχνικές που προσπαθούν να απαλείψουν τυχόν σφάλματα των απλών εκτιμήσεων, καθίστανται άνευ ουσιαστικού αντικειμένου. Χαρακτηριστική είναι η αντιφατικότητα που εμφανίζεται στο διάλογο του έγκυρου περιοδικού *Staff Papers* του International Monetary Fund (1986, τόμος 33). Ενώ θεωρούνται «δεδομένες» οι σημαντικές στρεβλώσεις στα οικονομικά δεδομένα, προωθείται ένας διάλογος για τη βελτίωση των μεθόδων ανίχνευσης της ανεπίσημης οικονομίας, οι οποίες στηρίζονται ακριβώς στα δεδομένα αυτά.

Επιπτώσεις στην οικονομική πολιτική

Έχει πολλές φορές υποστηριχτεί ότι η ύπαρξη της ανεπίσημης οικονομικής δρα-

στηριότητας δημιουργεί προβλήματα στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής. Ορισμένες μάλιστα ακραίες απόψεις¹⁸ θεωρούν ότι οι οικονομικές επιδόσεις, όπως καταγράφονται από τους γενικούς αποδεκτούς δείκτες, δεν αντανακλούν καν την πραγματικότητα, για να καταλήξουν ότι οικονομική κρίση στην ουσία δεν υπάρχει, στην έκταση τουλάχιστον που υποθέτουμε, αλλά είναι απλώς ζήτημα κακής απεικόνισης των δεικτών.

Βεβαίως, κατ' αρχήν δεχόμαστε ότι με την ύπαρξη του ανεπίσημου τομέα, που δεν εμφανίζεται στις επίσημες στατιστικές, τίθεται ένα ζήτημα αξιοπιστίας των επίσημων στατιστικών δεδομένων, με ανάλογες επιπτώσεις στην οικονομική ανάλυση και πολιτική. Γιατί είναι φυσικό όταν τα μηνύματα για τις εξελίξεις είναι λανθασμένα, οι αποφάσεις που στηρίζονται σε αυτά μπορεί να είναι εξίσου λανθασμένες και συνεπώς αναποτελεσματικές. Όμως, να αποδίδεται η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών σε στατιστικές ψευδαισθήσεις από λανθασμένη πληροφόρηση και να αναιρείται τελικά η ύπαρξη της, αφ' ενός, είναι απλοϊκό, αφ' ετέρου, δεν δικαιολογείται ούτε από τις υπάρχουσες ενδείξεις για το μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας.

Πέρα όμως από αυτές τις γενικές διαπιστώσεις, υπάρχουν ορισμένα επιχειρήματα που αποδυναμώνουν σε μεγάλο βαθμό την άποψη ότι η ύπαρξη του ανεπίσημου τομέα καθιστά ανεργό κάθε μέτρο οικονομικής πολιτικής. Αυτό συμβαίνει γιατί οι αντιδράσεις της οικονομίας στην κατεύθυνση και στα μέτρα της οικονομικής πολιτικής δεν είναι σύμμετρες. Στην περίπτωση που ακολουθείται μια επεκτατική οικονομική πολιτική, δηλ. μια πολιτική ώθησης της ζήτησης και διεύρυνσης της οικονομικής δραστηριότητας, δεν διακυβεύεται η επιτυχία της από την ύπαρξη ενός τομέα ο οποίος δεν καταγράφεται. Στην περίπτωση, όμως, που επιλέγεται μια περιοριστική πολιτική, δηλ. μια πολιτική μείωσης της ζήτησης και των εισοδημάτων, η ύπαρξη ενός τομέα ο οποίος δεν καταγράφεται και κυρίως δεν ελέγχεται, δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στην άσκηση και εφαρμογή της πολιτικής αυτής. Υπενθυμίζουμε ότι ένα χαρακτηριστικό του ανεπίσημου τομέα είναι ότι οι δραστηριότητές του υπόκεινται λιγότερο σε κυβερνητικό έλεγχο από τις αντίστοιχες δραστηριότητες της επίσημης οικονομίας, είτε γιατί δεν υπάγονται στο πεδίο της νόμιμης-τυπικής δικαιοδοσίας των αρχών, είτε γιατί διαφεύγουν από τον έλεγχο-μέτρηση εξαιτίας εθνικολογικών συμβατικότητων.

Η διεύρυνση της συζήτησης και η ώθηση στην έρευνα της ανεπίσημης οικονομίας, στις σημερινές συνθήκες συνεχι-

ζόμενης οικονομικής κρίσης, σχετίζεται άμεσα με τη στροφή των περισσότερων κυβερνήσεων, διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα, με αποφάσεις για τη λήψη μέτρων περιοριστικής οικονομικής πολιτικής. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, ο ανεπίσημος τομέας δημιούργησε πρόοφα εμποδία στην εφαρμογή του «σταθεροποιητικού προγράμματος».¹⁹ Όμως κανένα πρόβλημα δεν ανέκυψε κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, κατά την εφαρμογή μιας επεκτατικής οικονομικής πολιτικής, παρά την ύπαρξη, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, του ανεπίσημου τομέα και ανεξάρτητα από τη σύνθεσή του.

Δεν θα υπεισέλθουμε στα ζητήματα αυτά στην παρούσα διερεύνηση. Όμως, θέλουμε να κάνουμε δύο σύντομες αλλά ενδεικτικές παρατηρήσεις, σχετικά με την έκταση των ανεπίσημων μορφών οικονομίας στη χώρα μας κατά τη διάρκεια προηγούμενων περιόδων. Θεωρούμε ότι οι παρατηρήσεις αυτές είναι χρήσιμες, γιατί πολλές φορές στο διάλογο για την ανεπίσημη οικονομία στην Ελλάδα γίνον-

ται παραλληλισμοί με την κατάσταση στις χώρες της Δύσης, ενώ δεν γίνεται αναφορά στη διαχρονική εξέλιξη των φαινομένων στη χώρα μας.

Με τη μορφή ανεκδοτολογίας μάλλον παρά συστηματικότερης ανάλυσης, τελευταία, έχει διατυπωθεί πολλές φορές η εκτίμηση για το σοβαρό μέγεθος ανεπίσημων δραστηριοτήτων, οι οποίες αντανakλώνται στις δαπάνες ορισμένων νοικοκυριών. Αναφέρεται συχνά ότι η παρουσία σήμερα πληθώρας αλλοδαπών οικιακών βοηθών αποτελεί ασφαλή ένδειξη της ύπαρξης υψηλότερων εισοδημάτων από τα επίσημως δηλούμενα. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, φαίνεται να αγνοείται το γεγονός του πλήθους των οικιακών βοηθών οι οποίες, κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, συνέθρεαν στα αστικά κέντρα, όχι από το εξωτερικό, αλλά από την ελληνική επαρχία. Εναργή απόδειξη της έκτασης του φαινομένου αποτελούν τα «δωμάτια υπηρεσίας» που υπάρχουν ακόμη σε όλα τα παλιά, πάνω από 100 τ.μ., διαμερίσματα της Αθήνας. Πολλές φορές, επίσης, αναφέρονται τα διαφεύ-

γοντα της φορολογίας εισοδήματα των οδηγών ταξί, από τις σημερινές διπλές ή πολλαπλές μισθώσεις, ενώ φαίνεται να αγνοείται η ύπαρξη των συμπαθών «πειρατικών» ή κατ' άλλους «ντολμούς», της δεκαετίας του '50 και του '60. Τα δύο αυτά παραδείγματα δείχνουν ότι οι εκφάνσεις με τις οποίες εμφανίζεται η ανεπίσημη δραστηριότητα διαχρονικά δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι μεταβάλλεται το μερίδιό της σε σχέση με την επίσημη δραστηριότητα.

Τέλος, δεν πρέπει ακόμη να μας διαφεύγει ότι η οικονομική ανάπτυξη, κυρίως κατά τη πρώτη μεταπολεμική περίοδο και μέσα σε μετεμφυλιακό κλίμα, στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στις ανεπίσημες μορφές οικονομικής δραστηριότητας. Και αυτό συνέβαινε είτε λόγω της αδυναμίας εύρεσης επίσημης εργασίας από τους ηττημένους του Εμφυλίου, είτε λόγω της αδυναμίας ή της συνειδητής άρνησης του κράτους να προσφέρει επίσημη απασχόληση. □

1. Προτείνουμε τον όρο «ανεπίσημη οικονομία» σε αντιδιαστολή με τον περισσότερο χρησιμοποιούμενο όρο «παραοικονομία», ως απαλλαγμένο από αξιολογικές κρίσεις και αρνητικές φορτίσεις. Στην παρούσα ανάλυση δεν θα υπεισεέλθουμε σε ζητήματα ορισμού του φαινομένου, παρ' όλο που θεωρούμε ότι υπάρχουν σοβαρές ασάφειες και χρειάζονται αρκετές διευκρινίσεις.
2. Βλ. μεταξύ άλλων, «The Shadow Economy: Grossly Deceptive Product», *The Economist*, 19 Σεπτ. 1987.
3. Βλ. Gutman, P.M. (1977), «The Subterranean Economy», *Financial Analysis Journal*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, και Feige, E.L. (1979), «The Other Economy: How Big is the Irregular Economy?», *Challenge*, Vol. 22, No 5.
4. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει, μεταξύ άλλων, στους: Carter, M. (1984), «Issues in the Hidden Economy - A Survey», *Economic Record*. Frey, B.S. και Pommerehne, W.W. (1984), «The Hidden Economy: State and Prospects for Measurement», *Review of Income and Wealth*, Vol. 30, No 1. Παυλόπουλο, Π. (1987), *Η παραοικονομία στην Ελλάδα: Μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση*, IOBE, Αθήνα. Βαβούρα, Γ. και Κούτρη, Α. (1988), «Παραοικονομία: Θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση. Μέρος Α: Έννοια, αίτια και μέθοδοι μέτρησης της παραοικονομίας», *Τεύχη πολιτικής οικονομίας*, No 3. Και για την περίπτωση της Ελλάδας στο: Δερμενάκης, Π. (1987), «Παραοικονομία: Μέγεθος και μορφές εμφάνισης στην Ελλάδα», *Οικονομικό Δελτίο Εμπορικής Τράπεζας*, No 134.
5. Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι υπάρχει εν γένει ανάγκη καλύτερης καταγραφής των οικονομικών μεγεθών και δίνουν έναν ορισμό αρκετά ευρύ, ο οποίος περιλαμβάνει όλες τις οικονομικές δραστηριότητες, ακόμη και αυτές που εξ ορισμού αποκλείονται από τους υπολογισμούς για το ΑΕΠ. Βλ. Feige, E.L., (1985), «The Meaning of the Underground Economy and the Full Compliance Deficit», στο Gaertner, W. και Wenig, A. (ed.), *The Economics of the Shadow Economy*, Springer, Heidelberg.
6. Η μέθοδος αυτή εφαρμόστηκε για πρώτη φορά από τον Tanzi, V. (1980), «The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications», *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, No 135, ο οποίος στηρίχτηκε στην ανάλυση ζήτησης χρήματος του Cagan, P., (1958), «The Demand for Currency Relative to the Total Money Supply», *Journal of Political Economy*.
7. Ορισμένες προσπάθειες εκτίμησης του μεγέθους της «παραοικονομίας» στην Ελλάδα με τη μέθοδο αυτή, οδήγησαν σε διαφορετικά αποτελέσματα σε σχέση με τα αποτελέσματα άλλων χωρών. Συγκεκριμένα, ο Παυλόπουλος (1987), ό.π., Κεφ. 6, κάνοντας μεταφορά του μοντέλου του Tanzi δεν μπόρεσε να βρει σημαντική συσχέτιση μεταξύ του λόγου μετρητού χρήματος προς μετρητό χρήμα και καταθέσεις (C/M2) και της φορολογικής επιβάρυνσης. Επίσης, δική μας παλιότερη προσπάθεια για την εκτίμηση της «παραοικονομίας», κατ' αναλογία με την προσέγγιση των Isachsen, A., Klovland, J. και Strom, S. (1982), στο Tanzi, V. (ed.), *The Underground Economy in the United States and Abroad*, Lexington Books, Mass., οδήγησε σε στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της ζήτησης χρήματος και της φορολογικής επιβάρυνσης, αλλά κατέληξε σε μειωμένο μέγεθος «παραοικονομίας» τα τελευταία χρόνια σε σχέση με το τέλος της δεκαετίας του '60. Η διερεύνηση αναφερόταν στην περίοδο 1958-84.
8. Για παράδειγμα ο Blades, D. (1982), «The Hidden Economy and the National Accounts», *OECD Economic Outlook: Occasional Studies*, Paris, παρατηρεί ότι η μέθοδος αυτή δεν μας λέει τίποτα για την κρυφή δραστηριότητα στις ΗΠΑ, λόγω του διεθνούς ρόλου του δολαρίου το οποίο χρησιμοποιεί σαν μέσο ανταλλαγής σε πολλές χώρες.
9. Βλ. Macaffee, K. (1980), «A Glimpse of the Hidden Economy in the National Accounts in the United Kingdom», *Economic Trends*, No 316 και Tanzi (1980), ό.π.
10. Feige, E.L., (1980), *A New Perspective on Macroeconomic Phenomena. The Theory and Measurement of the Unobserved Sector of the United States Economy: Causes, Consequences and Implications*, (mimeo), αναφέρεται από τον Carter. (1984), ό.π., σελ. 211.
11. Βλ. Frey, B.S., και Weck-Hanneman, H. (1984), «The Hidden Economy as an Unobserved Variable», *European Economic Review*. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ερμηνευτικοί παράγοντες αυτών των μελετών αποτελούν και τη βασική ερμηνευτική θεωρία της ανεπίσημης οικονομίας, όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία (βλ. σημείωση 4). Ωστόσο, το πλαίσιο αυτό δεν χρησιμοποιείται ευρέως στις ποσοτικές προσεγγίσεις.
12. Προσπάθεια εφαρμογής του μοντέλου του Frey στην ελληνική πραγματικότητα από τον Ε. Βολουδάκη (1988), εισήγηση σε ειδικό σεμινάριο στην Πάντειο, 31 Μαρτίου, οδήγησε σε χαμηλότερο μέγεθος της παραοικονομίας στη δεκαετία του '80, σε σχέση με το 1962, έτος βάσης για τις εκτιμήσεις.
13. Βλ. Dilnot, A. και Morris, C.N., (1982), «What Do We Know about the Black Economy in the United Kingdom?», στο Tanzi, V. (ed.), *The Underground Economy in the United States and Abroad*, Lexington Books, Mass.
14. Βλ. μεταξύ άλλων, τα συμπεράσματα των Smith, S. και Wied-Nebbeling, S. (1986), *The Shadow Economy in Britain and Germany*, Anglo-German Foundation, London.
15. Βλ. τις μαρτυρίες που αναφέρει ο Pestieau, P. (1985), «Belgium's Irregular Economy», στο Gaertner, W. και Wenig, A., (ed.), *The Economics of the Shadow Economy*, Springer, Heidelberg, για την περίπτωση του Βελγίου. Είναι περιττό να υπενθυμίσουμε ότι η «θρυλική» πλέον, μάλλον διαισθητική, εκτίμηση για το 30% του ΑΕΠ στην περίπτωση της Ελλάδας κάνει συχνά την εμφάνισή της σε έγκυρες δημοσιεύσεις.
16. Βλ. μεταξύ άλλων, Clutterbuck, R. (εκδ.), (1985), *New Patterns of Work*, Gower, London και OECD (1986), *Flexibility in the Labour Market: The Current Debate*, Paris.
17. Βλ. μεταξύ άλλων, The Urban Informal Sector: Critical Perspectives (1978), Special Issue, *World Development*, Vol. 6 και Sethuraman, S.V., (εκδ.), *The Urban Informal Sector in Developing Countries*, ILO, GENEVA.
18. Βλ. Gutmann, P.M., (1979), «The Other Economy: Statistical Illusions, Mistaken Policies», *Challenge*, Vol. 22, No 5, και Feige (1979) ό.π.
Για μια κριτική, βλ. Denison, F.E. (1982), «Is U.S. Growth Understated Because of the Underground Economy? Employment Ratios Suggest Not», *Review of Income and Wealth*, No 28.
19. Σπράος, Γ. (1988), «Η πρόσφατη ελληνική εμπειρία από το σταθεροποιητικό πρόγραμμα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 21 Ιουλίου.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ

ΕΙΝΑΙ γνωστή η γλωσσική «κρίση», (και βάζω τη λέξη σε εισαγωγικά) που έχει ξεσπάσει τελευταία. Στην πιο απλοϊκή της μορφή εκφράζεται με τη διάσταση: επαναφορά—μη επαναφορά της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στα γυμνάσια. Τη διάσταση αυτή θα τη χαρακτηρίζα παγίδα, αλλά στημένη από ποιον; Το ερώτημα θα μείνει προς το παρόν αναπάντητο.

Κρίσεις στην ιστορία της γλώσσας μας έχουν παρουσιαστεί και άλλες φορές. Η πλέον κοντινή μας ήταν αυτή που εκδηλώθηκε κατά την ακμή του μαχόμενου δημοτικισμού και κλιμακώθηκε σε μια σειρά περιστατικών: Τα Ευαγγελικά, τα Ορεσטיακά και, πολύ αργότερα, τη δίκη των τόνων. Η ιστορία του δημοτικισμού είναι χοντρικά γνωστή. Ξεκίνησε ως αντιδράση στην τάση εξαπτικισμού της γλώσσας, στην επιστροφή δηλαδή στους όρους και στα όρια της αττικής διαλέκτου, εκεί περί το 1880. Ο εξαγνισμός προϋποθέτει την αμαρτία. Τη λύτρωση από το άγος της πνευματικής έκπτωσης θα έφερνε η γλωσσική καθαρότητα. Προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση.

Θα ήταν ενδιαφέρον να επισημάνουμε εδώ ότι τα Ευαγγελικά—ξεσηκωμός, φοιτητών κυρίως, κατά της μετάφρασης των ευαγγελίων στη δημοτική που είχε πραγματοποιηθεί με την προτροπή και συμπαράσταση της βασίλισσας Όλγας—έγιναν το 1891. Τα Ορεσטיακά ακολούθησαν το 1903. Αφορμή για αυτά ήταν η άρνηση της κυβέρνησης του Δ. Ράλλη να σταματήσει τις παραστάσεις της Ορέστειας στο Βασιλικό Θέατρο, κατά μετάφραση στη δημοτική από τον καθηγητή Γ. Σωτηριάδη. Το αποτέλεσμα των συμπλοκών που ακολούθησαν στους δρόμους, μεταξύ φοιτητών και στρατού, θα μας φαινόταν σήμερα αδιανόητο: Νεκροί πολίτες 2, τραυματίες 7. Χρονικά και ακριβώς ανάμεσα στα δύο αυτά περιστατικά σημειώνεται ο πόλεμος του 1897, «ο πόλεμος της ντροπής». Η Ελλάδα είναι ακόμα η Ελλάδα της Μελόυνας. Μια άλλη ενδιαφέρουσα επισήμανση είναι ότι τελικά, και σε πείσμα των διαφόρων οξύμων, ο τίτλος του προοδευτικού έμεινε στους δημοτικιστές, τους επονομαζόμενους και Μαλλιαρούς, ενώ για τους καθαρευουσιάνους ή γλωσσαμύντορες περίσσεψε η στάμπα του συντηρητικού. Από το σημείο αυτό, και παρά τις ως τότε βίαιες συχνά εκτροπές του, το παιχνίδι

μεταβάλλεται ουσιαστικά σε παιχνίδι πολιτικό. Ή πολιτικάντικο.

Σήμερα, με τη νηφαλιότητα που εξασφαλίζει η απόσταση αλλά και η εντελέστερη σπουδή των προβλημάτων της γλώσσας, μπορούμε πιστεύω να είμαστε ψύχραιμα κριτικοί ως προς τα πράγματα εκείνης της εποχής. Άλλωστε η ίδια η γλώσσα έχει ανατρέψει τις αφορμές της μεγάλης διαμάχης, που για λογαριασμό της είχε ανάψει: Αν το ένα άκρο της καμπύλης που σχηματίζει τον κύκλο της είναι ο Σολωμός και ο Μακρυγιάννης, στο άλλο βρίσκονται ο Κάλβος, ο Παπαδιαμάντης, αλλά και ο Καβάφης.

Μπορούμε λοιπόν ν' αντιμετωπίσουμε ψύχραιμα και κριτικά τη γλωσσική φυσιογνωμία μιας παρωχημένης εποχής, μπορούμε όμως να είμαστε εξίσου ψύχραιμοι και κριτικοί όταν πρόκειται για την δική μας εποχή; Το ερώτημα δεν είναι ρητορικό. Ο Βιτγκενστάιν λέει επιγραμματικά: «Ο κόσμος μου είναι η γλώσσα μου». Το είπε λίγο διαφορετικά, λίγο πιο εμπειρικά, ένας άλλος ομόγλωσσός του, ο συγγραφέας Τόμας Μάν, προφανώς στις μέρες της αυτοεξορίας του, στις μέρες που ήταν δύσκολο να μιλήσει για Γερμανία: «Πατρίδα μου είναι η γερμανική γλώσσα».

Ξεκίνησα τους συλλογισμούς μου βάζοντας σε εισαγωγικά την παρούσα κρίση της γλώσσας μας. Θα ήθελα να ξαναγυρίσω σ' αυτήν, βγάζοντάς την από τα εισαγωγικά. Μια πρώτη παρατήρηση, με το χαρακτήρα του αξιοπερίεργου, είναι ότι ανάμεσα στις δύο κρίσεις υπάρχει μια απόλυτη χρονική ανταπόκριση: Το 1980 είναι ακριβώς αντίκρου στο 1880. Μια δεύτερη παρατήρηση είναι ότι στην Ελλάδα της Μελόυνας του 1897, με το ξάσιμο της Μεγάλης Ιδέας και το πρόβλημα του αλυτρωτισμού, αντιστοιχεί η Ελλάδα του σήμερα με τα προβλήματα του Αιγαίου και της «πρόκληση» του 1992. Το ερώτημα τίθεται σχεδόν από μόνο του: Μήπως οι κρίσεις της γλώσσας υποκρύπτουν απλώς και μόνο κρίσεις αβεβαιότητας του ελληνισμού; Αν πατρίδα είναι η γλώσσα μας, αν «ο κόσμος μας είναι η γλώσσα μας», μήπως η κρίση της γλώσσας, ή αυτό που εισπράττουμε ως κρίση της γλώσσας, είναι μονάχα η κρίση της «πατρίδας», η κρίση του «κόσμου μας»;

Θα ήθελα τώρα να προχωρήσω στη συνάρτηση της γλώσσας με τη λογοτεχνία. Ένας ξένος μελετητής διατύπωσε

κάποτε την εξής άποψη: Χωρίς αμφιβολία έχουν γραφτεί σε μερικές άγνωστές μας γλώσσες κάποια ανεπανάληπτα αριστουργήματα, που όμως γι' αυτά δεν θα μάθουμε ποτέ τίποτα. Το ίδιο πράγμα, αλλά με διαφορετικό τρόπο, και σε ώρες που ήταν μουλιασμένος στο αλκοόλ, συνήθιζε να εκφράζει ένας σύγχρονος Φινλανδός ποιητής: Είμαι ο μεγαλύτερος ποιητής στον κόσμο αλλά ο κόσμος το αγνοεί.

Τα δυο παραδείγματα παραπέμπουν στην ισχύ και την ακτινοβολία της γλώσσας ή, για να το πω με μια έκφραση του συρμού, στις δυνατότητες μάρκετινγκ που μια γλώσσα παρέχει, αναφορικά με την προβολή και επιβολή των πνευματικών της προϊόντων. Πέρα από τις καθαρά λογοτεχνικές αξίες που μπορούν να ανιχνευτούν στο έργο ενός συγγραφέα, η μοίρα αυτού του έργου θα αποφασιστεί και από παράγοντες άσχετους με τις αξίες αυτές. Ένας αγγλόφωνος συγγραφέας, εκ του γεγονότος και μόνο ότι γράφει σε μια γλώσσα αριθμητικά μεγάλη και πολιτισμικά ισχυρή, υπερτερεί ήδη από χέρι, σε σύγκριση με έναν συγγραφέα ισης ικανότητας, καμιά φορά και μεγαλύτερης, που όμως γράφει σε μια μικρή γλώσσα, π.χ. την ελληνική. Προς επικύρωση αυτού που λέω έχω ήδη ένα πρόχειρο παραδειγμα. Ο Αμερικανός Ουίλιαμ Φώκνερ θεωρείται, και είναι, μεγάλος συγγραφέας. Είναι παγκόσμια γνωστός και, όπως είναι γνωστό, έχει τιμηθεί με το βραβείο Νόμπελ. Το έργο του, κατά ένα μεγάλο μέρος, τοποθετείται στον αμερικανικό Νότο, σε μια φανταστική πολιτεία, την Γιόκναπατάουφα αν δεν με γελάει η μνήμη μου, και μια από τις πλευρές του είναι καθαρά «ηθογραφική». Ο Έλληνας Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης μεταβάλλει το συγκεκριμένο, υπαρκτό, γενέθλιο νησί του σε ένα φανταστικό σύμπαν ποίησης μέσα από το υψηλής στάθμης έργο του, που μια από τις πλευρές του είναι επίσης καθαρά «ηθογραφική». Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης θεωρείται, και είναι, μεγάλος συγγραφέας στον ελληνόφωνο κόσμο, αλλά πέρα από τα σύνορα αυτού του κόσμου ως συγγραφέας είναι ανύπαρκτος. Εδώ, από μια άποψη, βρισκόμαστε μπροστά σε μια φοβερή αδικία. Αλλά η αδικία αυτή είναι ερμηνεύσιμη. Θα έλεγα ακόμα ότι οι λόγοι που οδηγούν σ' αυτήν είναι εύκολο να καταμετρηθούν: α, β, γ, και πάει λέγοντας. Θα αναφερθώ σε μερικούς από αυτούς έμμεσα με την μορφή ερωτημάτων.¹

1. Πόσοι αγγλόφωνοι ξέρουν ελληνικά, μπορούν δηλαδή να έρθουν σε απ' ευθείας επαφή με την ελληνική λογοτεχνία και πόσοι Έλληνες μπορούν να κάνουν το αντίθετο;

2. Πόσοι μεταφραστές, ή πιθανοί μεταφραστές, υπάρχουν για τη μεταφορά της ελληνικής λογοτεχνίας στην αγγλική γλώσσα και πόσοι για μια αντίστροφη διαδικασία;

3. Πόσοι τίτλοι αγγλόφωνης λογοτεχνίας εκδίδονται κάθε χρόνο στην Ελλάδα;

δα και πόσοι ελληνικοί στις αντίστοιχες χώρες;

4. Στον ελλαδικό χώρο υπάρχουν δύο, τουλάχιστον, επίσημα ιδρύματα που προωθούν την αγγλική γλώσσα και τον πολιτισμό αυτής της γλώσσας. Στις αγγλόφωνες χώρες πόσα ελληνικά ιδρύματα υπάρχουν;

Με πιάνει απέραντη θλίψη κάθε φορά που βρίσκομαι αντιμέτωπος με παρόμοιες διαπιστώσεις. Βέβαια ξέρω ότι η πραγματικότητα πορεύεται ερήμην των προσωπικών μας αισθημάτων, αυτό όμως δεν κάνει ελαφρότερη τη θλίψη.

Σήμερα, με την ευχέρεια πληροφόρησης και επικοινωνίας -και όχι μόνο μ' αυτές- οι ισοπεδωτικές τάσεις σε παγκόσμια κλίμακα είναι γεγονός. Αναγκαστικά εδώ απλουστεύω, δεν σκοπεύω πάντως να κρίνω το φαινόμενο αλλά μονάχα να το συνδέσω με τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει στην εξέλιξη του πολιτισμού. Η αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων, στα θέματα κυρίως της κουλτούρας, λειτουργεί άτεγκτα. Τα ρούχα τζην φοριούνται σε όλα τα μήκη και

πλάτη και οι ήχοι ρόκ, με όλες τις παραλλαγές και μεταμορφώσεις, ακούγονται επίσης σε όλα τα μήκη και πλάτη.

Τα παραδείγματα είναι επίτηδες παρμένα από το χώρο της μόδας και της καταναλωτικής μουσικής. Φυσικά και η γλώσσα δεν είναι λιγότερο έκθετη σ' αυτή την αρχή. Μου είναι δύσκολο να μεταφέρω εδώ τη φρίκη που ένιωσα διαβάζοντας το *Αν μια νύχτα τον χειμώνα...* του Ίταλο Καλβίνο. Μερικά από τα κεφάλαιά του ξετυλίγονται σε πανεπιστημιακό χώρο και με ήρωες πανεπιστημιακούς, που αντικείμενό τους είναι η λογοτεχνία μιας μικρής, περίπου νεκρής, γλώσσας. Αντιμέτωπος μ' αυτές τις σελίδες, αναρωτιέται κανείς: Σε πενήντα χρόνια, όλο αυτό το πάθος που οι Έλληνες συγγραφείς προσπαθούν να περάσουν στα γραφτά τους, σε ποια ράφια θα κείται σκονισμένο, στο έλεος και τη ρουτίνα ποιων ιδιόρρυθμων και παράξενων λεκτόρων; Καμιά αγανάκτηση δεν χωράει εδώ, όμως, ως Έλληνας συγγραφέας, έχω το έννομο συμφέρον να ρωτήσω: Πώς μπορούν να αντιμετωπιστούν αυτές οι δυ-

σοίωνες προοπτικές; Είναι γνωστό ότι από διάφορους μεγάλους οργανισμούς –και μπορώ να αναφέρω ανάμεσά τους την Ε.Ο.Κ.– καταβάλλονται προσπάθειες και φροντίδες για την κατοχύρωση και ανεμπόδιστη προκοπή των μικρών γλωσσών. Θα ήθελα να μην είναι πικρόχολος ο παραλληλισμός, όμως όλες αυτές οι φροντίδες και προσπάθειες μου θυμίζουν τις φροντίδες και τις προσπάθειες που καταβάλλονται για τη διάσωση και προστασία της πανίδας. Θαλάσσια πάρκα για τη φύκια Μονάχους-Μονάχους και αφροδισιακό περιβάλλον για το εναπομείναντα δύστοκα Πάντα. Αλλά αυτά γίνονται από τους ξένους, ως εκπλήρωση ενός ηθικού καθήκοντος προς την ιστορία του πολιτισμού. Θέτω το ερώτημα απροσχημάτιστα: Εμείς τι κάνουμε; Έχουμε συνειδητοποιήσει τον επικείμενο γλωσσικό μαρασμό μας και, αν ναι, πώς μεθοδεύονται και προς τα πού κατευθύνονται οι αντιδράσεις μας;

Κάπου εδώ το νήμα δένεται πάλι. Ξαφάχνουμε στην τριτογενή γλωσσική κρίση, με ή χωρίς εισαγωγικά. Το πρόβλημα σαφώς δεν είναι η επαναφορά ή όχι των αρχαίων ελληνικών στα γυμνάσια. Το πρόβλημα είναι βαθύτερο και ουσιαστικότερο. Πρόκειται για τη γλώσσα-κιβωτό του πολιτισμού μας, κυρίως όμως για τη γλώσσα-δημιουργό πολιτισμική, για τη μη απώλεια του προσώπου μας εντέλει. Αν εξαιρέσει κανένας τις περιπτώσεις της ανεύθυνης και λαϊκίστικης, δηλαδή χυδαίας, αντιμετώπισής του, όλοι όσοι

έχουν ασχοληθεί σοβαρά μαζί του συγγλίνουν σ' αυτό το συμπέρασμα.

Είναι αυταπόδεικτο ότι οι πιέσεις που μπορεί ν' ασκήσει μια γλώσσα είναι ευθέως ανάλογες με τον όγκο της, με το γενικότερο επίπεδο ανάπτυξης που αυτή εκφράζει, ακόμα και με την οικονομική ευρωστία που τη στηρίζει. Η ελληνική γλώσσα είναι πολύ μικρή από κάθε άποψη. Μιλιέται από 10-12 εκατομμύρια και «διαβάζεται» από αισθητά, ίσως αποκαρδιωτικά, μικρότερο βαθμό. Δεν μπορεί να ασκήσει πιέσεις, οφείλει ωστόσο να αμυνθεί. Για το σκοπό αυτό διαθέτει ένα ισχυρότατο όπλο, που θα πρέπει να μάθει, και να αποφασίσει, να το χρησιμοποιεί: την πολύ μεγάλη ιστορία της. Η ανθρωπινή σκέψη και η ανθρωπινή ευαισθησία έχουν οριοθετηθεί με τα δικά της μέτρα. Αυτά τα μέτρα εξακολουθούν να ισχύουν και κανένας δεν μπορεί να της τα αφαιρέσει ποτέ. Εκτός από εμάς τους ίδιους. Ακόμα και όταν η κουβέντα περιορίζεται στο επίπεδο διδασκαλίας ή μη των αρχαίων στα γυμνάσια, ένα τέτοιο όπλο δεν πρέπει να το ξεχνάει κανένας.

Όχι μόνο για να τιμήσω τη γλώσσα μας, αλλά και για να κάνω πλέον σαφή την προσωπική μου θέση, αν δεν έχει γίνει από όσα μέχρι τώρα είπα, θα παραθέσω δυο μικρά αποσπάσματα από κείμενα που τα διάλεξα επειδή έχουν μια ιδιαίτερη συναισθηματική σχέση με τους Έλληνες, σχέση που την εννοώ σε ένα πλαίσιο επαναλαμβανόμενης επαφής και σε καμιά περίπτωση ως δόξα του συρμού.

«Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. ἡ δὲ γῆ ἦν ἄορατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου, καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος. καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γενήτω φῶς· καὶ ἐγένετο φῶς. καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς τὸ φῶς, ὅτι καλόν· καὶ διεχώρισεν ὁ Θεὸς ἀνά μέσον τοῦ φωτός καὶ ἀνά μέσον τοῦ σκότους. καὶ ἐκάλεσεν ὁ Θεὸς τὸ φῶς ἡμέραν καὶ τὸ σκότος ἐκάλεσε νύκτα. καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωί, ἡμέρα μία».

Είναι η αρχή της Γενέσεως, στη μετάφραση των Εβδομήκοντα, που έγινε το 280 π.Χ., σαράντα χρόνια μετά το θάνατο του Αριστοτέλη και 2269 χρόνια πριν από σήμερα. Το δεύτερο απόσπασμα είναι από το κατά Λουκάν Ευαγγέλιο, και δεν χρειάζεται να το συνοδεύσει κανένα σχόλιο.

«Καὶ ὡς ἀπήγαγον αὐτόν, ἐπιλαβόμενοι Σίμωνος τινος Κυρηναίου, ἐρχομένου ἀπ' ἀγροῦ, ἐπέθηκαν αὐτῷ τὸν σταυρόν φέρειν ὀπίσω τοῦ Ἰησοῦ. ἠκολούθει δὲ αὐτῷ πολὺ πλῆθος τοῦ λαοῦ καὶ γυναικῶν αἱ καὶ ἐκόπτοντο καὶ ἐθρήνουν αὐτόν. στραφεῖς δὲ πρὸς αὐτάς ὁ Ἰησοῦς εἶπε· θυγατέρες Ἰερουσαλήμ, μὴ κλαίετε ἐπ' ἐμέ, πλὴν ἐφ' ἑαυτάς κλαίετε καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ὑμῶν. ὅτι ἰδοὺ ἐρχονται ἡμέραι ἐν αἷς ἔροῦσι· μακάριοι αἱ στεῖραι καὶ κοιλίαι αἱ οὐκ ἐγέννησαν, καὶ μαστοὶ οἱ οὐκ ἐθήλασαν. τότε ἄρξονται λέγειν τοῖς ὄρεσι, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς, καὶ τοῖς βουνοῖς, καλύψατε ἡμᾶς· ὅτι εἰ ἐν τῷ ὕγρῳ ξύλῳ ταῦτα ποιοῦσιν, ἐν τῷ ξηρῷ τί γένηται;».

□

* Το κείμενο αυτό βασίζεται σε σχετική ομιλία που έγινε στο Φίλοτεχνικό Όμιλο Τριπόλεως, στις 27.2.1989.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στη θέση της αγγλικής μπορούν με ευχέρεια να μπουν άλλες γλώσσες, π.χ.: γερμανικά, γαλλικά, ιταλικά.
2. Η κακή μοίρα του «μοναδικού» Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών Βενετίας είναι γνωστή.

Το σοσιαλιστικό πολιτισμικό μοντέλο και η νεοελληνική λογοτεχνία*

«Δεν υπήρχε όνομα τότε που οι άνθρωποι ζούσαν. Μετά ένας έπαθε όνομα και από δω και μπρος όλα άλλαξαν μόνο που τέλειωσαν οι άνθρωποι».

ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗΣ ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ

* Επιστημονική ανακοίνωση στο Δεύτερο Συνέδριο «Προβλήματα σοσιαλισμού. Σοσιαλισμός και δημοκρατία», που οργανώθηκε από το Δήμο Χανίων και τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στα Χανιά, από 21 έως 24 Αυγούστου 1983.

Το ποίημα αυτό του Μιχάλη Κατσαρού, που ανοίγει τη συλλογή *Ονόματα* (1980, σ. 9), αναπτύσσει μια σχέση αντίφασης ανάμεσα στις έννοιες *άνθρωπος* και *όνομα*. Η ύπαρξη των ανθρώπων τοποθετείται σε ένα μακρινό παρελθόν, πριν από την ανακάλυψη του ονόματος («δεν υπήρχε όνομα τότε που οι άνθρωποι ζούσαν»). Και αντίστροφα, η εμφάνιση του ονόματος σημασιοδοτείται αρνητικά, ως θανατηφόρα επιδημία («ένας έπαθε όνομα»), που δημιουργεί μια μεγάλη ιστορική τομή («από δω και μπρος όλα άλλαξαν»), ανάμεσα στην ύπαρξη και στην εξαφάνιση του ανθρώπου («τέλειωσαν οι άνθρωποι»). Το ποίημα λοιπόν καθιερώνει, πάνω στο χρονικό άξονα πριν vs μετά, μια διπλή μυθική διχοτομία, ανάμεσα στην ύπαρξη και την εξαφάνιση του ονόματος. Τα δύο αυτά αντιθετικά ζεύγη συνδέονται, σε σημασιακό επίπεδο, με μια υποχρεωτική αλληλοσυνάρτηση:

ύπαρξη ανθρώπου = ανυπαρξία ονόματος
εμφάνιση ονόματος = εξαφάνιση ανθρώπου

ταυτότητες που αναδείχνουν το ασυμβίβαστο, δηλ. την αντιφατική σχέση των βασικών όρων (*άνθρωπος* vs *όνομα*). Κωδικοποιούμε τα παραπάνω σκέλη αντικαθιστώντας τις περιφράσεις με αντίστοιχες προς τους βασικούς όρους απλές έννοιες: *άνθρωπος* vs *μη άνθρωπος* (αφού η ιστορική εμπειρία μάς επιβάλλει να εκλάβουμε, σε επίπεδο σημασίας, τη μυθική έκφραση «τέλειωσαν οι άνθρωποι» όχι ως κυριολεξία, αλλά με την έννοια της απώλειας της ιδιότητας του ανθρώπου): *όνομα* vs *ανωνυμία* (αφού η μυθική έκφραση «ένας έπαθε όνομα» ισοδυναμεί, σε σημασιακό επίπεδο, με την έννοια «πήρε όνομα», «έγινε επώνυμος», αρνητικά φορτισμένη). Έτσι έχουμε:

άνθρωπος = *αντωνυμία*
όνομα (επωνυμία) = *μη άνθρωπος*.²

Αλλά η επωνυμία, το να γίνεις επώνυμος, σημαίνει διάκριση από το σύνολο, εξατομίκευση: σημαίνει ακόμα ανάδειξη, φήμη, επιβολή. Και η διάκριση, η εξατομίκευση, συνιστά ήδη μια μορφή αντίθεσης προς το σύνολο: ενώ η επιδίωξη της ανάδειξης, της επιβολής, καθιερώνει μια σχέση ανταγωνισμού προς τους άλλους ανθρώπους. Διαμορφώνει και τροφοδοτεί τον ατομισμό απέναντι στη συλλογικότητα, τον ανταγωνισμό απέναντι στη συλλογικότητα, σημασιοδοτεί την προτεραιότητα του ατομικού συμφέροντος απέναντι στο συλλογικό, των ανταγωνιστικών σχέσεων απέναντι στις σχέσεις συνεργασίας για το κοινό όφελος.

Ύστερα από την παραπάνω σημασιακή ανάλυση, μπορούμε, νομίζω, να αντικαταστήσουμε τους όρους *όνομα/ανωνυμία* με τους ισοδύναμους *ατομισμός/συλλογικότητα* και έχουμε ένα πλήρες σημασιοδοτικό σύστημα που αφο-

ρά κατεξοχήν κοινωνικές αξίες, οι οποίες οργανώνονται, δηλ. ιεραρχούνται, ως εξής, σύμφωνα με το σημειωτικό τετράγωνο του Greimas:

άνθρωπος μη άνθρωπος

συλλογικότητα ατομισμός

Στο σύστημα αυτό έχουμε δυο οριζόντιες αντιθέσεις σε υποχρεωτική αλληλοσυνάρτηση:

άνθρωπος vs μη άνθρωπος

συλλογικότητα vs ατομισμός,

όπου οι πρώτοι όροι είναι θετικοί και οι δεύτεροι αρνητικοί. Οι 4 όροι συνδέονται και κάθετα, ανά δύο, με σχέσεις συνεπαγωγής: η έννοια *άνθρωπος* συνεπάγεται την έννοια *συλλογικότητα*, η έννοια *ατομισμός* συνεπάγεται την έννοια *μη άνθρωπος*. Κατά το διαγώνιο άξονα, τέλος, έχουμε σχέσεις αντίφασης, δηλ. αμοιβαίου αποκλεισμού, ανάμεσα στις έννοιες *άνθρωπος* και *ατομισμός*, *συλλογικότητα* και *μη άνθρωπος*.

Σύμφωνα με την παραπάνω σημασιακή ανάλυση, η συλλογικότητα αναδειχίνεται σε κατεξοχήν προσδιορισμό της έννοιας *άνθρωπος*, ενώ αντίστροφα ο ατομισμός σημασιοδοτεί κατεξοχήν την απώλεια της ανθρωπίνης ιδιότητας. Και εφόσον η αστική κοινωνία δυτικού τύπου θεμελιώνεται πάνω στην αξία άτομο (και στην προτεραιότητα του ατομικού συμφέροντος), ενώ η κοινωνία σοσιαλιστικού τύπου θεμελιώνεται πάνω στην αξία σύνολο (και στην προτεραιότητα του συλλογικού συμφέροντος), άρα το σημασιοδοτικό σύστημα του ποιήματος αντιπροσωπεύει μια εκδοχή του σοσιαλιστικού αξιοκρατικού μοντέλου.

Το κείμενο αυτού του Κατσαρού παρουσιάζει μια αισθητή –και, από τη σκοπιά μας, ενδιαφέρουσα– συγγένεια (δύσκολο να μιλήσουμε για συνειδητή διακειμενική αναφορά) προς μια παλιότερη σύνθεση του Γιάννη Ρίτσου: «*Η τελευταία προ Ανθρώπου εκατονταετία*». ⁴ Η συγγένεια εντοπίζεται σε κάποιους βασικούς σημασιακούς άξονες που συνδέουν τον τίτλο της σύνθεσης με τα αντιθετικά ζεύγη *συλλογικό vs ατομικό* και *ήλιος vs νύχτα*. Θα περιοριστούμε στο σχολιασμό αυτών των σχέσεων μέσα από κάποια χαρακτηριστικά παραθέματα. Υποκείμενο στο πρώτο ο λαϊκός ρήτορας, στο δεύτερο ο ποιητής.

«Πάνου στο πεζούλι

ο λαϊκός ρήτορας: 'Σύντροφοι'. Τίποτ' άλλο».

(Ποιήματα, Α', σ. 515)

Και παρακάτω (ο λόγος για τον ποιητή):

«Κι αυτός να επιμένει

το ίδιο σεμνά πάλι και πάντα: 'Από δω προς τον ήλιο'.

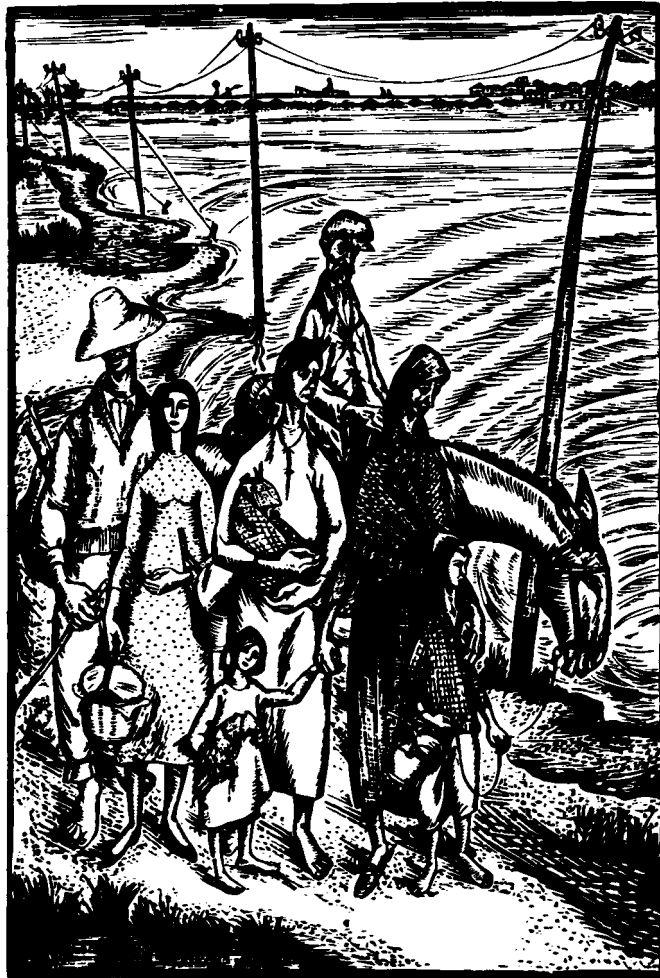
Ήταν σα να ντρεπόταν. Εγώ – έλεγε και πάλι ντρεπόταν.

(Ποιήματα, Α', σ. 519)

Στο πρώτο παράθεμα μια λέξη-σήμα αντικαθιστά μια ολόκληρη ρητορική: «*Σύντροφοι. Τίποτ' άλλο*». Η λακωνικότητα αυτή –κοντά βέβαια σε άλλες, χαρακτηριστικές αξίας συνυποδηλώσεις: επιγραμματική λιτότητα του λαϊκού ανθρώπου, αδυναμία ρητορικής ανάπτυξης– συμπυκνώνει την πεμπτουσία του επαναστατικού μηνύματος: τα κίνητρα και τους στόχους: κοινή καταγωγή και συμβίωση (συν-τροφοί = συνανάνθρωποι), με τους συ-

νακόλουθους συναισθηματικούς δεσμούς, κοινές ανάγκες και αιτήματα, κοινές προσπάθειες και αγώνες για την πραγμάτωση του κοινού οράματος, που είναι η *συντροφικότητα* ως μοντέλο διαπροσωπικών σχέσεων και κοινωνικής οργάνωσης.

Το κήρυγμα λοιπόν του λαϊκού ρήτορα συνυποδηλώνει μιαν αντίθεση ανάμεσα στο προβαλλόμενο σύνθημα και σε κάτι άλλο που ισχύει στο παρόν και που πρέπει ν' αντικατασταθεί από την αξία *συντροφικότητα*. Αυτό το άλλο, που μπορεί εύκολα να συμπληρωθεί με βάση τη

λογική των αντιθέτων και τη διαλεκτική τους σχέση, διατυπώνεται και ρητά στο δεύτερο παράθεμα. Εκεί τίθεται έμμεσα το πρόβλημα της σχέσης του ποιητή-οδηγητή με τους συντρόφους, για την ακρίβεια, της αντίφασης που δημιουργείται από τη σύμφυτη προς το ρόλο του οδηγητή προβολή και επιβολή της ατομικότητάς του στο πλήθος που πρέπει να πεισθεί και ν' ακολουθήσει. Σ' αντίθεση με την «*οργισμένη ακρίβεια*» των φαντάρων (ό.π., σ. 519), ο ποιητής «*με μια άλλη ακρίβεια συγχωρετική...* / *τοποθετούσε μοιρασμένες λέξεις μες στο ολόκληρο – σε-*

μνά / με τ' απαραίτητα ψιμνύθια του καιρού του – τόσο σεμνά – ένα τραγουδι / που ήταν νωρίς για να τ' ακούσουν οι άνθρωποι – έλεγε – / κι ήταν κιάλας αργά για να το τραγουδήσεις» (ό.π., σ. 519).

Το ήθος που εκφράζει η στάση και ο λόγος του ποιητή είναι ευθέως αντίθετο προς το αξιωματικό και επιτακτικό ήθος του ηγέτη. Αντί για την καταπιεστική αίσθηση της αυθεντίας εκείνου που γνωρίζει τι πρέπει να γίνει, ο λόγος του ποιητή αποπνέει σεμνότητα, κατανόηση, μετριοπάθεια. Προσπαθεί να περάσει το μήνυμά του με την επιμονή και την επανάληψη, χωρίς να καταπιέσει το δέκτη: «Κι αυτός να επιμένει / το ίδιο σεμνά πάλι και πάντα: 'Από δω προς τον ήλιο'. / 'Ήταν σα να ντρεπόταν. Εγώ – έλεγε και πάλι ντρεπόταν». Η έμφαση που δίνεται σ' αυτή τη στάση υποδηλώνει ότι η ηγετική συμπεριφορά, που συνεπάγεται την προβολή και επιβολή του εγώ στους άλλους, είναι αντίθετη προς την ουσία του μηνύματος κι επομένως απορριπτέα. Απέναντι στην αξιωματικότητα της εντολής ή την αυθεντία της διακήρυξης προκρίνεται η πειθώ του μετριοπαθούς λόγου, που δεν αναιρεί την αρχή της συντροφικότητας, που είδαμε να διατυπώνεται στο προηγούμενο παράθεμα από το «λαϊκό ρήτορα». Η λεπτομέρεια αυτή έχει σημασιοδοτική αξία, γιατί δηλώνει την απόρριψη του εγωισμού και του συναφούς ανταγωνιστικού ενστίκτου.

Συνοψίζοντας τα δεδομένα της σημασιακής ανάλυσης έχουμε λοιπόν: κατάφαση της συντροφικότητας vs απόρριψη του εγωισμού (και του συνακόλουθου ανταγωνισμού). Και εφόσον η αξία *συντροφικότητα* προβάλλεται ως στόχος για κατάκτηση, εκείνο που ισχύει στο παρόν και πρέπει να αναιρεθεί είναι η αρχή του ανταγωνισμού των ατομικότητων.

Το μήνυμα του ποιητή «Από δω και προς τον ήλιο» συνδέει επομένως το αίτημα της συντροφικότητας με τη μελλοντική έξοδο προς τον ήλιο, και αντίστροφα, την αρχή του ανταγωνισμού με τον τωρινό εγκλεισμό στη νύχτα («γιατί είχε ακόμη ψύχρα και νύχτα», ό.π., σ. 520).

Αν τώρα συσχετίσουμε τον τίτλο της σύνθεσης («*Η τελευταία προ Ανθρώπου εκατονταετία*») με τις παραπάνω σημασιακές σχέσεις, θα διαπιστώσουμε μια –αντίστοιχη προς το ποίημα του Κατσαρού– χρονική διχοτομία:

εκατονταετίες προ Ανθρώπου vs εκατονταετίες μετά Άνθρωπον.

Η μεγάλη ιστορική τομή πραγματοποιείται εδώ με την εμφάνιση του Ανθρώπου, δηλ. της αυθεντικής έννοιας του ανθρώπου, σύμφωνα με τη λογική που εξηγήσαμε στην αρχή. Και εφόσον η περίοδος του αυθεντικού ανθρώπου τοποθετείται στο μέλλον, όπως και η έξοδος στον ήλιο, όπως και η πραγμάτωση του αιτήματος της συντροφικότητας, άρα η προ Ανθρώπου περίοδος, η περίοδος της νύχτας, ταυτίζεται με το ιστορικό παρόν (και παρελθόν), δηλ. με την περίοδο του ατομικού ανταγωνισμού. Αποκαλύπτουμε λοιπόν κι εδώ μια υποχρεωτική αλληλοσυνάρτηση των βασικών όρων, που παίρνει το ακόλουθο σχήμα:

*περίοδος προ Ανθρώπου vs περίοδος μετά Άνθρωπον
ανταγωνισμός vs συντροφικότητα
νύχτα (αρνητικό) vs ήλιος (θετικό)*

Μέσα σ' αυτό το πλέγμα σχέσεων η αρχή της συντροφικότητας εμφανίζεται ως απαραίτητος όρος για την πραγμάτωση της αυθεντικής έννοιας του ανθρώπου, κι επομένως η αντίθετη αρχή, του ανταγωνισμού, καθίσταται ασυμβίβαστη προς την έννοια του ανθρώπου. Στις συναρτήσεις αυτές αναγνωρίζουμε ένα πλήρες σημασιοδοτικό σύστημα, σύμφωνο με το μοντέλο του σημειωτικού τετραγώνου.

Από την παραπάνω ανάλυση επαληθεύεται η διακειμενική σχέση που συνδέει, σε σημασιακό επίπεδο, το ποίημα του Κατσαρού με τη σύνθεση του Ρίτσου: μια κοινή ιεράρχηση αξιών που εκφράζει μια εκδοχή του σοσιαλιστικού αξιοκρατικού μοντέλου. Με τη διαφορά ότι στο μυθικό σύμπαν του Κατσαρού το σοσιαλιστικό ιδεώδες τοποθετείται σε κάποιο μακρινό προϊστορικό παρελθόν, ως ένας χαμένος παράδεισος, ενώ στο μυθικό σύμπαν του Ρίτσου προβάλλεται ως όραμα μελλοντικό που πρέπει να πραγματωθεί, προκειμένου να περάσουμε από την προϊστορία (την προ Ανθρώπου εποχή) στην ιστορία, στην εποχή του Ανθρώπου.

Ένα ανάλογο αξιοκρατικό μοντέλο θα συναντήσουμε στο ώριμο ποιητικό και θεωρητικό έργο του Άγγελου Σικελιανού. Η αξιοκρατία του Σικελιανού απορρέει ωστόσο από έναν κοσμολογικό μύθο που αντιστοιχεί σε μια πλήρη κοσμοθεωρία, στα πλαίσια της οποίας οι έννοιες που μας απασχολούν παίρνουν ευρύτερες και αξιοσπούδαστες διαστάσεις.

Αφετηρία της σικελιανικής σύλληψης είναι το βίωμα της άμεσης επικοινωνίας και ταύτισης του έφηβου ποιητή με τη φύση. Το βίωμα αυτό, που τροφοδοτεί μια πλησμονή ευδαιμονίας και υπαρξιακής πληρότητας, θεωρητικοποιείται από τον ποιητή ως διαδικασία διερεύνησης των πρώτων αγνών ζωικών κινήτρων και αιτημάτων, με τελικό στόχο την αποκάλυψη της «καθαρής βιολογικής αλήθειας». ⁵ Πρώτη βασική κατάκτηση σ' αυτή την πορεία είναι η βιωματική σύλληψη της σχέσης που δένει τον άνθρωπο με τη φύση ως σχέσης *μάνας-γιοι* και η συνακόλουθη συνείδηση της κοινής καταγωγής όλων των όντων από την ίδια μήτρα, τη μητέρα-γη. Θεωρητικές συνέπειες, αφ' ενός, η προσαρμογή στα ζωικά αιτήματα που υπαγορεύει η μάνα-φύση, αφ' ετέρου, η αδελφική σχέση με όλα τα πλάσματα της δημιουργίας (*αδελφός* [αδελφός = από την ίδια μήτρα] είναι έννοια ετυμολογικά συνώνυμη με την έννοια σύντροφος, και χαρακτηριστική του Σικελιανού). Πρακτικές συνέπειες, ο σεβασμός της φύσης κι η αρμονική συμβίωση του ανθρώπου με όλα τα όντα (διάβαζε, με τη σημερινή ορολογία, «προστασία του φυσικού περιβάλλοντος») και, βέβαια, το αίτημα της παγκόσμιας συναδέλφωσης των λαών, που αργότερα θα αναπτυχθεί θεωρητικά με τη Δελφική Ιδέα και θα γίνει πράξη με τη Δελφική Προσπάθεια.

Την επαλήθευση και διεύρυνση αυτών των βιωμάτων θα επιχειρήσει ο Σικελιανός μέσα από τη σπουδή των αρχαίων πολιτισμών της μεσογειακής λεκάνης και των μυθικών τους παραδόσεων, που θα τροφοδοτήσουν την ποιητική του μυθολογία με μια πλούσια κλίμακα ομοειδών συμβόλων («Πρόλογος στη Ζωή», «Μήτηρ Θεού», «Πάσχα των Ελλήνων», «Ορφικά», «Ίμεροι»). Στις πανάρχαιες μυστηριακές λατρείες και ειδικότερα στις ποικίλες εκδοχές της Θεάς-Μάνας (Δίκτυννα, Άσχερα, Ί-

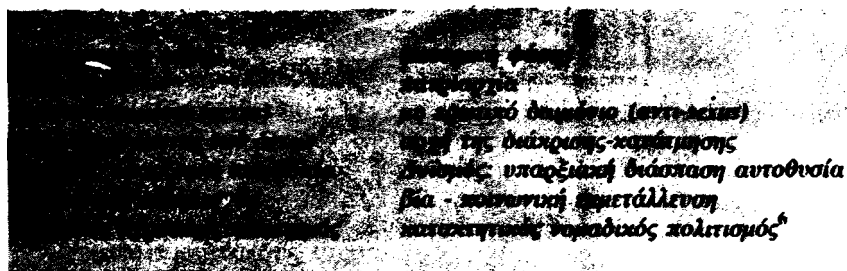
σις, Ασάρτη, Νειθ, Αναίτις, Ρέα, Κυβέλη, Αλκμήνη, Δήμητρα, Παναγία) ο Σικελιανός αναγνωρίζει το συμβολικό αρχέτυπο μέσα στο οποίο η σοφία των λαών αποκρυστάλλωσε την ιδέα της αρμονικής σχέσης ανθρώπου-κόσμου και της προνομιακής θέσης του ανθρώπου στο κέντρο της Κοσμογονίας. Μέσα στην ποιητική του μυθολογία παίρνει ανάλογες μορφές: είναι η «Μυστική μεγάλη Πρωτοεικόνα της θηλότητας», ενσάρκωση του πνεύματος της μητρικής στοργής, της καρτερίας, της θυσίας, της αγάπης, έκφραση του κοσμικού μυστηρίου της γονιμότητας, πρωταρχική πηγή της μυστικής ενότητας της Ζωής. Καθώς εξηγεί ο ποιητής στον Πρόλογο του Λυρικού Βίου (ό.π., σ. 51-52), «ανατέλλει από τα βάθη της προοντολογικής αβύσσου ως μια δύναμη παρθενομητρική, απόλυτα και ουσιαστικά ερωτική συγχρόνως και θρησκευτική, όπου ακόμα η Δημιουργία δεν εκατόρθωσε να την προβάλει ολόκληρη στο φως της Ζωής, αλλά που πάντα καρτερεί, μέσα στα βάθη της αβύσσου, καρφωμένη στον προαιώνιο σταυρό της, το μεγάλο της, τον άξιο λυτρωτή» (πρβλ. το ποίημα «Λιλίθ»). Στο μυθικό αυτό σχήμα ο ποιητής μεταγράφει την ιδέα ότι οι αντίστοιχες αξίες αποτελούν πρωτογενή ζωικά αιτήματα, που μόνο μερικά έχουν ως τώρα εκφραστεί και που ζητούν την πλήρη πραγμάτωσή τους σε ανθρώπινο, ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, προκειμένου να ολοκληρωθεί ο σκοπός της Δημιουργίας.

Την ιδέα αυτή ο Σικελιανός αναπτύσσει στα θεωρητικά του κείμενα με μια διπλή, οντολογική και ιστορική ερμηνεία. Τα βασικά της σημεία —μ' όλους τους κινδύνους της απλοποίησης— είναι τα εξής: Οι αρχέγονες θηλυκές θεότητες αποτελούν τη θρησκευτική-μυθική έκφραση της αλήθειας ότι ο πυρήνας του Κόσμου, ο ρυθμός που συνέχει τα όντα, την ύλη, το Σύμπαν, είναι βαθύτατα ερωτικός. Είναι αυτό το ίδιο «το πλήρωμα του Sexus», όπως το ονομάζει ο ποιητής, «μες στο οποίο, είτε το ξέρομε είτε όχι, ζούμε όλοι και κινούμεθα και εσμέν». Σε επίπεδο Κοσμικό εκφράζεται ως αρχή της Παγκόσμιας ενότητας, ως συνοχή των υλικών σωμάτων, ως αποσύνθεση και ανασύνθεση των μορίων της ύλης (Διόνυσος-Άδης, κατά το μυθικό σχήμα): σε επίπεδο εμβίων όντων ως γονιμοποιό ερωτικό ένστικτο και ως κοινωνικό ένστικτο: σε ανθρώπινο ατομικό επίπεδο ως εσωτερική ισορροπία βιολογικών και ψυχικών αναγκών και τάσεων και ως σχέση αρμονίας με το ανθρώπινο και φυσικό περιβάλλον. Κατά το Σικελιανό, η παρακμή του ανθρώπινου πολιτισμού οφείλεται στην απώλεια του οντολογικού και ουσιαστικά θρησκευτικού περιεχομένου του Sexus, απώλεια που εκδηλώθηκε με τη μετατόπιση του κέντρου της ανθρώπινης ελευθερίας από τα βάθη του εαυτού μας σ' έναν πόλο ιδεατό, πέρα από τη γη, και είχε ως συνέπεια τη διάσπαση της υπαρξιακής ενότητας του ανθρώπου (διάσταση σώματος-ψυχής: δυϊσμός) και μαζί την απώλεια του φυσικού προορισμού του και τον εκφυλισμό του Sexus, από πυξίδα Κοσμικού προσανατολισμού, σε ψυχοπαθολογικό και κοινωνικό πρόβλημα.

Την παρέκκλιση αυτή ο ποιητής τη συνδέει ιστορικά με την επικράτηση της πατριαρχικής κοινωνικής συγκρότησης, που επέβαλε ο επιθετικός και ληστρικός ανδρισμός, εις βάρος των αρχέγονων μητριαρχικών πολιτισμών, που εκπροσωπούσαν την ιερή τάξη της μητρότη-

τας και τις αξίες που απορρέουν απ' αυτή.

Παρακάμπτοντας το ιστορικό και εθνολογικό πρόβλημα, αν η μητριαρχική κοινωνική συγκρότηση αντιστοιχεί πράγματι σε μια προγενέστερη πολιτισμική φάση σε σχέση με την ανδροκρατική (ένα πρόβλημα που δεν αφορά το θέμα μας), θα σταθούμε στη διαπίστωση ότι η Κοσμολογία του Σικελιανού βασίζεται σε μια ιστορική διχοτομία ανάμεσα σε μητριαρχικούς και πατριαρχικούς πολιτισμούς, που ακολουθεί το εξής σχήμα:

Οι αρχές της μητριαρχίας αντιπροσωπεύουν για τον ποιητή την οντολογική (βιολογική ή ποιητική) αλήθεια· οι αρχές της πατριαρχίας την οντολογική πλάνη ή παρέκκλιση του ανθρώπου από τον αυθεντικό δημιουργικό του προσορισμό· και συνδέεται με «τη θεολογία της δύναμης, τη θεοποίηση της ποσότητας, την απολυταρχική αξίωση, μες στα πράγματα, του όγκου του αριθμού», με τον καπιταλισμό, τη λογοκρατία, το μηχανικό πολιτισμό. Από τις εκτιμήσεις αυτές προκύπτει το αίτημα και το όραμα ενός ριζικού αναπροσανατολισμού, μιας βαθιάς πολιτισμικής ανανέωσης, που θα επανασυνδέσει τον άνθρωπο με τον παγκόσμιο ρυθμό, ξαναδίνοντάς του τη χαμένη συνείδηση της Κοσμικής αποστολής του και οδηγώντας τον σε μια «νέα, καθολική, πνευματική και ιστορικήν αδελφосύνη».

Το όραμα αυτό αναπτύσσει ποιητικά ο Σικελιανός στα Λυρικά, β' (Ορφικά, Ίμεροι). Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά και ευανάγνωστα ποιήματά του, πάνω σ' αυτό, είναι η περίφημη «Ιερά Οδός», όπου συνοψίζει πολύ εύγλωττα, μέσα στο Γύφτο (σύμβολο βίας και εκμετάλλευσης) και στην αρκούδα (σύμβολο της σταυρωμένης θηλότητας, της αιώνιας μάνας) όλα τα βασικά στοιχεία της Κοσμολογίας του, καθώς και το όραμα μιας μελλοντικής κοινωνίας απαλλαγμένης από τη βία και την εκμετάλλευση:

Θα 'ρτει τάχα ποτέ, θε να 'ρτει η ώρα
που η ψυχή της αρκούδας και του Γύφτου
κι η ψυχή μου, που Μυημένη τηνε κράζω,
θα γιορτάσουν μαζί;

Το όραμα αυτό θα συγκεκριμενοποιηθεί περισσότερο στα χρόνια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, οπότε ο ποιητής επιχειρώντας μια δραστική παρέμβαση της ποίησης στην ιστορική δράση θα συνδυάσει τα καθολικά Κοσμικά του οράματα με τα κοινωνικοπολιτικά αιτήματα της ιστορικής στιγμής. Στις τραγωδίες του «Ο Χριστός στη Ρώμη» και «Χριστός Λυόμενος» (ή «Ο θάνατος του Διγενή») θα συνδέσει ρητά το αίτημα της ριζικής ανανέωσης του ανθρώπινου πολιτισμού με τη μαχητική αντίσταση στη βία, δηλ. με το αίτημα της κοινωνικής επανάστασης. Στο «Θάνατο του Διγενή», ειδικότερα, ξεδιπλώνει το αγωνι-

στικό όραμα ενός λαϊκού κοινοβιακού σοσιαλισμού, εμπνευσμένο από το βυζαντινό θρησκευτικοπολιτικό κίνημα των Παυλικιανών. Η ιδιομορφία αυτού του μοντέλου κοινωνικής οργάνωσης και ζωής, που βασίζεται στη συλλογική προσπάθεια και στο πνεύμα της θυσίας του ατόμου για χάρη του συνόλου, χωρίς ωστόσο να αναιρείται η τέλεια αρμονία ατομικού-συλλογικού, βρίσκεται στο ότι το σοσιαλιστικό μοντέλο εμφανίζεται ως η κοινωνική πραγμάτωση του Κοσμικού αιτήματος της ζωής, ως φυσική περίπου αναγκαιότητα που στοχεύει στην ο-

λοκλήρωση των σκοπών της Δημιουργίας. Χαρακτηριστική είναι η κατακλείδα της τραγωδίας:

«Απ' την αντίβηλα των λαών κι από τα δάση
χιμά μια απέραντη πνοή
πόχει βοή κι αντιβοή:
Τόπο στη ζωή... Τόπο στη ζωή...
Δεν αποπαίδισεν η Πλάση!»

Όπως έχει γίνει φανερό, η τελεολογία αυτή θεμελιώνεται στην «παραδειγματική» συγγένεια που συνδέει τους όρους του οντολογικού και του κοινωνικού επιπέδου. Ιδού οι βασικές αντιστοιχίες:

ερωτική ουσία του Κόσμου	= σοσιαλιστική οργάνωση κοινωνίας
αρχή συνεκτική των όντων	= αρχή συνεκτική των ατόμων
κοινή καταγωγή	= κοινοβιακή ζωή
παγκόσμια ενότητα	= παγκόσμια - μη ανταγωνιστική κοινωνία

Σε μια ομολογη ποιητική σύλληψη, επηρεασμένη ασφαλώς από τον Σικελιανό, θεμελιώνεται και το μυθικό σύμπαν του Νικηφόρου Βρεττάκου. Τον οντολογικό της χαρακτήρα υπογραμμίζει το θεμελιακό ποιητικό του αξίωμα:

«Αγαπώ άρα υπάρχω»

(Το Μεσορράνι της Φωτιάς: Τα Ποιήματα, Α', 111-11) με την κατ' αντιπαράθεση διακειμενική του αναφορά στο «Cogito, ergo sum». Η αγάπη, κατά τον Βρεττάκο, είναι λοιπόν η υπαρκτική ουσία του ανθρώπου και του Κόσμου, που κι αυτός την αποκαλύπτει πρώτα ως αξία φυσική και Κοσμική. Φυσικό πρότυπο ο ήλιος (αγάπη), που χαρίζει ανυστερόβουλα και χωρίς διάκριση σ' όλα τα όντα, έμψυχα και άψυχα, τις ζωογόνες ακτίνες του. Κοσμικό πρότυπο η παγκόσμια έλξη, που αποτελεί το συνεκτικό δεσμό του παγκόσμιου συστήματος:

«Ούτε και μεταξύ των αβύσσων η αγάπη
δεν δέχεται όρια. Εκείνη συνδέει
γαλαξία προς γαλαξία και γίνεται
το στερέωμα, τα μόρια του ήλιου
και γίνεται το φως· τα έμβρυα
όλων των ειδών με μήτρες τους».

(Παγκόσμια έλξη: Διακεκριμένος Πλανήτης, 58, 1-6).

Η αγάπη είναι η απλή και άπειρη ουσία που συνθέτει την ενότητα του Κόσμου, της ανθρώπινης καρδιάς με το ασύνορο Σύμπαν. Και που ορίζει τον προορισμό του ανθρώπου και του Κόσμου. Είναι ταυτόχρονα η ενοποιητική αρχή της φύσης και η ενοποιητική αρχή της κοινωνίας. Στο θετικό αξίωμα «αγαπώ! άρα υπάρχω» συνιχνεί η διαλεκτική του αντίθεση: «δεν αγαπώ, άρα δεν υπάρχω»,⁸ που καθιερώνει την αγάπη ως αναγκαία προϋπόθεση της ύπαρξης και αναδείχνει το ασυμβίβαστο ανάμεσα στους όρους ύπαρξη και μη-αγάπη. Σχέσεις που συνεπάγονται την ταυτότητα μη-αγάπη = ανιπαρξία.

Η αγάπη αφ' ετέρου προϋποθέτει ένα αντικείμενο. Μέσα στην ποίηση του Βρεττάκου το αντικείμενο αυτό είναι βέβαια ο κόσμος στο σύνολο και στα στοιχεία του, αλλά κατ' εξοχήν ο συνάνθρωπος, που γίνεται το κέντρο του μυθικού του σύμπαντος: ο Άνθρωπος-θεός, αντικείμενο λατρείας, αυτοθυσίας, ανεξάντλητης προσφοράς. Το ποιητικό υποκείμενο δεν βρίσκει την ολοκλήρωσή του παρά στην τέλεια ταύτιση με το «έτερον», στη συγχώνευση-απάλειψη της ατομικότητάς του μέσα στο

συνάνθρωπο. Γι' αυτό η υπέρτατη μορφή αγάπης είναι η ταπείνωση, η διάρρηξη των ορίων της ατομικότητας που κρατά έγκλειστο το υποκείμενο, που εμποδίζει την ταύτισή του με τον άλλον. Έτσι το Εγώ, στο μέτρο που αποτρέπει αυτή την ταύτιση, που διαχωρίζει το υποκείμενο από το όλον, βιώνεται ως έκπτωση, ως μια εκδοχή ανιπαρξίας:

«...δε σύντριψα

στον κόσμο ετοίτο, ακόμη, το πηλινό μου εγώ,

που κομματιάζει την ενότητα, σκοτώνει την αγάπη».

(Στον Ρόμπερτ Οπενχάιμερ: Τα Ποιήματα, Α', 238, 1-3)⁹

Το κατ' εξοχήν εμπόδιο, ο μεγάλος κίνδυνος ενάντια στην προσπάθεια ολοκλήρωσης του υποκειμένου μέσα στο όλον είναι το αλαζονικό και ιμπεριαλιστικό Εγώ, που ευθύνεται για τους ανταγωνισμούς, τις συγκρούσεις, τους πολέμους, που απειλούν με αφανισμό τον άνθρωπο αλλά και τον κόσμο συνολικά. Από τα παραπάνω προκύπτει μια απόλυτη αντίθεση ανάμεσα στο εγώ και στην ολότητα, που καθώς συναρτάται με τις αντιθετικές ταυτότητες: αγάπη = ύπαρξη vs μη αγάπη = ανιπαρξία, συνιστά την πιο ακραία έκφραση της αξιοκρατίας που μας απασχολεί, σε σχέση με τα συναφή αξιοκρατικά μοντέλα που διαπιστώσαμε στους προηγούμενους ποιητές.

Οι οντολογικές αξίες αυτού του μοντέλου μεταγράφονται σε αξίες κοινωνικές μέσω της ιδέας της ευθύνης του υποκειμένου για τη μοίρα όλων των ανθρώπων και για τη ζωή γενικά. Η αγάπη δεν επιδέχεται καταναγκασμό, είναι προϊόν ελεύθερης επιλογής, γι' αυτό και η ευθύνη που απορρέει απ' αυτή πηγάζει από την ελευθερία, είναι μια αυτοδέσμευση του υποκειμένου στο στίβο μιας έμπρακτης αγάπης, μιας αυτόβουλης στράτευσης στην υπηρεσία των άλλων, που εκφράζεται με την προσφορά, την αυτοθυσία, τον αγώνα για τη συναδέλφωση των ανθρώπων, την ειρήνη, που συνιστά την υπέρτατη μορφή προσωπικής και κοινωνικής πληρότητας.

Μια άλλη μορφή κοινωνικοποίησης των ζωικών αξιών θα συναντήσουμε στη σύνθεση του Τάσου Λειβαδίτη, «Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας». Ένας από τους σημασιακούς άξονες του έργου είναι η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην εκδήλωση του ερωτικού ενστίκτου και στην εκδήλωση της συντροφικότητας.

Ο έρωτας ανάμεσα στον άντρα και στη γυναίκα, στην

πρωτογενή, ανόθευτη μορφή του, είναι ο ένας πόλος της σύνθεσης. Εκφράζεται ως μια ροπή πλήρους ταύτισης και εξαφάνισης της ατομικότητας μέσα στο αγαπημένο πρόσωπο:

*Ήξερες να δίνεσαι, αγάπη μου. Δινόσουνα ολάκερη
και δεν κράταγες για τον εαυτό σου
παρά μόνο την έγνοια αν έχεις ολάκερη δοθεί
(Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας: Ποίηση, τ. 1ος, σ. 65)
Αγαπημένη μου
θα 'θελα να πεθάνω μαζί σου αν κάποτε πέθαινες
(ό.π., σ. 51)*

*Αστέρια μου, καλά μου αστέρια, κάντε εγώ κι εκείνη να πε-
θάνουμε μαζί
(ό.π., σ. 64)*

Ως τέτοιος ο έρωτας συνδέεται ρητά με τη φύση και με τα πρωτογενή της αιτήματα και δημιουργεί στο ερωτικό ζευγάρι μια τέλεια πληρότητα και αυτάρχεια, όπως γίνεται όταν ο άνθρωπος πραγματώνει ολοκληρωτικά το σκοπό της ύπαρξής του:

*Κράταγα τα χέρια σου
κι έτσι είχε πάντοτε η ζωή ουρανό κι εμπιστοσύνη
(ό.π., σ. 63)*

Ωστόσο η πληρότητα αυτή κι η αυτάρχεια του ερωτικού ζεύγους γίνεται ένα αγαθό που εγκλωβίζει τα υποκείμενα μέσα στα όρια της ευδαιμονίας τους:

*πώς θ' άναβα μια λάμπα αφού δε θα 'τανε για να σε δω
μια φέτα ψωμί που δε θα τη μοιραζόμαστε πώς να την αγγίξω;
πώς να διαβώ ένα κατώφλι αφού δε θα 'ναι για να σε βρω.
'Όχι, δε θα μπορούσα να ζήσω μακριά σου' αγαπημένη μου.
(ό.π., σ. 52, 53)*

*'Όχι λοιπόν, δε θα σε πάρει από τα χέρια μου ο άνεμος
μήτε η νύχτα
κάνεις δε θα σε πάρει
(ό.π., σ. 63)*

Ανάμεσα στο ευτυχισμένο ζεύγος και τον υπόλοιπο κόσμο υψώνεται ανεπαισθήτα ένα φράγμα, μια επικίνδυνη διχοτομία, πίσω από την οποία παραμονεύει ο ατομισμός: *εμείς οι δύο vs οι άλλοι.*

Το φράγμα αυτό έρχεται να διαρρήξει ένα ευρύτερο αίσθημα, αυτό της κοινωνικής αλληλεγγύης.

*Κλείναμε πίσω μας την πόρτα και κρυνάναμε
κλείναμε τα παράθυρα και κρυνάναμε πιο πολύ
και καθώς γύριζα να δω τα μάτια μου
έβλεπα τα μάτια της γειτόνισσας που της σκότωσαν
τέσσερα παιδιά
και καθώς άπλωνα να βρω το χέρι σου
ήταν σαν να 'κλεβα το ψωμί απ' τα χέρια των πεινασμένων.*

Ανάμεσά μας ρίχναν οι άνθρωποι το μεγάλον ίσκιον τους.

*Μα απόψε σ' όλες τις γωνιές μας περιμένουν οι άνθρωποι.
Δώσε μου μια στιγμή το στόμα σου. Κι ετοιμάσέ μου το
μπόγο μου, Μαρία.
(ό.π., σ. 51, 52, 53)*

Έτσι το ποιητικό υποκείμενο περνά από το βίωμα της ερωτικής ευδαιμονίας στο βίωμα της συντροφικότητας:

*'Ελεγες πως θα πέθαινες
ίσως να 'χες κιόλας πεθάνει
τόση ήταν η νύχτα κι η βροχή
ο άνεμος
οι πληγωμένοι
όταν ένιωσες ξαφνικά ένα χέρι να ψαχουλεύει στο
σκοτάδι*

και να σφίγγει το δικό σου χέρι.

*Κι ήταν σα να 'χε γεννηθεί η πρώτη ελπίδα πάνω στη γη.
(ό.π., σ. 55)*

Η υπεροχή του βιώματος αυτού απέναντι στο ερωτικό βίωμα προβάλλεται εύγλωττα μέσα από την ακόλουθη αντίθεση: η ερωτική πληρότητα κάνει αδιανόητη τη ζωή χωρίς το αγαπημένο πρόσωπο («'Όχι, δε θα μπορούσα να ζήσω μακριά σου, αγαπημένη μου»): η συντροφικότητα αντίθετα προικίζει το υποκείμενο με τη δύναμη να υπερβεί το φόβο του θανάτου:

*Πόσοι σύντροφοι αλήθεια
κοντά στην ίδια λάμπα και στην ίδια ελπίδα
μπροστά στο ίδιο ψωμί και στον ίδιο θάνατο
την ώρα που κρυνάναμε μας σκέπασαν με τα μάτια τους
την ώρα που πεινούσαμε μας μοιράσανε την καρδιά τους.
Κι όταν ήτανε να πεθάνουμε αυτοί μας μίλησαν για τη ζωή.
Τότε κι εμείς μπορούσαμε να πεθάνουμε.*

(ό.π., σ. 57)

Το επόμενο στάδιο είναι η αναγνώριση μιας στενής ομολογίας ανάμεσα στο ερωτικό και στο συντροφικό βίωμα. Μέσα στο συντροφικό περιέχεται το ερωτικό:

*Και ξαφνικά στα μάτια του συντρόφου μας που έφευγε
τόσο απλά
ξανάβρισκα τα μάτια σου, αγαπημένη.
Ναι αγαπημένη
μπορούσα πια και σ' έβρισκα παντού.
... μοίραζα το ψωμί με το διπλανό μου σα να το μοιραζό-
μαστε μαζί*

και καθώς άπλωνα να σφίξω ένα χέρι, έβρισκα το χέρι σου...
Οι άνθρωποι που μας χώριζαν, οι ίδιοι τώρα σε ξανάδιναν
σε μένα
...Σ' έβρισκα, αγαπημένη, στο χαμόγελο όλων των αυριανών ανθρώπων.
(ό.π., σ. 58, 59)

Από την επιφανειακή αντίθεση περνούμε στη συνείδηση της βαθύτερης ενότητας των δύο ομολογών βιωμάτων. Η κατάκτηση αυτής της ανώτερης συνείδησης πλουτίζει το ποιητικό υποκείμενο με ένα αίσθημα καθολικής ευφορίας και πληρότητας, που όχι μόνο ξεπερνά το φόβο του θανάτου αλλά πολύ περισσότερο: του δίνει την αίσθηση μιας αθανασίας:

Κι όταν πεθάνουμε, αγαπημένη μου, εμείς δε θα πεθάνουμε.
Αφού οι άνθρωποι θα κοιτάζουν το ίδιο αστέρι που κοιτάξαμε

αφού θα τραγουδάνε το τραγούδι που αγαπήσαμε
αφού θ' ανασαίνουν σ' έναν κόσμο που εγώ κι εσύ τον ονειρευτήκαμε
ε, τότε, αγαπημένη, θα 'μαστε πιο ζωντανοί από κάθε άλλη φορά.

Αφού κάθε στιγμή οι άνθρωποι θα μας βρίσκουν
στο ήρεμο ψωμί,
στα δίκαια χέρια,
στην αιώνια ελπίδα,
πώς θα μπορούσαμε, αγαπημένη μου,
να 'χουμε πεθάνει...

(ό.π., σ. 77)

Η μετάβαση από το ερωτικό βίωμα στο κοινωνικό βίωμα και η ταύτιση των δύο συμβαδίζει με την πλήρη διάρρηξη των ορίων της ατομικότητας: με τη μετάβαση από το αίτημα της ατομικής ευτυχίας στο αίτημα της συλλογικής ευτυχίας και, το σπουδαιότερο, στη συνείδηση της αλληλοσυνάρτησής τους,¹¹ που γεννά το βίωμα της προέκτασης της ατομικής ζωής μέσα στη συλλογική ζωή, δηλ. της υπέρβασης του θανάτου. Ένα βίωμα που, κλείνοντας τον κύκλο, μας ξαναφέρει από την κοινωνική ολοκλήρωση του ανθρώπου στην οντολογική του ολοκλήρωση.

Θα σταματήσουμε εδώ. Θα χρειάζονταν κάμποσες διατριβές για να εξαντλήσουμε όλες τις εκδοχές του προβλήματος στη νεοελληνική λογοτεχνία.

Ας εκτιμήσουμε τα δεδομένα αυτής της συνεπούς ποιητικής ανθρωπολογίας. Διαπιστώνουμε ότι βασίζεται σε μια θεμελιώδη διχοτομία, που διαπερνά όλα τα επίπεδα. Κοσμικό (συμπαντικό), φυσικό, ανθρώπινο (ατομικό και κοινωνικό).

Τον ένα πόλο της αντίθεσης, το θετικό, αποτελούν:

- η παγκόσμια έλξη, που εξασφαλίζει τη συνοχή των πλανητικών συστημάτων και των γαλαξιών·
- η ενότητα του ανθρώπου με τη μάνα-φύση, που εξασφαλίζει τη σύμμετρη προς τα ζωικά αιτήματα βίωση του ανθρώπου και την αρμονική συμβίωσή του με όλα τα όντα·
- ο έρωτας των δύο φύλων, που πραγματώνει την προσωπική ολοκλήρωση και αναπαράγει τη ζωή·
- το κοινωνικό ένστικτο (συλλογικότητα-συντροφικότητα), που εξασφαλίζει την αρμονική συμβίωση των ανθρώπων και πραγματώνει την κοινωνική αλλά και την οντολογική ολοκλήρωση του ανθρώπου μέσα από τη διαιώνιση του ανθρώπινου είδους.

Ο κοινός παραδειγματικός άξονας που συνδέει όλα τα παραπάνω είναι η ιδέα της ενότητας, που θα μπορούσε να συσχετισθεί με παλιότερες, γνωστές στην ιστορία του πολιτισμού κατηγορίες, όπως φιλότητα, διονυσιακό στοιχείο, κοσμικός έρωτας ή *sexus*, θεωρία της ολότητας (ενισμός: «εν το παν»).

Στον άλλο πόλο, τον αρνητικό, εντάσσονται, ρητά ή υπονοούμενα, το προοντολογικό χάος, η αποξένωση από τη φύση και τα ζωικά αιτήματα και η καταστρεπτική υποταγή της φύσης στην εκμεταλλευτική δραστηριότητα του ανθρώπου, η στείροτητα της ηθικής καταδίκης του έρωτα, ο ατομισμός και η συνακόλουθη επικράτηση του ανταγωνισμού, του πολέμου, της αλληλοεξόντωσης. Φαίνεται λοιπόν πως το καίριο πρόβλημα είναι η σχέση ατόμου-συνόλου.

Και εδώ τίθεται το ζήτημα: είναι δυνατόν στη διχοτομία αυτή να βασιστεί μια τυπολογία των πολιτισμικών συστημάτων;

Στα τυπολογικά γνωρίσματα του δεύτερου σκέλους και κατ' εξοχήν στον ατομισμό και τα συνακόλουθά του, θα μπορούσε κανείς, συμφωνώντας με τον Σικελιανό, να αναγνωρίσει τις αρχές του δυτικού πολιτισμικού συστήματος: 1ο) την κοινωνική αρχή του ατομισμού και τις συνέπειές της: ανταγωνιστική κοινωνία, καπιταλισμό, ιμπεριαλισμό· 2ο) τη σχέση αντίθεσης προς τη φύση, που εκφράζεται αφ' ενός με την υποταγή και ασύμμετρη εκμετάλλευση των φυσικών δυνάμεων (μηχανικός πολιτισμός), αφ' ετέρου με κατηγορίες σκέψης και σημασιοδότησης, όπως η θεμελιώδης αντίθεση φύση/πολιτισμός, μέσα από την οποία ο δυτικός άνθρωπος συλλαμβάνει και κατανοεί τη σχέση του με τον κόσμο.

Όμως για το πρώτο σκέλος τα πράγματα δεν είναι το ίδιο απλά. Είναι οι αρχές της ενότητας, της συνοχής, του έρωτα, της συλλογικότητας, επαρκείς όροι για να οριοθετήσουν τα τυπολογικά γνωρίσματα ενός σοσιαλιστικού πολιτισμικού μοντέλου; Στην ακραία τους εκδοχή οι αρχές αυτές, στο μέτρο που υποτάσσουν ολοκληρωτικά και σβήνουν το άτομο μέσα στο έτερον ή το όλον, αντιστοιχούν περισσότερο σε απολυταρχικά και θεοκρατικά μοντέλα της ανατολίτικης πολιτισμικής παράδοσης. Η μετάθεση και κατάργηση του υποκειμένου μέσα σε μια ευρύτερη ή ανώτερη αρχή, είτε θεός λέγεται αυτή είτε φύση είτε ηγεμόνας, ταιριάζει στους οντολογικούς προσανατολισμούς της παραδοσιακής Ανατολής, όπως εκφράζονται από τα φαινόμενα της θεοκρατίας, του ασκητισμού, νιβράνα, μοιρολατρίας, εκφράσεων ολοκληρωτικής υπαγωγής του ανθρώπου στη μυθοποιημένη φύση ή το σύμπαν, σε συνδυασμό με την επίδοση που παρουσιάζουν ιστορικά τα ολοκληρωτικά καθεστώτα του άρχοντα-θεού (ή αντιπροσώπου του θεού επί της γης) σ' αυτό τον πολιτισμικό χώρο.

Ένα τέτοιο πολιτισμικό μοντέλο μόνο με παραμορφωτικές εκδοχές του σοσιαλισμού θα μπορούσε να αντιστοιχηθεί.

Ποια είναι λοιπόν θεωρητικά η ειδοποιός διαφορά ενός σοσιαλιστικού πολιτισμικού μοντέλου από το ανατολίτικο, που επίσης βασίζεται στη διονυσιακή αρχή της ενότητας και στην προτεραιότητα του συλλογικού απέναντι στο ατομικό;

Ένα ουσιώδες στοιχείο της ποιητικής μυθολογίας που

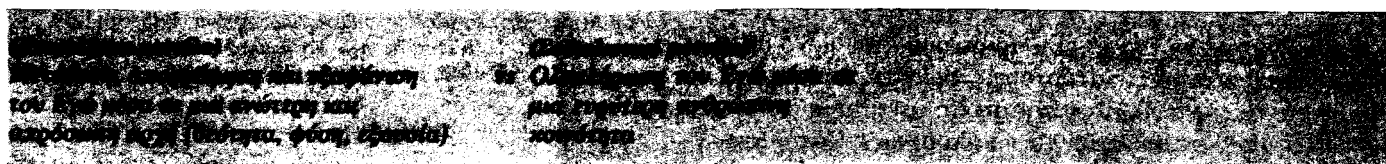
εξετάσαμε είναι η σχέση αρμονίας του υποκειμένου με τον εαυτό του και με το όλον (σύμπαν, φύση, κοινωνία). Πώς θα μπορούσε να νοηθεί η εναρμόνιση όρων τόσο ριζικά αντίθετων, όπως αυτοί που μας αποκάλυψε η μελέτη των αξιοκρατικών μοντέλων που εξετάσαμε; Ας θυμηθούμε τους παράγοντες εναρμόνισης: ο ένας είναι οι ποικίλες εκδοχές της αγάπης, που προϋποθέτει την έκθυμη και αυτόβουλη ενεργοποίηση του ατόμου και όχι τον έξωθεν ή άνωθεν καταναγκασμό. Ο άλλος είναι η αρχή της συντροφικότητας - συναδέλφωσης, που προϋποθέτει την ισοτιμία των μελών του όλου. Ο τρίτος είναι η απόλυτη απόρριψη κάθε έκφρασης ατομισμού που θα σήμαινε διατάραξη της ισοτιμίας, δηλ. υποκειμενική ή αντικειμενική προτεραιότητα του ατόμου έναντι του συνόλου, δηλ. ρήξη της αρμονίας. Οι παράγοντες αυτοί είναι, θα λέγαμε, οι κανόνες σύνθεσης και αυτορρύθμισης του συστήματος, οι αρχές σύμφωνα με τις οποίες λειτουργεί η διαλεκτική υπέρβαση των αντιθέσεων.

Το μοντέλο λοιπόν που προτείνουν οι ποιητές μας βασίζεται στην εναρμόνιση των αντιθέτων, ενότητας-εξατομίκευσης, ατόμου-συνόλου. Που υπονοεί μια συνεχή αμοιβαιότητα: το άτομο βρίσκει την πλήρωσή του με την αυτοπροσφορά του στο συνάνθρωπο και μέσω αυτού στο κοινωνικό σύνολο. Και η κοινωνία ως σύνολο θεσμών λειτουργεί με γνώμονα την ανάπτυξη και ευδαιμονία των μελών της ως ατόμων και ως κοινότητας. Ένα σημείο ισορροπίας:

«Τι το καλό; Τι το κακό; Ένα σημείο Ένα σημείο
και σ' αυτό πάνω ισορροπείς και υπάρχουν...
και σ' αυτό μπορείς απέραντα να προχωρήσεις...»

(Το Άξιον Εστί. Η Γένεσις, 20-21)

Υπάρχει λοιπόν σ' αυτό το μοντέλο μια ουσιαστική διαφοροποίηση και προς τις δύο κατευθύνσεις. Προς την κατεύθυνση του μοντέλου ανατολικού τύπου η διάκριση συνοψίζεται στις εξής αντιθετικές διχοτομίες:

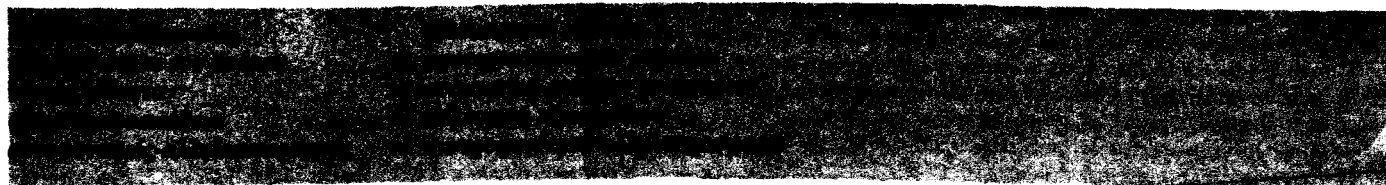

Υποδούλωση του Εγώ
vs Απουσία ατομικών αξιών

vs Κοινωνικοποίηση του Εγώ
vs Παρουσία ατομικών αξιών

Ως προς την τελευταία διχοτομία θα μπορούσε ν' αναρωτηθεί κανείς πώς θεμελιώνεται το δεύτερο σκέλος, τη στιγμή που, όπως είδαμε, η εκδήλωση του ατομισμού ταντίζεται με την απώλεια της ανθρώπινης ιδιότητας. Η εκδήλωση του ατομισμού ναι, γιατί συνεπάγεται την αντίθεση προς το σύνολο. Η αξία άτομο όχι, γιατί, σύμφωνα με τη λογική που αναπτύξαμε, είναι στοιχείο και ενεργός παράγοντας της ευδαιμονίας του συνόλου.

Σε σχέση τώρα προς το μοντέλο δυτικού τύπου, η διάκριση συνοψίζεται ως εξής:

Μ' ένα παράδειγμα: Αν ο μύθος του κάου-μπού του Φαρ Ουέστ (του Ρίνγκο ή όπως αλλιώς λέγεται), που είναι έτοιμος να τους «καθαρίσει» όλους για να επιβάλει την αυτομικρότητά του, εκφράζει την ακραία εκδοχή του πολιτισμικού μοντέλου δυτικού τύπου, αν ο μύθος του Αβραάμ, που είναι έτοιμος να θυσιάσει το μοναχογιό του για να μην παραβεί την εντολή του θεού, εκφράζει την ακραία εκδοχή του μοντέλου ανατολικού τύπου, τότε το σοσιαλιστικό πολιτισμικό μοντέλο που προβάλλουν οι νεοέλληνες ποιητές θα μπορούσε να εκφραστεί με τους στίχους του Τάσου Λειβαδίτη:

Χιλιάδες άνθρωποι υπερασπίζονται τον κόσμο
και την αγάπη μας.

(Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας, ό.π., σ. 68)

ΚΛΕΙΝΟΝΤΑΣ νιώθω τον πειρασμό να βγάλω κάποια συμπεράσματα. Πρώτα, πως η ποιητική σύλληψη του σοσιαλιστικού οράματος, έτσι όπως τη γνωρίσαμε από τα κείμενα, αντιπροσωπεύει μια συγκροτημένη στα βασικά της στοιχεία υλιστική οντολογία. Μ' άλλα λόγια, βλέπει το σοσιαλισμό ως το ιδανικό τέρμα μιας θεμελιώδους ζωικής-βιολογικής ροπής, προς το οποίο τείνει και ολοκληρώνεται όχι μόνο το υποκείμενο και η ανθρώπινη κοινωνία, αλλά και ο σκοπός του Κόσμου ολόκληρου. Μέσα σ' αυτή την οπτική δεν χωρεί ούτε η αποθάρρυνση ούτε η καταδίκη του σοσιαλισμού ως συστήματος που απέτυχε στην πράξη και ξεπεράστηκε μια για πάντα. Γιατί ως οντολογική τάση ανατροφοδοτεί αέναα τη διαλεκτική της φύσης και της ιστορίας, προς μια υπέρβαση και σύνθεση των αντιθέσεων. Δεύτερο, ότι η δημοκρατία είναι ο κοινός παράγοντας στον οποίο ανάγονται οι «νόμοι σύνθεσης» του συστήματος, μ' άλλα λόγια, αποτελεί στοιχείο συστατικό του σοσιαλισμού. Τρίτο, ότι αυτή η αντίληψη προϋποθέτει έναν τύπο κοινωνικού αγωνιστή ερωτικό, διονυσιακό, έτοιμο κάθε στιγμή να θυσιάσει για τους άλλους, όχι για τον ανταγωνιστικό τύπο του σύγχρονου ευρωπαίου αριστερού, που μόνο μέσα σε συγκρουσιακές καταστάσεις βρίσκει τον εαυτό του, που κατασκευάζει φανταστικές αντιπαραθέσεις προς όλες τις κατευθύνσεις για να μπορέσει να υπάρξει και να λειτουργήσει κοινωνικά.

Αν πιστέψουμε τους ποιητές, ο σοσιαλισμός είναι πρώτα απ' όλα υπόθεση διαφορετικής αγωγής. Λέτε να 'χαμε δίκιο όταν στο προηγούμενο συνέδριο φωνάσαμε μερικοί πως η ενότητα της Αριστεράς είναι στρατηγικός στόχος; □

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τους πλήρεις τίτλους των κειμένων και μελετών που χρησιμοποιήθηκαν, βλ. στη Βιβλιογραφία, στο τέλος.
2. Ανάλογες ταυτότητες θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει και στα ακόλουθα κείμενα του Τάσου Λειβαδίτη:
 - α) «Κανείς δεν τον περίμενε. Κι ο ίδιος δε γνώριζε κανέναν. Ποιος ήταν, πού πήγαινε; Δεν έγινε ποτέ γνωστό. Το μόνο εξακριβωμένο είναι ότι την άλλη μέρα τον βρήκανε νεκρό στο δρόμο κι όταν πήγαν να τον σηκώσουν, όπως συνηθίζεται, παρόλο που η βροχή εξακολουθούσε, είδαν ότι ο νεκρός ήταν απείραχτος και τα παλιά φθαρμένα ρούχα του στεγνά. Παραξευτέθηκαν, φυσικά, γιατί εκείνοι, βέβαια, δεν έβλεπαν την ωραία σκέπη της ανωνυμίας...»

(Ανωνυμία: Ανακάλυψη, Ποίηση, τ. 2ος, σ. 244)

β) ...αλλά, θεέ μου, τι συνέβη, ποιος με πρόδωσε, πού βρήκαν τόσο αποδεικτικά στοιχεία. Η διαδικασία ήταν σύντομη, ο εισαγγελέας συντριπτικός. «είσαι αυτός», μου λέει, «αυτός» απάντησα. Υπάρχει μεγαλύτερη κατηγορία;

(Ένοχος: Εγχειρίδιο ευθανασίας, σ. 101)

3. Βλ. Α. J. Greimas, *Du sens. Essais sémiotiques*, Paris, Seuil, 1970, σ. 135-155.
4. Πρώτη γραφή 1942, πρώτη δημοσίευση 1961 (στη συγκεντρωτική έκδοση του έργου *Ποιήματα, 1930-1942*, τόμος Α', Αθήνα, Κέδρος), αυτοτελής έκδοση.
5. Είναι η περίοδος του «Αλαφροίσκιωτου». Βλ. Άγγελου Σικελιανού, *Λυρικός Βίος*, Αθήνα, Ίκαρος, 1965, τ. Α', Πρόλογος, σ. 12 κ.ε., 18-26.
6. Βλ. Πρόλογος του Λυρικού Βίου, ό.π., σ. 44-56, Ελευσίνα Διαθήκη: *Πεζός Λόγος*, Γ', Αθήνα, Ίκαρος, 1981, σ. 69-73.
7. Βλ. *Λυρικός Βίος*, Ε', Αθήνα, Ίκαρος, 1968, σ. 41-45 και ιδιαίτερα τους στίχους 33-96.
8. Βλ. Αθ. Γκότοβος, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1987, σ. 408.
9. Περβλ. Γκότοβο, ό.π., σ. 411.
10. Περβλ. Αποστ. Μπενάτση, *Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1988, σ. 76-85 (ιδιαίτερα σ. 79-81).
11. «μες στην αγάπη μας αχνίζει ένα ψωμί για όλους τους πεινασμένους» (ό.π., σ. 74).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Νικηφόρος Βρεττάκος, *Το Μεσοπράγμα της Φωτιάς*. Τα Ποιήματα, τ. Α', Αθήνα, Τρία Φύλλα, 1981, σ. 105-113.
- Νικηφόρος Βρεττάκος, *Στον Ρόμπερτ Οπενχάιμ*. Τα Ποιήματα, τ. Α', ό.π., σ. 225-239.
- Νικηφόρος Βρεττάκος, *Ο Διακεκρωμένος Πλανήτης*, Αθήνα, Τρία Φύλλα, 1983.
- Οδυσσεύς Ελύτης, *Το Άξιον Εστί*, Αθήνα, Ίκαρος, (1959), 1980.
- Μιχάλης Κατσάρος, *Ονόματα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1980.
- Τάσος Λειβαδίτης, *Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας* (1952). Ποίηση, τ. 1ος (1950-1966), Αθήνα, Κέδρος, (1978) '1983, σ. 45-77.
- Τάσος Λειβαδίτης, *Ανακάλυψη* (1977). Ποίηση, τ. 2ος (1972-1977), Αθήνα, Κέδρος, 1987, σ. 233, κ.ε.
- Τάσος Λειβαδίτης, *Εγχειρίδιο ευθανασίας*, Αθήνα, Κέδρος, 1979.
- Γιάννης Ρίτσος, *Η τελευταία προ Ανθρώπου εκατονταετία* (1942). Ποιήματα. 1930-1942, τ. Α', Αθήνα, Κέδρος, (1961), '1984, σ. 499-521.
- Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, τ. Α' - Ε', Αθήνα, Ίκαρος, 1965-1968.
- Άγγελος Σικελιανός, *Θυμέλη*, Β', Γ', Ίκαρος, 1971.
- Άγγελος Σικελιανός, *Η Ελευσίνα Διαθήκη*, 1935, Πεζός Λόγος, Γ' (1925-1938), Αθήνα, Ίκαρος, 1981, σ. 43-93.
- Αθανάσιος Γκότοβος, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, 1987.
- Απόστολος Μπενάτσης, *Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, 1988.
- Λ. Αλουσέρ, *Ο Λένιν και η φιλοσοφία*, μτφρ. Φρ. Αμπατζοπούλου-Λεων. Κύρκος, Αθήνα, Ηριδανός, α.ε., [πρωτότ. Paris, Maspero, 1972].
- R. Garaudy, *Le grand tournant du socialisme*, Paris, Gallimard/NRF 1969.
- L. Goldman, *Ανθρωπιστικές επιστήμες και φιλοσοφία*, (μτφρ. Ευ. Καφετζέλλι), Αθήνα, Εκδόσεις 70, 1971.
- A. J. Greimas, *Du sens. Essais sémiotiques*, Paris, Seuil, 1970.
- A. J. Greimas - J. Courtès, *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris, Hachette, 1979, tome 1.
- Herb. Marcuse, *Έρως και πολιτισμός*, μτφρ. Ιορδ. Αρζόγλου, Αθήνα 1970.
- K. Μαξ-Φρ. Έγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, τ. 1-2, μτφρ. Γιάννης Κρητικός - Κώστας Φιλίνης, Αθήνα, Gutenberg, 1979.
- Jean-Marie Vincent, *La théorie critique de l'école de Frankfurt*, Paris, Gallilée, 1976, (ελλην. μτφρ: Ζαν-Μαρί Βενσάν, *Η σχολή της Φρανκφούρτης κι η κριτική θεωρία*, μτφρ. Κωστή Παπαγιώργη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977).

Οι κοινωνικοί μύθοι περί αλφαριθμητισμού

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΤΗ

Το πρόβλημα του αναλφαριθμητισμού σήμερα

ΟΙ ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ για την αναγκαιότητα του αλφαριθμητισμού και οι επισημάνσεις του προβλήματος του λειτουργικού αναλφαριθμητισμού στον αναπτυγμένο κόσμο, αποτελούν σήμερα συνηθισμένη πολιτική πρακτική κρατικών φορέων και κομμάτων.^{4, 13, 33} Παραγνωρισμένο, αν και γι' αυτό ακριβώς ενδιαφέρον, είναι το γεγονός ότι δεν ασπάζονται όλες οι κοινωνικές ομάδες την αναγκαιότητα μιας στοιχειώδους μόρφωσης, κι αυτό το βλέπουμε είτε στην πλήρη άρνηση της εκπαίδευσης είτε συνήθως στην πρόωμη εγκατάλειψη ή αδιαφορία.^{19, 26, 36}

Σε πείσμα των επίσημων πολιτικών προθέσεων, ένα μεγάλο σχετικά ποσοστό ατόμων χαρακτηρίζεται σήμερα λειτουργικά αναλφάβητο.⁴ Λειτουργικά αναλφάβητα θεωρούνται από την Ουνέσκο³ τα άτομα που έχουν φοιτήσει κάποια χρόνια στο σχολείο και δεν έχουν αποκτήσει επαρκείς για την κοινωνία τους δεξιότητες ανάγνωσης, γραφής και αριθμησης, κι αυτό σε αντίθεση με τα οργανικά αναλφάβητα άτομα, που δεν ήρθαν ποτέ σε επαφή με το σχολείο και το γραπτό λόγο. Για ποιο λόγο λοιπόν δεν έχει εξαλειφθεί η αποκαλούμενη «κοινωνική μάστιγα» των ημιαναλφάβητων, ειδικότερα εάν πάρουμε υπόψη μας ότι το φαινόμενο αφορά τις αναπτυγμένες χώρες, όπου λίγο-πολύ έχει γενικευτεί η υποχρεωτική στοιχειώδης εκπαίδευση;

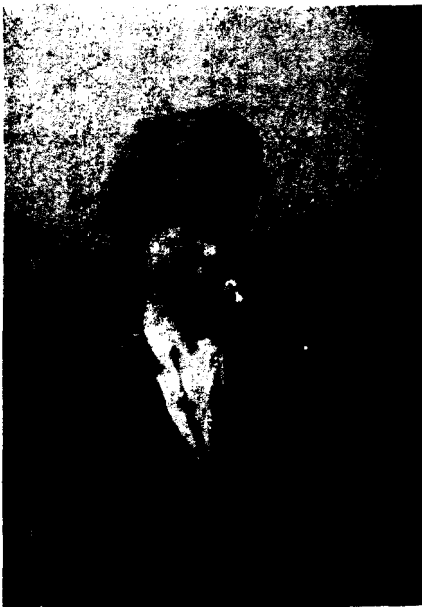
Όμως, ένα σοβαρό πρόβλημα εμπλέκεται σε οποιαδήποτε απάντηση κι αφορά το τι εννοούμε με τον όρο «λειτουργικός αναλφαριθμητισμός». Υπάρχουν αρκετές κριτικές τοποθετήσεις πάνω στο θέμα,^{12, 19, 20, 26} οι οποίες σε γενικές γραμμές υποδεικνύουν ότι ο ορισμός της ΟΥΝΕΣΚΟ, όντας συνειδητά γενικόλογος, αφήνει μεν περιθώρια σε κάθε κοινωνία για δικό της συγκεκριμένο ορισμό, αλλά δεν αφήνει να φανεί καθαρά το γεγονός ότι οι παράμετροι, που καθορίζουν το ποια άτομα θα ετικετοποιηθούν ως αναλφάβητα και με βάση ποια συγκεκριμένα κριτήρια, είναι, σε τελική ανάλυση, πολιτικές. Πίσω από τους πολλούς συγκεκριμένους ορισμούς που είχαμε κατά καιρούς,^{12, 20, 26} ενυπάρχουν υποθέσεις ως προς το ποιες ικανότητες θεωρούνται χρήσιμες, για ποιο λόγο και για ποιους/

ες. Και οι «στοιχειώδως απαραίτητες» ή «θεμελιές» σε κάθε κοινωνία ικανότητες καθορίζονται σε τελική ανάλυση από τις σχέσεις εξουσίας.

Γι' αυτό λοιπόν το λόγο, τα κριτήρια καθώς και τα υποδεικνύόμενα ποσοστά του λειτουργικού αναλφαριθμητισμού ποικίλουν ανάλογα με το κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο. Βλέπουμε π.χ. την πρώτη παγκόσμια χρήση του όρου από το Στρατό των ΗΠΑ στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, που όρισε ως κριτήριο τη μόρφωση τουλάχιστον πέντε χρόνων Δημοτικού. Σήμερα στις ΗΠΑ, η Στατιστική Υπηρεσία θεωρεί απαραίτητη τη μόρφωση έξι χρόνων Δημοτικού, και άλλες κρατικές υπηρεσίες χρησιμοποιούν δικούς τους ορισμούς, ορισμένες φορές πιο αυστηρούς, φτάνοντας να απαιτήσουν ακόμη και ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.^{12, 20, 26} Το τελευταίο κριτήριο δέχτηκε ακόμη και μια επιτροπή της ΟΥΝΕΣΚΟ, το 1962,³⁵ αν και ο διεθνής οργανισμός δεν προβάλλει σήμερα τόσο αυστηρά και καθολικά κριτήρια. Είχε άλλωστε, το 1956, ξεκινήσει με την προτροπή του Gray¹⁴ για ένα μίνιμουμ τριών χρόνων εκπαίδευσης.

Ευρύτερα γνωστοί έχουν γίνει ισχυρισμοί, ότι όλο και μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού των ανεπτυγμένων χωρών, παρά το πέρασμά του από το σχολείο, παραμένει λειτουργικά αναλφάβητο. Έτσι έχει χαρακτηριστεί π.χ. 15-20% του πληθυσμού των ΗΠΑ, με κριτήριο την ικανότητα κατανόησης μιας εφημερίδας, ή 10-15% του πληθυσμού της Γαλλίας με κριτήριο την ικανότητα ανάγνωσης και γραφής ενός απλού κειμένου.²⁸ Στην Ελλάδα, υπάρχει μια σύγχυση ως προς τα ποσοστά, που οφείλεται μεταξύ άλλων στο ότι η χώρα μας είχε μέχρι πρόσφατα αξιοσημείωτο ποσοστό οργανικού αναλφαριθμητισμού. Η μεγαλύτερη εφαρμογή και επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης έχει όμως οδηγήσει στην επισήμανση του προβλήματος και εδώ.⁵

Άρα, είναι απαραίτητος ένας σκεπτικισμός όσον αφορά τις δημόσιες κραυγές που ακούγονται κάθε τόσο για τα φθίνοντα επίπεδα αλφαριθμητισμού, γιατί τα κριτήρια των «μίνιμουμ» επιπέδων είναι πολιτικά ευάλωτα. Έχει επανειλημμένα υποδειχτεί^{12, 19, 20, 26} ότι τα ποσοστά αναλφαριθμητισμού, που διατυμπανίζονται κάθε τόσο από τα μέσα ενημέρωσης ως δείκτες μιας φθίνουσας μόρφωσης και μαι-

επερχόμενη κοινωνικής κατάπτωσης, είναι απατηλά για τον απλό λόγο ότι κάθε τόσο τα κριτήρια ορισμού των ημιναλφάβητων γίνονται πιο αυστηρά. Λιγότερο απαιτητικές είναι οι μετρήσεις με βάση τα χρόνια σχολικής μόρφωσης, και περισσότερο αυστηρές είναι οι μετρήσεις με βάση διάφορες δοκιμασίες ανάγνωσης και γραφής.

Και βέβαια το ερώτημα, γιατί τα συγκεκριμένα κριτήρια, δεν απαντιέται συνήθως, πέρα από το να υπονοείται ότι οι ζητούμενες στοιχειώδεις ικανότητες είναι απαραίτητες για τη λειτουργία σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα. Οι «μίνιμουμ» ικανότητες ορίζονται, συνεπώς, εκ των άνω, με αναφορά στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και το τι απαιτείται από αυτά. Σπάνια τίθενται ερωτήματα, όπως το εάν οι υποτιθέμενες ικανότητες είναι πράγματι απαραίτητες σε αυτές τις εργασίες ή γιατί η ικανότητα λειτουργίας σε τέτοιες εργασίες είναι το ζητούμενο.^{12, 19.}

^{20, 26} Μια εθνογραφική έρευνα¹⁸ έδειξε π.χ. ότι οι εργαζόμενοι/ες σε ένα εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας, δεν χρειάζονταν γνώσεις ανάγνωσης και γραφής για να λειτουργήσουν στη δουλειά τους. Άλλωστε οι απαιτούμενες γνώσεις στην προκείμενη περίπτωση θα ήταν η ικανότητα συμπλήρωσης της αίτησης για δουλειά και ανάγνωσης επιγραφών και οδηγιών – πράξεις που γίνονται με την προφορική συνεννόηση με την εργοδοσία – και όχι π.χ. η ικανότητα ανάγνωσης ενός κειμένου σε εφημερίδα.

Και γιατί να μη θεωρούμε πιο σημαντικές τις ικανότητες που επιτρέπουν μεγαλύτερη δημοκρατική συμμετοχή των ατόμων στην κοινή διαχείριση, αντί για την ικανότητα συμμετοχής σε εργασίες χαμηλού κύρους; Θα μπορούσαμε να απαιτούμε π.χ. την ικανότητα κριτικής ανάγνωσης των εφημερίδων αλλά και την ικανότητα γραφής ενός κειμένου για εφημερίδα. Έχει άλλωστε ειπωθεί²⁰ ότι οι απαιτούμενες ικανότητες στις διακηρύξεις, και κυρίως στις συγκεκριμένες δοκιμασίες, είναι πολιτικά χρωματισμένες, και δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι η ενεργητική διαδικασία της γραφής παραμελείται σε σχέση με την παθητική ανάγνωση. Δεν θα επεκταθούμε όμως άλλο σε αυτές τις σημαντικές συζητήσεις. Σημειώνουμε απλώς την ανάγκη να μη θεωρούμε δεδομένη, μονοσήμαντη και ουδέτερη πολιτικά την έννοια του λειτουργικού αναλφαβητισμού.

Οι ερμηνείες πάντως του φαινομένου ποικίλουν κι αντιφάσκουν. Δεν αποτελεί όμως στόχο μας εδώ να τις παρουσιάσουμε διεξοδικά. Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να υποστηρίξει ότι ορισμένοι μύθοι* για τον αναλφαβητισμό συμβάλλουν και αυτοί σε μια πολιτική που αφήνει ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού έξω από

το φάσμα των επιτυχημένων στο σχολείο και που επιπλέον ονομάζει αυτό το ποσοστό «λειτουργικά αναλφάβητο». Το επίπεδο του αλφαριθμητισμού των ατόμων λειτουργεί σήμερα ως κριτήριο ταξικής-κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Κι ένα τέτοιο κριτήριο δεν μπορεί ποτέ να είναι πολιτι-

κά ουδέτερο. Την πολιτική πρακτική τη στηρίζει άλλωστε πάντα μια ιδεολογία, και οι κοινωνικοί μύθοι περί αλφαριθμητισμού αποτελούν μέρος μιας τέτοιας ιδεολογίας.

Ερέθισμα για την παραπάνω υπόθεση αποτέλεσαν δύο ειδών επιστημονικές αναλύσεις. Από τη μια, υπάρχουν ερμηνείες για τις αιτίες του λειτουργικού αναλφαριθμητισμού, με σαφείς πολιτικές προεκτάσεις. Από την άλλη, υπάρχουν στοιχεία για την ιστορία του αλφαριθμητισμού και της γραφής, όπου καταγράφονται οι πολύπλοκες σχέσεις του φαινομένου με την κοινωνία.

Η πολιτική διάσταση στις ερμηνείες του λειτουργικού αναλφαριθμητισμού

Πιστεύουμε ότι πίσω από διάφορες συγκεκριμένες ερμηνείες για τη σχολική αποτυχία, μπορούμε να διακρίνουμε δύο γενικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις ως προς τον λειτουργικό αναλφαριθμητισμό. Τις ξεχωρίζουμε κυρίως για τις διαφορετικές πολιτικές τους οπτικές, επιχειρώντας μόνο μια σκιαγράφιση και όχι μια συνολικότερη παρουσίαση των πολλών διαφορετικών τοποθετήσεων ως προς το πρόβλημα.^{5, 16, 31} Συνοπτικά, η μία προσέγγιση αποδίδει το πρόβλημα σε μειονε-

κτήματα ατόμων και κοινωνικών ομάδων. Η άλλη επισημαίνει τον πολιτικό ρόλο του σχολείου, που με τον τρόπο λειτουργίας του τοποθετεί ολόκληρες κοινωνικές ομάδες στο περιθώριο της εξουσίας, αναπαράγοντας τις κοινωνικές ανισότητες.

Οι λεγόμενες θεωρίες του ελλείμματος (deficit theories)²⁹ μίλησαν, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1960, είτε για οργανικά γνωστικά προβλήματα των παιδιών, είτε εντοπίζοντας την ταξική διάσταση της σχολικής αποτυχίας για υποβαθμισμένα κοινωνικά περιβάλλοντα. Σε όλες τις περιπτώσεις, η συχνά λανθασμένη υπόθεση ήθελε τα ίδια τα παιδιά υπεύθυνα για τον αναλφαριθμητισμό τους. Έτσι, είδαμε π.χ. τη λεγόμενη «ελάσσονα εγκεφαλική δυσλειτουργία» ως διαδεδομένη ερμηνεία των μαθησιακών δυσκολιών, ή ακούσαμε για τη φτωχή γλώσσα και τις ελλιπείς γνώσεις των παιδιών από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Οι θεωρίες του ελλείμματος αποτελούν συνηθισμένη ιδεολογία του καθημερινού λόγου σήμερα, αν και έχουν σημαντικά υποχωρήσει στα πλαίσια των κοινωνικών επιστημών.

Η προσέγγιση που κυριαρχεί σήμερα, όμως,^{9, 10, 19} υποστηρίζει, περιληπτικά, ότι η διδασκαλία του γραπτού λόγου στο σχολείο και η αξιολόγηση της σχολικής μάθησης έχει ένα διπλό στόχο: την ιδεολογική διαμόρφωση ατόμων από πολύ διαφορετικές κουλτούρες, με βάση ένα επιβαλλόμενο πρότυπο, καθώς και την κοινωνική διαλογή τους σε ομάδες με ά-

* Τον όρο «μύθος» για τα κοινωνικά πιστεύω περί αλφαριθμητισμού χρησιμοποιεί συχνά ο Graff.²⁴

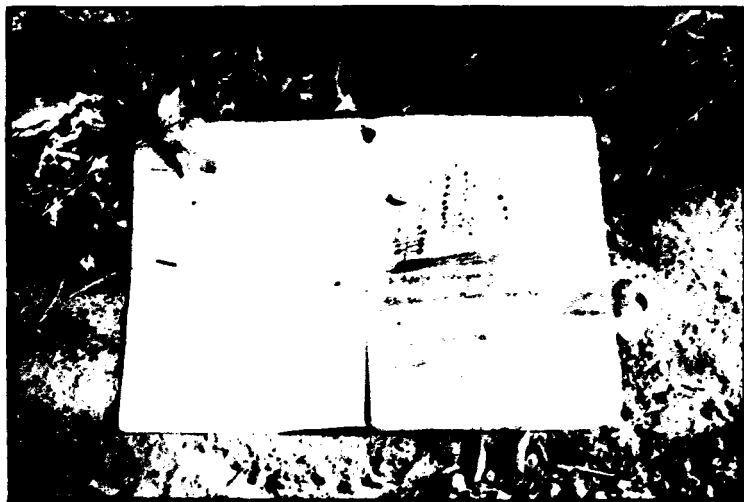
νιση εξουσία. Αρνείται να δει τη μάθηση του γραπτού λόγου απλά ως μια δεξιότητα, την οποία πολλά παιδιά για ατομικούς και κοινωνικούς λόγους αδυνατούν να αποκτήσουν, κι αυτό για διάφορους λόγους. Κατ' αρχήν, η γνώση και χρήση του γραπτού λόγου θεωρείται πολυδιά-

με μεγάλη πολιτική σημασία, γιατί δεν αμφισβητείται διόλου το ποιουν/ες, είναι οι αποτυχημένοι/ες του συστήματος. Δεν αναρωτιούνται ποια μόρφωση παρέχει το σχολείο, γιατί και για ποιους/ες. Και η πολιτική και η παιδαγωγική πρακτική φαίνεται πως στηρίζονται εν μέρει σε ο-

ναμικές που δημιουργήσε η μαζική χρήση της αλφαριθμητικής γραφής πάνω στην κοινωνική οργάνωση, την ανάπτυξη της τεχνολογίας, την οικονομική δραστηριότητα και την πνευματική δημιουργία. Εκ των πραγμάτων, αγγίζουν και θέματα όπως πλεονάζουσες κοινωνικές ομάδες, για ποιους σκοπούς, σε ποιες περιστάσεις και με ποιους ακριβώς τρόπους, έχουν χρησιμοποιήσει το γραπτό λόγο σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές και κοινωνίες. Τα θέματα αυτά απασχολούν, ως επί το πλείστον, και τις εθνογραφικές και κοινωνιολογικές μελέτες για τις χρήσεις και τα είδη του γραπτού λόγου στις σημερινές κοινωνίες.^{18, 19, 21, 32}

Θα στηριχτούμε στο παραπάνω επισημονικό έργο για να προσεγγίσουμε, μεταξύ άλλων, και το εξής ερώτημα: η κοινωνική-πολιτισμική πρόοδος κατά τη διάρκεια της ιστορίας μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα της ανακάλυψης της γραφής και του μαζικού αλφαριθμητισμού; Το θέμα μάς αφορά ακριβώς γιατί θεωρείται συχνά αυτονόητη η καταλυτική επίδραση της αλφαριθμητικής γραφής και της μαζικής χρήσης της για την κατάκτηση σημαντικών προόδων στην ιστορία. Αν και φαίνεται κατανοητή αυτή η επίδραση πάνω σε δραστηριότητες όπως η ανάπτυξη της επιστήμης και της λογοτεχνίας, σήμερα τονίζεται στις διακηρύξεις περί αλφαριθμητισμού η δυνατότητά του να επιφέρει και την πνευματική-πολιτισμική πρόοδο, αλλά κυρίως την οικονομική ανάπτυξη μιας κοινωνίας καθώς και την κοινωνικο-οικονομική επιτυχία του ατόμου.^{4, 35, 36, 37}

Στο ερώτημα που θέτουμε, θα επιχειρήσουμε μόνον μια πρώτη και καθόλου ολοκληρωμένη απάντηση, μιας και η τελευταία θα απαιτούσε μια βαθύτερη θεωρητική και μια πιο εξαντλητική εμπειρική ανάλυση των στοιχείων. Αυτή η πρώτη διερεύνηση όμως θεωρείται απαραίτητη για μια κατ' αρχήν επισήμανση των μύθων όσον αφορά τις δυνατότητες του αλφαριθμητισμού. Υπάρχουν όμως κάποια θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα σε ένα τέτοιο εγχείρημα που θα πρέπει οπωσδήποτε να σημειώσουμε. Τι σημαίνει «κοινωνική-πολιτισμική πρόοδος»; Και δεν πρόκειται απλώς για τη γενικότητα του όρου, που είναι ηθελημένη, έτσι ώστε να μπορεί να καλύψει κοινωνικές αλλαγές στον τομέα της πολιτικής (ανάπτυξη της δημοκρατίας), της οικονομίας (συνσώρευση πλούτου), της τεχνολογίας (από το σίδερο έως τους υπολογιστές) και της πνευματικής δραστηριότητας (ανάπτυξη φιλοσοφίας, επιστήμης, τεχνών). Σίγουρα, χρειάζεται περαιτέρω επεξεργασία του όρου. Αλλά πάνω από όλα χρειάζεται προσοχή ως προς το τι συνιστά «πρόοδο». Μια ερμηνεία της προόδου μέσα από το πρίσμα του σημερινού δυτικού κόσμου εγκυμονεί πάντα

στατη ικανότητα επικοινωνίας και κριτικής σκέψης, και το σχολείο κατηγορείται ότι αποκορύπτει αυτό το γεγονός, παρουσιάζοντας τις περιορισμένες και συχνά άχρηστες γνώσεις, που το ίδιο παρέχει, ως τις μόνες δυνατές και αξιόλογες. Δεύτερον, οι γνώσεις του σχολείου είναι, και όχι τυχαία, πιο οικείες στα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα. Τα μη κυρίαρχα στρώματα δεν φτάνουν στο σχολείο χωρίς γνώσεις, αλλά με γνώσεις, αλλά με γνώσεις που το σχολείο συστηματικά αγνοεί. Τρίτο, τα μη κυρίαρχα στρώματα, που ετικετοποιούνται τόσο εύκολα ως υποβαθμισμένα πολιτισμικά, έχουν μάθει να μαθαίνουν και να επικοινωνούν με τρόπους διαφορετικούς από αυτούς της επίσημης παιδαγωγικής πρακτικής. Τέταρτο, η αξιολόγηση των γνώσεων δεν μπορεί να είναι κοινωνικά ουδέτερη, από τη στιγμή που και οι γνώσεις και οι τρόποι μάθησης και επίδειξης των γνώσεων είναι διαφορετικές για κάθε κοινωνική ομάδα. Πέμπτο, το είδος του γραπτού λόγου που διδάσκει το σχολείο λειτουργεί και ως φορέας ιδεολογικής προπαγάνδης.

Η τελευταία αυτή ερμηνεία εγείρει τα εξής ερωτήματα: ποια πολιτική λογική διέπει τις επίσημες εκκλήσεις για την καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού και ποια η λογική της επίσημης παιδαγωγικής πρακτικής ως προς τη διδασκαλία/μάθηση του γραπτού λόγου; Κατ' αρχήν, οι εκκλήσεις αποδέχονται πλήρως την επίσημη παιδαγωγική πρακτική – γεγονός

ρισμένους κοινωνικούς μύθους για τον αλφαριθμητισμό, που αποτελούν το κύριο θέμα του άρθρου: ότι η αξία του αλφαριθμητισμού είναι προφανής σε όλα τα άτομα καθώς και δεδομένη ιστορικά, ότι ο αλφαριθμητισμός είναι μια μονοσήμαντη δεξιότητα αποκωδικοποίησης γραπτού-προφορικού λόγου. Η ίδια η παιδαγωγική πρακτική στηρίζεται επίσης στις εξής πλάνες: ότι οι τρόποι μάθησης του σχολείου είναι οι μόνιμοι δυνατοί και εξίσου προσεγγιστικοί σε όλους/ες, κι ότι η αξιολόγηση των γνώσεων που παρέχει το σχολείο είναι μια ουδέτερη αξιολογική διαδικασία. Οι ιδέες αυτές ξεκινούν από μίαν απλοϊκή αντίληψη για τη σχέση του γραπτού λόγου, του αλφαριθμητισμού και του σχολείου με την κοινωνία.

Γραπτός λόγος και κοινωνία

Φαίνεται πως τα θεμέλια για μια ευρύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο ο γραπτός λόγος σφράγισε την ανάπτυξη του πολιτισμού έχουν σήμερα τεθεί. Διαθέτουμε, μεταξύ αρκετών επιστημονικών προσεγγίσεων, και μια σειρά κοινωνικο-ιστορικές μελέτες^{22, 23, 24, 25} που καταπιάνονται με την ιστορική εξέλιξη της γραφής και του αλφαριθμητισμού. Πραγματεύονται το θέμα από κοινωνιολογική κυρίως σκοπιά, αναζητώντας, από τη μια, τις δυναμικές που ώθησαν στην ανακάλυψη της γραφής, της τυπογραφίας, στο μαζικό αλφαριθμητισμό και στην ίδρυση του σχολείου, κι από την άλλη, τις δυ-

κινδύνους. Θα προχωρήσουμε, παρά αυτά τα προβλήματα, μιας και θεωρούμε απαραίτητο να ξεκαθαρίσουμε τις πλάνες ως προς τα όρια και τις δυνατότητες του αλφαριθμητισμού.

Μύθος 1: Η γραφή είναι υπεύθυνη για μεγάλες κοινωνικές - πολιτισμικές προόδους στην ιστορία

Χωρίς να λέγεται ρητά, η γραφή θεωρείται μερικές φορές κύρια υπεύθυνη για σημαντικές προόδους στην ανθρώπινη ιστορία. Όμως, στοιχεία από την κοινωνική ιστορία και την εθνογραφία, κυρίως, υποδεικνύουν ότι η ανακάλυψη και διάδοση της αλφαριθμητικής γραφής ώθησε σε κοινωνικές-πολιτισμικές αλλαγές μόνο μέσα σε ένα ιδιαίτερο πλέγμα κοινωνικών-ιστορικών συνθηκών. Η σχέση ανάμεσα στη χρήση του γραπτού λόγου και την πρόοδο δεν είναι απλή και αιτιακή, και γι' αυτό πρέπει να αντιμετωπίζουμε με δυσπιστία απόψεις που τείνουν να υπερεκτιμούν αυτή τη σχέση.

Αρκετές μελέτες στοιχειοθετούν το συμπέρασμα ότι κάποιες κοινωνικές αλλαγές στην ιστορία στηρίχθηκαν κάποια στιγμή στην ύπαρξη του αλφαριθμητικού κώδικα και στη μαζική του χρήση, αλλά δεν είναι η γραφή μόνο που τις ερμηνεύει. Άλλωστε, και η ίδια η ανακάλυψη της γραφής και της τυπογραφίας καθώς και η ανάπτυξη του μαζικού αλφαριθμητισμού και του σχολείου, δεν ήταν τυχαία φαινόμενα, αλλά απόρροια άλλων κοινωνικών αλλαγών.

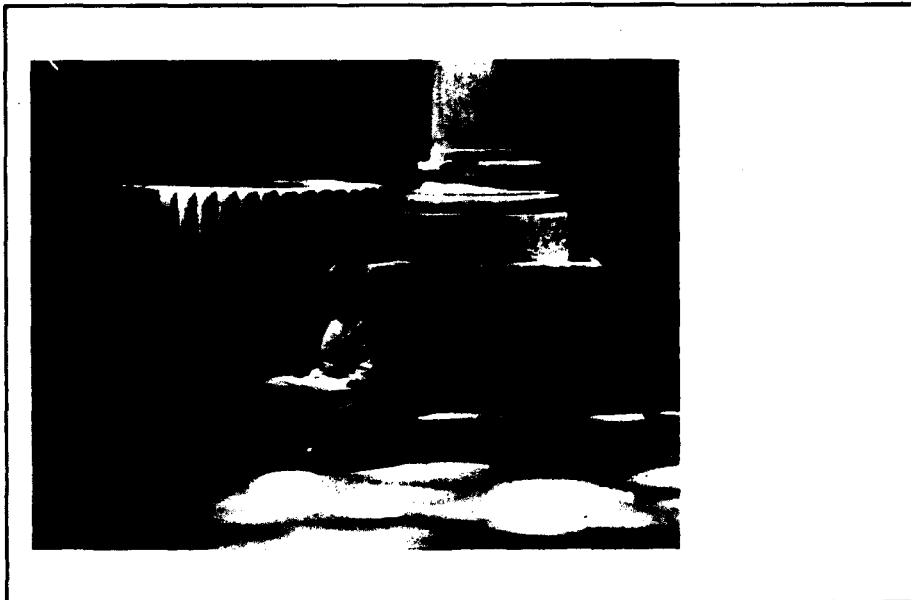
Έχει π.χ. υποστηριχτεί²³ ότι φαινόμενα όπως η ανάπτυξη της φιλοσοφικής σκέψης και της δημοκρατίας στην αρχαία Ελλάδα, καθώς και της επιστήμης και λογοτεχνίας αργότερα στην Ευρώπη, στηρίχθηκαν λιγότερο ή περισσότερο σε δυνατότητες που πρόσφερε η ίδια η φύση του αλφαριθμητικού κώδικα καθώς και η σχετική διάδοση του αλφαριθμητισμού. Κι είναι δύσκολο να αμφισβητήσει κανείς το ρόλο του γραπτού λόγου σε αυτές τις περιπτώσεις. Άλλα όμως σημαντικά φαινόμενα, όπως η ανάπτυξη του εμπορίου στην αρχαιότητα και στα τέλη του Μεσαίωνα, καθώς και της βιομηχανίας αργότερα, δεν χρειάστηκαν τον αλφαριθμητισμό ως κινητήριο στήριγμα.^{10, 25} Κάποιες μάλιστα στιγμές, ο μαζικός αλφαριθμητισμός θεωρήθηκε αρνητικό φαινόμενο που παρεμπόδιζε την ανάπτυξη, όπως όταν η βιομηχανική παραγωγή απαιτούσε εργατικά χέρια από άτομα που δεν δικαιούνταν χρόνο για μόρφωση. Το σχολείο πολεμήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα, από τις τάξεις που έλεγχαν την παραγωγή, όχι μόνο για τους ιδεολογικούς του κινδύνους αλλά και γιατί θα έπαιρνε ερ-

γατικά χέρια μακριά από τη βιομηχανία.

Το πόσο σύνθετη είναι η αλληλεπίδραση των διάφορων κοινωνικών φαινομένων φαίνεται και στις εξής παρατηρήσεις-υποθέσεις.²³

Η ανάπτυξη του εμπορίου οδήγησε τους Έλληνες στην ανακάλυψη της αλ-

συχνά, ερωτικά γράμματα, ιερά σημειώματα και graffiti στους βράχους. Παρομοίως, οι Βάι της Δυτικής Αφρικής χρησιμοποιούν το γραπτό τους σύστημα σε μια σειρά από εμπορικές, διοικητικές και προσωπικές συναλλαγές, χωρίς όμως να έχει παρατηρηθεί ιδιαίτερη οικονομική

φαριθμητικής γραφής. Το αλφάβητο, ως γνωστό εργαλείο με μεγάλες δυνατότητες στην αναπαραγωγή του προφορικού λόγου, χρησιμοποίησε λοιπόν εκ των υστέρων στο εμπόριο, μέσα από τη δυνατότητα καταγραφής των συναλλαγών. Χρησιμοποίησε όμως και περαιτέρω στον πολιτισμό και στην κοινωνική οργάνωση. Η μαζική χρήση της γραφής στην Αρχαία Ελλάδα φαίνεται πως έγινε δυνατή και λόγω της αλφαριθμητικής της φύσης, αλλά και γιατί υπήρχε η δυνατότητα εισαγωγής παύρων, ο οικονομικός πλούτος από το εμπόριο και η μη συγκεντρωτική μορφή πολιτικής οργάνωσης σε πόλεις-κράτη. Η ανάπτυξη της δημοκρατίας και της πνευματικής δραστηριότητας στηρίχθηκε στη γραφή αλλά και στη συσσώρευση του πλούτου καθώς και στην ύπαρξη των αυτόνομων πόλεων. Παρομοίως, η ανάπτυξη του εμπορίου στα τέλη του Μεσαίωνα οδήγησε στην Αναγέννηση, την ανάπτυξη των πόλεων και την εφεύρεση της τυπογραφίας.^{10, 25} Η τυπογραφία ανακαλύφθηκε γιατί οι ανάγκες του εμπορίου είχαν, ήδη από τον 11ο-12ο αιώνα, δημιουργήσει ένα σχετικά διαδεδομένο αλφαριθμητισμό.

Η ανακάλυψη της γραφής δεν οδηγεί από μόνη της, όμως, ούτε στη μαζική της χρήση ούτε σε κοινωνικές αλλαγές, κι έχουμε αρκετά παραδείγματα γι' αυτό. Οι Τουαρέκ της Σαχάρας έχουν από αιώνες ανακαλύψει ένα σύστημα γραφής για τη βερβερική τους γλώσσα, αλλά το χρησιμοποιούν σπανίως.²² Γράφουν, και όχι

και πνευματική δραστηριότητα.³⁰ Η γνώση των ιερογλυφικών στην Αίγυπτο ήταν περιορισμένη σε μια ελίτ, και λόγω της φύσης του γραπτού κώδικα αλλά και της κοινωνικής ιεραρχίας που εμπόδιζε την εξάπλωσή της και μάλλον και την εξέλιξη του κώδικα σε αλφαριθμητικό.²³

Εν γένει, οι κοινωνικές ανάγκες και συγκρούσεις φαίνεται πως καθόρισαν και την εξέλιξη του ίδιου του κώδικα σε αλφαριθμητικό, την ανακάλυψη νέων μέσων γραφής, όπως η τυπογραφία καθώς και τη διάδοση στον πληθυσμό της γνώσης της γραφής. Η θρησκευτική αναθεώρηση, που συνόδευε την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ευρώπη, οδήγησε στις πρώτες μαζικές καμπάνιες αλφαριθμητισμού.²⁵ Ήταν λοιπόν η ανάγκη για παραγάνδισι των νέων αξιών που οδήγησε στον αλφαριθμητισμό, αλλά και η εξάπλωση του αλφαριθμητισμού που στήριξε στη συνέχεια την επικράτηση της νέας κοινωνίας. Οι προτεσταντικές περιοχές της Ευρώπης και της Αμερικής δεν ήταν τυχαία εκείνες με τα υψηλά ποσοστά αλφαριθμητισμού. Η Σουηδία π.χ. καθιέρωσε με νόμο, το 17ο αιώνα, την υποχρεωτική γνώση ανάγνωσης για να παντρευτεί ένα άτομο ή για να πάρει τη θεία μετάληψη. Η ανάγνωση διδασκόταν άτυπα στο σπίτι, μέσα από κείμενα της Βίβλου, και ελεγχόταν από τους κληρικούς με βάση την ικανότητα ανάγνωσης μιας παραγράφου της Βίβλου. Η προώθηση της ανάγνωσης και ο έλεγχος της γνώσης της από την εκκλησία, προσέφερε μεν στον πληθυσμό

γνώσεις για τη γραφή αλλά ταυτόχρονα προσηλύτιζε.

Μύθος 2: Η καθιέρωση του υποχρεωτικού σχολείου έφερε τον μαζικό αλφαριθμητισμό

Μια ματιά στην ιστορία οδηγεί στην κατάρρευση ενός άλλου μύθου, που θέλει τη διάδοση του αλφαριθμητισμού στον δυτικό κόσμο να είναι έργο του σχολείου. Αυτή η «δεαλιστική» αντίληψη για το σχολείο ενισχύει την πίστη μας στο αυτονόητο της ύπαρξής του, της λειτουργίας του και του συγκεκριμένου τρόπου με τον οποίο διδάσκει και αξιολογεί τη μάθηση του γραπτού λόγου. Φαίνεται, όμως, ότι μια σημαντική αποστολή του σχολείου ήταν να ελέγξει τους τρόπους μάθησης και χρήσης του γραπτού λόγου από τις μάζες.

Η καθιέρωση του υποχρεωτικού σχολείου στην Ευρώπη του 19ου αιώνα σίγουρα έδωσε τη δυνατότητα στο σύνολο του πληθυσμού να έρθει σε επαφή με τον γραπτό λόγο. Η γενίκευση όμως της υποχρεωτικής εκπαίδευσης επιτεύχθηκε, σε πολλές περιπτώσεις, αρκετά μετά τη νομική κατοχύρωσή της, κυρίως κατά τον 20ό αιώνα, και ως αποτέλεσμα μιας σειράς δυναμικών. Η διάδοση του αλφαριθμητισμού είχε όμως παρατηρηθεί αρκετά πριν την αρχική καθιέρωση του υποχρεωτικού σχολείου.¹⁰

Στα τέλη του Μεσαίωνα, η γνώση της γραφής διαδόθηκε αρκετά και η ανάγκη χρήσης της γραφής οδήγησε στην εφεύρεση της τυπογραφίας. Και βέβαια, αρκετά πριν τον 19ο αιώνα, σε ορισμένες περιοχές του δυτικού κόσμου η πλειοψηφία του πληθυσμού μπορούσε να θεωρηθεί εγγράμματη.^{10, 25} Π.χ. στοιχεία από ληξιαρχεία της Αγγλίας του 1754 υποδεικνύουν ότι τουλάχιστον το 60% των ανδρών και το 40% των γυναικών είχαν απλές γνώσεις γραπτού λόγου. Το ότι ωστόσο, το 1534, είχε ψηφιστεί νόμος που απαγόρευε την ανάγνωση στις γυναίκες και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, μιλά επίσης για τη διάδοση του αλφαριθμητισμού. Η διάδοση αυτή ήταν συνέπεια της εφεύρεσης της τυπογραφίας, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα το τέλος του μονοπωλίου της γνώσης από την εκκλησία. Τέλος, το 1870, τη χρονιά που καθιερώνεται το υποχρεωτικό σχολείο, φαίνεται ότι το 75% του πληθυσμού είχε βασικές γνώσεις ανάγνωσης και γραφής είτε από το σπίτι είτε από μαθήματα θρησκευτικής κατάρτισης.

Όπως επισημαίνεται συχνά,¹⁰ δεν ήταν το σχολείο που δημιούργησε έναν εγγράμματο πληθυσμό, αλλά ο ήδη κατακτημένος αλφαριθμητισμός των μαζών που δημιούργησε τη δυναμική για την ίδρυση

του σχολείου, τουλάχιστον στις χώρες της βιομηχανικά αναπτυγμένης Δύσης. Η κοινωνική ιστορία μάς οδηγεί σήμερα στο να συμπεράνουμε ότι η ίδρυση του σχολείου είχε ένα διπλό στόχο: τη διαμόρφωση συνειδήσεων και την κοινωνική επιλογή. Ο ιδεολογικός ρόλος του

σχολείου έχει επισημανθεί συχνά, και φαινόταν ιδιαίτερα γλαφυρά στις τοποθετήσεις υπέρ ή εναντίον της ίδρυσής του κατά τον 19ο αιώνα.¹⁰

Στις αρχές του 19ου αιώνα, το σχολείο ήταν, στις βιομηχανοποιημένες περιοχές του κόσμου, αίτημα των λαϊκών μαζών, που έβλεπαν στην εξάπλωση της μόρφωσης το δρόμο για την απελευθέρωσή τους. Οι κυρίαρχες τάξεις ήταν αντίθετες, βλέποντας μόνο πόσο επικίνδυνη, ανατρεπτική και επαναστατική μπορεί να γίνει η γνώση του γραπτού λόγου. Χαρακτηριστική η τοποθέτηση στην Αγγλική Βουλή των Κεινοτήτων, το 1807: «... θα τους δίδασκε να σιχαινόνται τη μοίρα τους στη ζωή. Αντί να τους κάνει καλούς υπηρέτες στη γεωργία και άλλες εργατικές ενασχολήσεις, για τις οποίες η θέση τους τους έχει τάξει, αντί να τους μάθει υποταγή, θα τους μετατρέψει σε επαναστάτες, όπως φαίνεται ήδη στις βιομηχανικές επαρχίες. Θα τους επιτρέψει να διαβάζουν ανατρεπτικά φυλλάδια και διαβροχικά βιβλία».*

Όταν αργότερα καθιερώνεται το σχολείο, είναι οι κυρίαρχες τάξεις που το ζητούν και οι λαϊκές μάζες που εν μέρει αντιστέκονται. Ο αλφαριθμητισμός θεωρείται τώρα όχι ανατρεπτικός αλλά ο τρόπος διαμόρφωσης του ατόμου σε υπάκουο και προσαρμοσμένο σε νέες αξίες. Χαρακτηριστική η τοποθέτηση μιας θρησκευτικής μεταρρυθμιστικής, που παλεύει να πείσει τα κοινωνικά στρώματα που ελέγχουν την παραγωγή για τη χρη-

σιμότητα του σχολείου: «Η διατήρηση της ιεραρχικής κοινωνικής δομής θα παραμείνει στο επίκεντρο της πολιτικής για καθολική μόρφωση, μιας και οι εργαζόμενοι θα διδάσκονται συνήθειες εργατικότητας και οικονομίας, μέσα από ένα περιορισμένο πρόγραμμα γραφής και κάποια ανάγνωση θρησκευτικών κειμένων».*

Είναι ενδιαφέρουσα εδώ η ιδιόμορφη περίπτωση της Ελλάδας,³⁴ που καθιέρωσε το σχολείο το 1834, αρκετά πριν τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Φαίνεται ότι τα ποσοστά αλφαριθμητισμού στη χώρα μας ήταν τότε σχετικά χαμηλά, και δεν άλλαξαν πολύ και κατόπιν. Ούτε το σχολείο έγινε πραγματικά υποχρεωτικό για μια μεγάλη περίοδο, ούτε η πλειοψηφία του πληθυσμού έμαθε ανάγνωση και γραφή, κατά τον 19ο αιώνα τουλάχιστον. Το σχολείο στην Ελλάδα δεν ήταν λοιπόν αποτέλεσμα των ιδίων κοινωνικών δυναμικών που λειτούργησαν αλλού, όπου ο μαζικός αλφαριθμητισμός δημιούργησε τη δυναμική που οδήγησε στο σχολείο. Θα μπορούσε όμως να υποστηριχτεί ότι δημιουργήθηκε για να εκπληρώσει την ίδια πολιτική αναγκαιότητα του ελέγχου της κοινωνικοποίησης των νέων και του ελέγχου της κοινωνικής επιλογής. Το scho-

* Απόδοση στα ελληνικά της συγγραφέως, από τα αγγλικά κείμενα που εμπεριέχονται στο άρθρο της Cook-Gumpertz,¹⁰ σελ. 25 και 26.

λείο έχει άλλωστε συνδεθεί άμεσα με την άνοδο του εθνικισμού, και η Ελλάδα είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Το νεοσύστατο κράτος χρησιμοποίησε το σχολείο για να επισημοποιήσει μια εθνικιστική ιδεολογία αλλά και για να επιλέξει τα άτομα που θα στελέχωναν την τόσο απαραίτητη τότε διοίκηση του κράτους.

Το σχολείο ήταν συνεπώς από τη γέννησή του ένας ιδεολογικός μηχανισμός. Αν όχι τίποτε άλλο, η μάθηση στοιχειωδών γνώσεων ανάγνωσης και γραφής μπορεί να πραγματοποιηθεί και έξω από τα πλαίσιά του, όπως γίνονταν άλλωστε στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας.^{10, 24.}

²⁵ Και σήμερα, άλλωστε, τα περισσότερα παιδιά στον αναπτυσσόμενο κόσμο φτάνουν στο σχολείο ξέροντας πολλά για τον γραπτό λόγο,¹⁷ και τα περισσότερα άτομα εξακολουθούν να μαθαίνουν εκτός σχολείου όλες εκείνες τις χρήσεις της γραφής που το σχολείο ποτέ δεν διδάσκει (π.χ. την κατανόηση και συμπλήρωση των εγγράφων της κρατικής γραφειοκρατίας).

Μύθος 3: Ο αλφαριθμητισμός μπορεί να επιφέρει την κοινωνική και ατομική πρόοδο

Στην εξάπλωση του αλφαριθμητισμού, έχουν στηριχτεί αφελείς και υπέρμετρες ελπίδες, όσον αφορά την πορεία του κόσμου. Η φιλελεύθερη παράδοση στην ευρωπαϊκή κοινωνική σκέψη έχει επανειλημμένα συνδέσει τον μαζικό αλφαριθμητισμό με την ανάπτυξη της επιστήμης και της δημοκρατίας, θεωρώντας συχνά τις τελευταίες αυτονόητο επακόλουθο. Είναι χαρακτηριστική η πίστη του J.S. Mill ότι εάν οι μάζες διδαχτούν ανάγνωση, τότε όλες οι γνώμες θα τους γίνουν προσίτες και θα μπορούν να εκλέγουν ένα κοινοβούλιο που θα εκφράζει τις απόψεις τους.²³ Οι κυβερνήσεις και η ΟΥΝΕΣΚΟ διακηρύσσουν ότι ο αλφαριθμητισμός θα εξαλείψει τη φτώχεια, την καθυστέρηση, την αργώστια, και θα βοηθήσει την οικονομική ανάπτυξη, την πολιτική σταθερότητα, τον περιορισμό των γεννήσεων, τον εκμοντερνισμό κ.λπ.^{2, 35, 36, 37} Πιστεύεται ακόμη ότι το άτομο που θα μάθει γράμματα, θα προχωρεί κοινωνικά, οικονομικά και πνευματικά.

Οι μύθοι αυτοί συντηρούνται γιατί σε ορισμένες στιγμές έχει πράγματι παρατηρηθεί ότι πρόοδος διλλογική και ατομική συνοδεύει τη μάθηση του γραπτού λόγου. Το ότι όμως στη Δύση συνέπεσε ιστορικά η εξάπλωση του αλφαριθμητισμού με την έναρξη της διαδικασίας της αύξησης του οικονομικού πλούτου, δεν σημαίνει ότι αυτή η ιδιόμορφη κοινωνική ιστορία της Δύσης μπορεί να επαναλη-

φθεί. Οι ανισότητες ανάμεσα στα έθνη είναι πρόβλημα που δεν μπορεί να λυθεί με τον αλφαριθμητισμό, όσο κι αν ο τελευταίος θεωρηθεί ως απαραίτητη βάση. Όπου δοκιμάστηκε άλλωστε, όπως στην Κούβα, δεν έβαλε τις χώρες αυτές στην οικονομική-τεχνολογική επιστημονική πρωτοπορία.

Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τις δυνατότητες ατομικής προκοπής. Σε ορισμένες κοινωνίες και ιστορικές στιγμές, και ένα παράδειγμα είναι η Ελλάδα του 19ου αιώνα.³⁴ η μόρφωση ήταν το εισιτήριο για κοινωνική άνοδο. Όταν όμως η μόρφωση είναι υποχρεωτική για όλα τα άτομα μιας κοινωνίας, οι ανισότητες παραμένουν. Στον αναπτυσσόμενο κόσμο σήμερα, οι φτωχοί/ές δεν είναι αγράμματοι/ες, απλώς είχαν μια διαφορετική σχέση, σε ποσότητα και ποιότητα, με το σχολείο. Κι όσο για τη δυνατότητα εμπλουτισμού του πνευματικού κόσμου, αρκεί να σημειώσουμε τις καταγραφές του πώς χρησιμοποιείται η γραφή σήμερα στον αναπτυσσόμενο κόσμο από τα περισσότερα άτομα. Κλασική θεωρείται η ανάλυση του Hoggart²¹ για τις χρήσεις του γραπτού λόγου από τα εργατικά στρώματα της μεταπολεμικής Βρετανίας, όπου είναι εξαιρετικά διαδομένες οι χρήσεις που έχουν σχέση με την ξεκούραση και την απόλαυση (κόμικς, ρομαντικά μυθιστορήματα) και όχι αυτές που επιφέρουν καινούργιες γνώσεις ή θέτουν κριτικά ερωτήματα.

Το γεγονός ότι η μόρφωση δεν οδηγεί απαραίτητα και στην ατομική πρόοδο, έχει επισημανθεί στην πράξη από ανθρώπους των οποίων η μοίρα δεν άλλαξε με τον γραπτό λόγο, τη μάθηση του οποίου απέρριψαν κάποιες στιγμές. Οι κάτοικοι της Νέας Γουινέας και της Μελανησίας δέχτηκαν, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, τις καμπάνιες των ιεραπόστολων για μόρφωση με ενθουσιασμό κατ' αρχήν. Σύντομα όμως τις απέρριψαν, όταν είδαν ότι η ζωή τους ως αγροτικών εργατών δεν άλλαξε.²⁵ Οι γυναίκες στην Αφρική δεν ανταποκρίνονται συχνά στις καμπάνιες αλφαριθμητισμού,¹⁵ κι αυτό μάλλον γιατί διαισθάνονται ότι δεν θα τις βοηθήσει να αλλάξουν τη μοίρα τους. Στην Κίνα, σήμερα, ο αναλφαριθμητισμός παραμένει σοβαρό πρόβλημα, κι αυτό γιατί προσκορεύει και στις αντιλήψεις που αρνούνται τη μόρφωση. «Όσο πιο πολύ σπουδάζεις, τόσο λιγότερα χρήματα κερδίζεις», είναι μια διαδεδομένη αντίληψη.¹ Στην αναπτυσσόμενη Ευρώπη, η σχολική αποτυχία τμημάτων του πληθυσμού, όπως τα παιδιά των μεταναστών ή εν γένει των χαμηλών κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, δεν φαίνεται να οφείλεται απλά και μόνο σε εξωτερικά εμπόδια (οικονομικά, γλωσσικά, πολιτισμικά) αλλά και στις αντιλήψεις που η πικρή πείρα της ζωής διαμορφώνει. Οι κοινωνικές αυτές

ομάδες, γνωρίζοντας, ασυνείδητα έστω, ότι το σχολείο βασίζεται σε μια διαφορετική κουλτούρα κι ότι είναι εκ των πραγμάτων καταδικασμένες όταν αναμετρούνται με τις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις, το βρίσκουν πιο ρεαλιστικό να ενταχθούν στην παραγωγή σχετικά νωρίς, για να κερδίσουν το ψωμί τους σε δουλειές προορισμένες γι' αυτές τις ομάδες, αλλά και για τις οποίες το σχολείο συνήθως δεν προετοιμάζει. Αυτή η απόρριψη των επίσημων εκπαιδευτικών στόχων συχνά αποσιωπάται, αν και η ΟΥΝΕΣΚΟ³⁷ ακόμη έχει αναγκαστεί να σημειώσει ότι τα άτομα που οδηγούνται σε προγράμματα αλφαριθμητισμού ορισμένες φορές εγκαταλείπουν τα προγράμματα και ξεχνούν ό,τι έμαθαν.

Μύθος 4: Η μάθηση του γραπτού λόγου στο σχολείο είναι απλώς μια τεχνική δεξιότητα

Η γνώση του γραπτού λόγου δεν είναι απλώς μια τεχνική δεξιότητα. Κατ' αρχήν, ο γραπτός λόγος έχει πάντα ένα περιεχόμενο και, δεύτερον, μια γλωσσική μορφή διαφορετική, κάθε φορά που αλλάζει η περίσταση επικοινωνίας/έκφρασης καθώς και ο σκοπός χρήσης. Έτσι, όπως λέγεται συχνά, τα εγγράμματα άτομα κατέχουν και γνωστικές ικανότητες –την τεχνική της γραφής– αλλά και κοινωνικές –τις γνώσεις, αξίες, συμπεριφορές– και συγκεκριμένες επικοινωνιακές ικανότητες, που αποκτούν ως αποτέλεσμα του περιεχομένου των κειμένων και της παιδαγωγικής πρακτικής.

Δεν φαίνεται καθόλου υπερβολικό να μιλάμε, όπως ο Chancerel,⁸ όχι για γνώση της γραπτής γλώσσας αλλά γραπτών γλωσσών, αναγνωρίζοντας έτσι το πολυδιάστατο των ικανοτήτων επικοινωνίας και σκέψης αυτών που χρησιμοποιούν τον αλφαριθμητικό κώδικα. Η συνειδητοποίηση όμως ότι ο γραπτός λόγος δεν είναι απλώς ένας κώδικας αναπαράστασης του προφορικού, αλλά και μια σειρά από αυτόνομους κώδικες επικοινωνίας και σκέψης, είναι σχετικά πρόσφατη, κι ήταν κυρίως η ανάπτυξη της γλωσσολογίας, καθώς και της εθνογραφίας της επικοινωνίας τις τελευταίες δεκαετίες, που οδήγησε σ' αυτή.³²

Ευρύτερα γνωστή είναι όμως η ιδέα ότι το σχολείο διαμορφώνει κοινωνικές αξίες και συμπεριφορές μέσα από τη διδασκαλία του γραπτού λόγου. Η μελέτη των βιβλίων του Δημοτικού, που έχουν χρησιμοποιηθεί στην Ελλάδα για τη διδασκαλία του γραπτού λόγου, δείχνει γλαφυρά τον ιδεολογικό ρόλο του σχολείου στη διαμόρφωση αξιών.^{7, 27, 38} Οι καθημερινές μας αντιλήψεις για το τι ση-

μαίνει να ξέρει ένα άτομο γράμματα, αντανακλούν επίσης την ιδέα ότι τα εγγράμματα άτομα είναι και ένα συγκεκριμένο είδος ανθρώπου. Σε πολλές γλώσσες, όροι όπως οι ελληνικοί «αγράμματος», «γραμματιζούμενος», χρησιμοποιούνται με μια ευρύτερη έννοια από την κυριολεκτική. «Αγράμματος» ονομάζουμε συχνά ένα άτομο που θεωρούμε ακαλλιέργητο, άσχετο, αγενές κ.λπ. Θα ακούσουμε ή θα διαβάσουμε συχνά για τους αγράμματους ταξιτζήδες, για τον αγράμματο θεατρικό σκηνοθέτη κ.λπ. Κι όμως πρόκειται για άτομα που ξέρουν γράμματα, αλλά δεν έχουν ενστερνιστεί ή δεν συμπεριφέρονται με βάση ορισμένες αξίες, γνώσεις και συμπεριφορές. Και, βέβαια, με τον όρο «μορφωμένος» εννοούμε το άτομο με τις κατάλληλες αξίες και τους «σωστούς» τρόπους.

Ακόμη και οι επίσημοι ορισμοί του αλφαριθμητισμού εμπεριέχουν την ιδέα της ηθικής και κοινωνικής αξιολόγησης. Ο Θ. Γέρος⁶ ορίζει τον λεγόμενο λειτουργικό αλφαριθμητισμό ως την ικανότητα ανάγνωσης, γραφής, αριθμησης «και ακόμη περισσότερο (την ικανότητα του ατόμου) να τοποθετεί τον εαυτό του στην ιστορία και να μπορεί να δει τον εαυτό του ως κοινωνικό φορέα ή δράστη». Το Εθνικό Συμβούλιο Ανάγνωσης των ΗΠΑ μιλά για την ικανότητα να λύνει κανείς τα πρακτικά προβλήματα της καθημερινής ζωής.¹⁹ Το ίδιο και ο πολυχρησιμοποιούμενος ορισμός της ΟΥΝΕΣΚΟ³: «Αλφαριθμητισμένο είναι το άτομο που έχει αποκτήσει τις αναγκαίες γνώσεις και ικανότητες για την άσκηση όλων των δραστηριοτήτων για τις οποίες ο αλφαριθμητισμός είναι απαραίτητος στην ομάδα και στην κοινωνότητά του, και του οποίου οι γνώσεις στην ανάγνωση, τη γραφή και την αριθμητική είναι τέτοιου επιπέδου ώστε να του επιτρέπουν να συνεχίζει να χρησιμοποιεί τις ικανότητές του, τόσο για την προσωπική του ανάπτυξη όσο και για την ανάπτυξη της κοινότητάς του, και να συμμετέχει ενεργά στη ζωή της χώρας του». Πίσω από κάθε ορισμό, υπάρχει μια υπόθεση για τη χρησιμότητα του αλφαριθμητισμού στις ζωές των ατόμων.

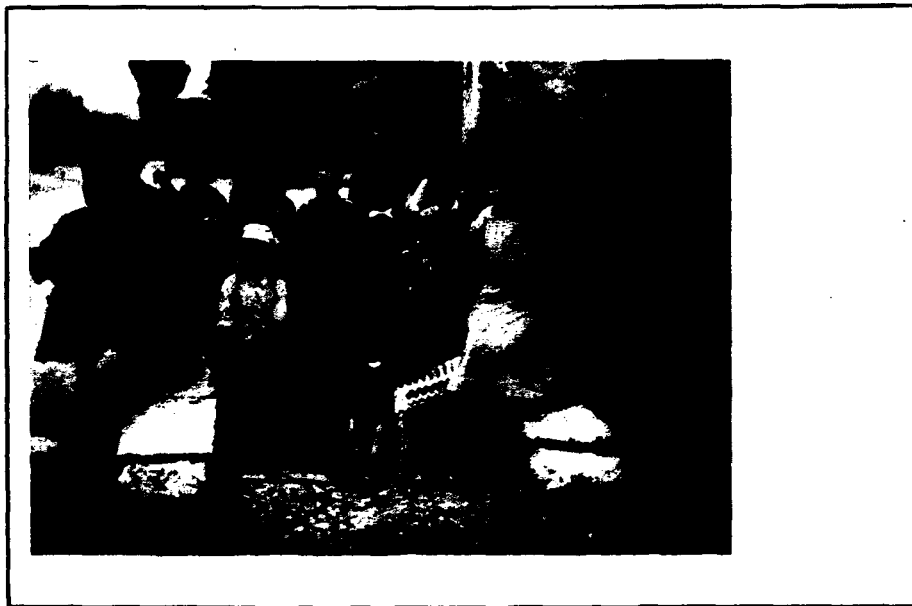
Το σχολείο δεν διαμορφώνει όμως μόνο ηθικές αξίες, με την ευρύτερη έννοια του όρου. Η παιδαγωγική πρακτική διαμορφώνει και στάσεις απέναντι στον γραπτό λόγο κα: τη γνώση που το σχολείο διδάσκει, που καθορίζουν τις πιθανές χρήσεις του γραπτού λόγου στο μέλλον. Έτσι, ένα είδος γραπτού λόγου ξένο ως προς τη γλωσσική δομή και άχρηστο φαινομενικά σε κάποια τμήματα του πληθυσμού, οδηγεί συνήθως όχι μόνο στη σχολική αποτυχία αυτού του πληθυσμού αλλά και σε αξίες που δεν δίνουν προτεραιότητα στη ζωή στις γραπτές γλώσσες του σχολείου. Η πρόσβαση στη γνώση

και στην εξουσία γίνεται όμως δυνατή και μέσα από τη μάθηση των γραπτών κωδίκων του σχολείου.

Ποια πολιτική για τον αλφαριθμητισμό

Οποιαδήποτε πολιτική ως προς τον αλφαριθμητισμό οφείλει να έχει συνείδηση της

στά γνώση του γραπτού λόγου καθώς και για την ουδετερότητα της γνώσης και των μεθόδων διδασκαλίας του σχολείου, βοηθούν το σχολείο στο να αποτρέψει ορισμένες γνώσεις και χρήσεις του γραπτού λόγου, που μπορούν να αποβούν επαναστατικές και γνωστικά και πολιτικά. Το

πολιτικής διάστασης του θέματος. Πιο συγκεκριμένα, θα πρέπει να αντιμετωπίσει τα εξής ερωτήματα: ποιος γραπτός λόγος, γιατί και για ποιους/ες και μέσω ποιας παιδαγωγικής πρακτικής; Κι οποιαδήποτε απάντηση οφείλει να πάρει υπόψη της όχι μόνο κάποια κοινωνική συναίνεση αλλά και τις κοινωνικές αντιθέσεις και διαφορές.

Οι λίγες αναφορές που επιχειρήσαμε στην κοινωνική ιστορία μάς οδηγούν στο να πάψουμε να πιστεύουμε στην αυτονόητη αξία του αλφαριθμητισμού ως φαινομένου ικανού να εξηγήσει την κοινωνική πρόοδο. Όποια κι αν είναι η σημασία της μαζικής χρήσης της αλφαριθμητικής γραφής, και φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν τεράστια, μόνο η σύνδεση αυτής της ανάπτυξης με την ανάπτυξη σε άλλους τομείς μπορεί να εξηγήσει κάποιες μεγάλες κοινωνικές προόδους. Επομένως, στις επίσημες διακηρύξεις για τις δυνατότητες του αλφαριθμητισμού να επιφέρει την ατομική και κοινωνική πρόοδο, ας προσθέτουμε πάντα την επίγνωση ότι κι άλλα πράγματα πρέπει να αλλάξουν για να συμβεί αυτό. Ίσως η τυφλή επιμονή σε αυτές τις διακηρύξεις να έχει και έμμεσο στόχο την επικάλυψη ανισοτήτων ανάμεσα στα άτομα και στις κοινωνικές ομάδες, δίνοντας την ψευδή ελπίδα ότι ο αλφαριθμητισμός θα λύσει τα προβλήματα.

Τέλος, οι σύντομες αναλύσεις για το ρόλο του σχολείου μας οδηγούν στις εξής διαπιστώσεις: ότι οι μύθοι για το τι συνι-

σχολείο δεν είναι παρά μια πολιτική απόφαση για την αγωγή. Το εάν η μάθηση του γραπτού λόγου πιστεύεται ότι συντελείται ή/και μπορεί να αποκτηθεί αποκλειστικά στο σχολείο, το εάν η κατ' αρχήν γνωριμία με τον γραπτό λόγο θεωρείται μέρος του αναλυτικού προγράμματος, το είδος και το περιεχόμενο του γραπτού λόγου, καθώς και ο τρόπος που διδάσκεται και αξιολογείται, έχει τεράστιες συνέπειες για τα άτομα που περνούν από τις συμπληγάδες του.

Η επίσημη παιδαγωγική πρακτική στηρίζεται σήμερα σε υποθέσεις (α) ως προς τη μεγάλη αξία του γραπτού λόγου έναντι του προφορικού, (β) ως προς την αξία του γραπτού λόγου που διδάσκει το σχολείο (π.χ. ικανότητα καλλιγραφικής αντιγραφής και προφορικής ανάγνωσης συγκεκριμένων κειμένων των αναγνωστικών, αλλά όχι κατάκτηση των πολλών γραπτών κωδίκων επικοινωνίας και σκέψης που επιτρέπει η αλφαριθμητική γραφή, όπως στη δημιουργία ενός άρθρου για εφημερίδα), (γ) ως προς το πώς συντελείται η μάθηση — με ποιους κώδικες επικοινωνίας και με βάση ποιες ήδη αποκτημένες γνώσεις —, καθώς και (δ) ως προς το πώς αξιολογείται (π.χ. με βάση ποιες γνώσεις και ποιους τρόπους επίδειξης αυτών των γνώσεων).

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες μελέτες των τελευταίων χρόνων είναι η εθνογραφική έρευνα της Heath στις ΗΠΑ,¹⁸ που δείχνει ότι τα παιδιά μας κοινότητες φτωχών μαύρων και φτωχών λευκών

αποτυχαίνουν νωρίς στο σχολείο, γιατί οι τρόποι επικοινωνίας και σκέψης τους είναι διαφορετικοί από αυτούς της μεσοαστικής κουλτούρας. Φτάνοντας στο σχολείο γνωρίζουν ήδη να διαβάζουν, αλλά το σχολείο αγνοεί αυτές τις γνώσεις επειδή δεν πρόκειται για το είδος του γραπτού λόγου που εκτιμά. Όλες οι παραπάνω παράμετροι συντελούν στο να καθορίσουν διάφορους βαθμούς προσαρμογής και επιτυχίας στο σχολείο, οι οποίοι δεν είναι τυχαίοι αλλά αναπαράγουν τις κοινωνικές ανισότητες.

Δεν θελήσαμε εδώ μια εκτεταμένη ανάλυση για την παιδαγωγική πρακτική ως προς τον γραπτό λόγο, αλλά μόνον να εγείρουμε ερωτηματικά ως προς θεμελιώδη χαρακτηριστικά της. Και δεν επιχειρήσαμε μια συνολική ανάλυση για τις αιτίες του λεγόμενου λειτουργικού αναλφαριθμητισμού. Επισημάνσαμε κυρίως καποιους μύθους, οι οποίοι, πιστεύουμε, εμποδίζουν τη συνειδητοποίηση των κοινωνικών δυναμικών που διαμορφώνουν τη σημερινή επίσημη παιδαγωγική πρακτική των αναπτυγμένων χωρών. Η πρακτική αυτή έχει τοποθετήσει ορισμένες κοινωνικές ομάδες στο περιθώριο πριν καν ενταχθούν στο σχολείο. Κατά τη λειτουργία της, εντείνει τις κοινωνικές ανισότητες και τον έλεγχο πάνω στις συνειδήσεις και στις πράξεις, μέσα από αυτό που θεωρείται διδασκαλία, μάθηση και αξιολόγηση του γραπτού λόγου.

Το γεγονός ότι ο αναλφαριθμητισμός δεν μπορεί να λύσει τα προβλήματα της ανάπτυξης από μόνος του, καθώς και το ότι το σχολείο χρησιμοποιείται για τον κοινωνικό έλεγχο, δεν μπορεί να μας οδηγήσει φυσικά σε μια στείρα άρνηση της αξίας που μπορεί να έχει η τεχνική αποκωδικοποίησης προφορικού-γραπτού λόγου. Είναι αλήθεια ότι η γραφή άλλαξε την ιστορία και έχει αλλάξει την προσωπική μοίρα ορισμένων ατόμων. Μόνο όμως όταν κάθε κοινωνική ομάδα θα μπορεί να αποφασίζει για ποιο λόγο και με ποιο τρόπο θα αποκτήσει αυτή την τεχνική — η οποία στην πράξη είναι αναπόσπαστα δεμένη με το περιεχόμενο και τη μορφή του γραπτού λόγου —, θα μπορούμε να ελπίσουμε σε μια καθολική γνώση και χρήση της γραφής. Με τη σημερινή παιδαγωγική λογική, οι διαφορετικές κοινωνικές/πολιτισμικές ομάδες θα έχουν, αναπόφευκτα, «άνισες» επιδόσεις, γιατί η διαφορετική τους σχέση με το σχολείο αξιολογείται αναγκαστικά ως κατώτερη/ανώτερη. Όσα και αν προσλαμβάνουν για τον γραπτό λόγο, κάποιες κοινωνικές ομάδες θα χαρακτηρίζονται πιο αποτυχημένες και λειτουργικά αναλφάβητες. □

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Αυγή (1988), «Αναλφαριθμητισμός: Το μεγάλο πρόβλημα της Κίνας», 5 Νοεμβρίου.
2. Akinassio N.F. (1982), «The consequences of literacy in pragmatic and theoretical perspectives», *Anthropology and Education*, 12, 163-200.
3. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, έντυπο, «Αλφαριθμητισμός και Συμπλήρωση Βασικής Παιδείας Ενηλίκων».
4. Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης (1987), *Η αντιμετώπιση του αναλφαριθμητισμού στις χώρες-μέλη της ΕΟΚ σήμερα*, Πρακτικά 1ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, Αθήνα, 16-18 Σεπτεμβρίου.
5. Γέρου Θ. (1987), «Ο λειτουργικός αναλφαριθμητισμός και οι αιτίες που τον προκαλούν», στο (1α), 33, 40.
6. Γέρου Θ., (1988) «Λειτουργικά αναλφάβητοι», *Το Βήμα*, 2 Οκτ.
7. Γεωργίου-Νίλσεν Μ. (1980), *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του Δημοτικού*, Αθήνα: Κέδρος.
8. Chancerel J.L. (1987), «Πολλαπλότητα των γλωσσών και αναλφαριθμητισμός», στο (1α), 41-52.
9. Cook-Gumperz J. (1986), *The Social Construction of Literacy*, Cambridge: Cambridge University Press.
10. Cook-Gumperz J. (1986), «Literacy and schooling: an unchanging equation?», στο (9), 16-44.
11. deCastell S., Luke A., Egan K. (1986), *Literacy, Society and Schooling*, Cambridge: Cambridge University Press.
12. deCastell S., Luke A., MacLennan D. (1986), «On defining literacy», στο (11), 3-14.
13. ΕΑΡ (1988), «Προγραμματικές θέσεις της Ελληνικής Αριστεράς για μια δημοκρατική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», *Επιχειρήματα*, 8, 19-25.
14. Gray W.S. (1956), *The Teaching of Reading and Writing*, Unesco, Paris.
15. Ηλιού Μ. (1984), *Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δυναμική*, Αθήνα: Πορεία.
16. Ηλιού Μ. (1987), «Εμπόδια στην εφαρμογή και τη γενίκευση της υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης», στο (4), 25-32.
17. Hall N., (1987), *The Emergence of Literacy*, London: Edward Arnold.
18. Heath B.S. (1983), *Ways with Words: Language, Life and Work in Communities and Classrooms*, Cambridge: Cambridge University Press.
19. Heath B.S. (1986), «The functions and uses of literacy», στο (11), 15-26.
20. Hillerich R.L. (1976), «Toward an assessible definition of literacy», *English Journal*, 65, 50-55.
21. Hoggart R. (1957/1977), *The Uses of Literacy*, Harmondsworth: Penguin.
22. Goody J. (ed). (1968), *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
23. Goody J. & Watt I. (1968/1972), «The consequences of literacy», στο Giglioli P.P. (ed.), *Language and Social Context*, Harmondsworth: Penguin.
24. Graff H.J. (1979), *The Literacy Myth: Literacy and Social Structure in the Nineteenth Century City*, New York: Academic Press.
25. Graff H.J. (1986), «The legacies of literacy: continuities and contradictions in western society and culture», στο (11), 61-86.
26. Levine K. (1982), «Functional literacy: fond illusions and false economies», *Harvard Educational Review*, 52, 249-266.
27. Μακρυνιώτη Δ. (1986), *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Αθήνα: Δωδώνη.
28. Πετοάνικος Φ. (1987), «Χαιρετισμός του Υφυπουργού Πολιτισμού», στο (4), 13-17.
29. Ryan W. (1971), *Blaming the Victim*, New York: Vintage.
30. Scribner S. & Cole M. (1981), *The Psychology of Literacy*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
31. Slavenburg J.H. (1987), «Οι αιτίες και η πρόληψη του αναλφαριθμητισμού στο σχολείο», στο (4), 95-101.
32. Stubbs M. (1980), *Language and Literacy: The Sociolinguistics of Reading and Writing*, London: Routledge and Kegan Paul.
33. Τρίτσης Α. (1987), «Για την εξάλειψη του λειτουργικού αναλφαριθμητισμού στην Ελλάδα», στο (4), 18-24.
34. Τσουκαλάς Κ. (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1839-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
35. UNESCO (1965), *World conference of ministers of education on the eradication of illiteracy*, (Final report), Paris.
36. UNESCO (1975), «Literacy in the world since the 1966 Teheran Conference: Shortcomings, achievements and tendencies», *International Symposium for Literacy, Persopolis*.
37. UNESCO (1976), «Experimental World Literacy Program: A critical assessment» Paris: Unesco Report.
38. Φραγκουδάκη Α. (1979), *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Τα πολιτικά κόμματα και η ένταξη στην Ε.Ο.Κ., 1974-1979: Ένα ξένο μάτι

ΣΟΥΖΑΝΑ ΒΕΡΝΥ

Επιλογή θέματος

ΟΤΑΝ ξεκίνησα τη διδακτορική μου διατριβή με το παραπάνω θέμα, ομολογώ ότι λίγο-πολύ έμοιαζα με εξωγήινο πλάσμα. Ήμουν τελείως άσχετη με την ελληνική πολιτική. Συνεπώς, όταν ξεκίνησα τις μελέτες μου, δεν είχα ιδέα τι θα έβρισκα μπροστά μου. Δεν ισχυρίζομαι ότι ήμουν αντικειμενική, κάτι που ξέρουμε όλοι ότι είναι αδύνατο, αλλά σίγουρα ήμουν κάπως αφελής. Αυτό είχε το μειονέκτημα – και ελπίζω και το πλεονέκτημα – ότι έφερα ένα τελείως ξένο μάτι στο θέμα, με όλες τις συνέπειες που μπορεί να έχει αυτό για τη δουλειά μου.

Διάλεξα το θέμα της Ένταξης, μια απόφαση που θα καθόριζε το μέλλον της Ελλάδας σε πολλούς τομείς, ειδικά ήταν από τα πιο επίκαιρα πολιτικά θέματα τον πρώτο χρόνο που βρισκόμουν εδώ. Ήμουν στην Ελλάδα όταν η χώρα μπήκε στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, την 1.1.81, και ήδη από απλές συζητήσεις με φίλους, είχα διαπιστώσει μια γενική σύγχυση και έντονη κομματικοποίηση γύρω από το θέμα αυτό. Η εμπειρία αυτή με οδήγησε στην επιλογή μιας συγκεκριμένης όψης του γενικότερου θέματος, δηλαδή στη μελέτη των θέσεων των πολιτικών κομμάτων σχετικά με την Ένταξη.

Αρχικά, θέλησα να καλύψω όλη την χρονική περίοδο, από τότε που τέθηκε το θέμα της σχέσης Ελλάδας-ΕΟΚ για πρώτη φορά μέχρι σήμερα. Ευτυχώς, πριν προχωρήσω αρκετά, ανακάλυψα την πολύ καλή διδακτορική διατριβή του Μιχάλη Πατέρα, ο οποίος έπιασε ακριβώς το θέμα το δικό μου για τα χρόνια 1957-1975. Δεν υπήρχε κανένας λόγος να αντιγράψω την λεπτομερή έρευνά του και έτσι αποφάσισα να αφήσω το θέμα της Σύνδεσης και να ασχοληθώ αποκλειστικά με την Ένταξη. Παρά το γεγονός αυτό όμως, το σχέδιό μου εξακολουθούσε να είναι αρκετά εξωπραγματικό, από άποψη μεγέθους, και γι' αυτό αποφάσισα να μην περιλάβω την περίοδο μετά την Ένταξη. Έτσι, τελικά, επικεντρώνω τη δουλειά μου στη φάση της συζήτησης πριν από την Ένταξη, όταν η ΕΟΚ παρόμοια με την λείπει αγνώστου.

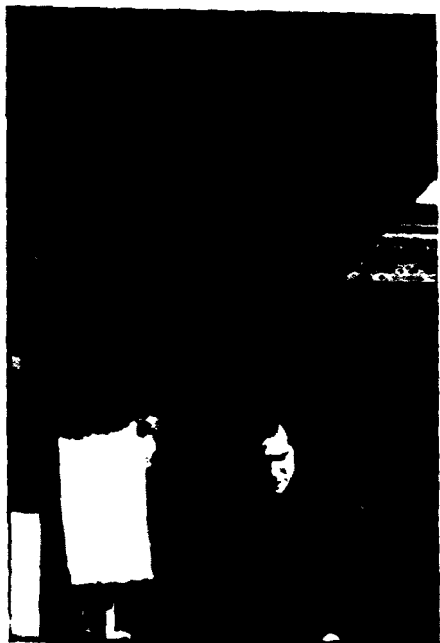
Η συμβολική έναρξη της συζήτησης για την Ένταξη έγινε τον Ιούνιο του 1975, με την υποβολή της επίσημης αίτησης προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Στην πραγματικότητα όμως η διαμάχη ξεκίνη-

σε αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση, όταν η λεγόμενη Κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας» ανήγγειλε την πρόθεσή της να αναζητήσει όχι απλώς την αναθέμενη, αλλά και την αναβάθμιση της σχέσης με την ΕΟΚ μέσω της θεσμοθετημένης Ένταξης. Επίσης, ενώ τυπικά το θέμα, να μπει να μην μπει η Ελλάδα στην ΕΟΚ, έκλεισε με την είσοδο στην Κοινότητα, ουσιαστικά είχε λήξει με την επικύρωση της Συνθήκης Προσχώρησης. Το ψήφισμα αυτό άνοιξε μια καινούρια φάση, στη διάρκεια της οποίας έγινε μια βαθμιαία μετατόπιση, από τη συζήτηση γύρω από ένα θεωρητικό ενδεχόμενο στην προσαρμογή σε μια επικείμενη πραγματικότητα. Έτσι, από την αρχική ιδέα να μελετήσω μια ολόκληρη εικοσαετία, κατέληξα στην εξέταση της πενταετίας από τον Ιούλιο του 1974 μέχρι τον Ιούνιο του 1979. Βρήκα ότι και μόνη της η περίοδος αυτή παρα-έχει αρκετό «ζουμί» για μια διδακτορική διατριβή.

Μέθοδος

Η πρώτη μου έκπληξη ήταν η φύση της συζήτησης, η οποία ήταν πολύ διαφορετική από αυτή που έγινε, παραδειγματός χάρη, στη Μεγάλη Βρετανία. Εκεί, ο Jeremy Moon, ο οποίος έκανε μια μελέτη κάπως παρόμοια με τη δική μου για την Ελλάδα, μετρούσε κάτι που το ονόμασε Issue Salience, δηλαδή το βαθμό σημαντικότητας που είχε το θέμα της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης στην αγγλική πολιτική. Εξετάζοντας μια περίοδο δεκαετιών χρόνων, ο Moon διευκρίνισε ότι στην Αγγλία το θέμα της ΕΟΚ περνούσε διάφορες φάσεις, όπου το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης αυξομειωνόταν.

Αντίθετα, στην Ελλάδα φαίνεται πως το θέμα της ΕΟΚ ήταν πάντα επίκαιρο. Το ενδιαφέρον των πολιτικών κομμάτων για το θέμα αυτό ήταν εντονότατο και η συζήτηση για την Ένταξη διεξαγόταν σε πολύ οξύ τόνο. Βασικά, αντί για συζήτηση γινόταν συνήθως διάλογος κουφών, στον οποίο ο καθένας, βαθιά πεισμένος για το δίκιο του, μονολογούσε έντονα από τη δική του οπτική γωνία, χωρίς όμως να γίνεται καμιά ουσιαστική ανταλλαγή απόψεων. Ψάχνοντας να βρω ποια αντίληψη υπήρχε στην Ελλάδα για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και για το τι θα πρόσφερε η Κοινότητα στη χώρα, μου φαινόταν ότι η κάθε ελληνική πολιτική

πλευρά μιλούσε για μια ΕΟΚ αυστηρά δική της, που δεν έμοιαζε και τόσο πολύ με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες των άλλων πολιτικών δυνάμεων.

Μάλιστα, καμιά φορά η συζήτηση γύρω από την Ένταξη μου θύμιζε το γνωστό σχόλιο του Αμερικανού πολιτικού επιστήμονα Donald Puchala, ότι οι επιστήμονες που προσπαθούν να καταλάβουν τη φύση της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης είναι σαν μια ομάδα τυφλών όπου ο καθένας πιάνει από ένα διαφορετικό κομμάτι ενός ελέφαντα και μετά όλοι προσπαθούν να περιγράψουν πώς βλέπουν το ζώο ολόκληρο. Όταν ξεκίνησα τη μελέτη μου, σχημάτισα την εντύπωση πως τα ελληνικά πολιτικά κόμματα δεν μιλούσαν απλώς για διαφορετικά κομμάτια του ίδιου ελέφαντα, αλλά για εντελώς διαφορετικά ζώα. Υπήρχε τόσο μεγάλη απόσταση ανάμεσα στις απόψεις τους, που δεν μπορούσα να διανοηθώ ποια σχέση θα μπορούσε να έχει ο παράδεισος που ονειρευόταν η Νέα Δημοκρατία με την κόλαση που προφήτευε το ΚΚΕ.

Η διατριβή μου είναι μια προσπάθεια να διεισδύσω κάτω από αυτή την εντυπωσιακή ρητορική, για να αντιληφθώ τι ακριβώς περίμενε η ελληνική πλευρά από την Ένταξη στην ΕΟΚ. Η μέθοδος που χρησιμοποιούω βασίζεται στην εξέταση αυτού που, πάλι κατά τον Μοορ, αποκαλείται η ανατομία του θέματος (issue anatomy).

Στη δική του μελέτη, ο Μοορ διάλεξε μια ανάλυση του περιεχομένου (content analysis) των κοινοβουλευτικών συζητήσεων, στις οποίες έγιναν αναφορές σε θέματα ευρωπαϊκής ενοποίησης. Χωρίζοντας την περίοδο 1950-1963 σε τέσσερις φάσεις, καθόρισε 21 κατηγορίες θεμάτων, όπως οι επιπτώσεις της ενοποίησης στην εθνική κυριαρχία, στις ιστορικές παραδόσεις της Βρετανίας, στις σχέσεις με την Κοινοπολιτεία, στη γεωργία, στα συνδικάτα κτλ. Υπολόγισε πόσο σημαντικό ήταν το καθένα από αυτά τα επίμερους θέματα, μετρώντας τις έντοτες που αφιερώθηκαν στο καθένα στις στήλες των Πρακτικών της Βουλής (Hansard). Με αυτό τον τρόπο, βρήκε, για παράδειγμα, ότι στην αρχή της περιόδου που εξέτασε, η ευρωπαϊκή ενοποίηση στη Μεγάλη Βρετανία ήταν πρωταρχικά πολιτικό θέμα, ενώ αργότερα έγινε περισσότερο οικονομικό. Επίσης επισήμανε ότι η χρήση του θέματος της ΕΟΚ στον κομματικό ανταγωνισμό (party scoring) μειώθηκε πάρα πολύ, από το 50% σχεδόν των τοποθετήσεων το 1950-1951, σε 8% το 1961-1963.

Για την πενταετία που εξετάζω στην Ελλάδα, μάζεψα 620 σελίδες από τα Πρακτικά της Βουλής, όπου υπάρχουν αναφορές στην ΕΟΚ. Έτσι, θεωρητικά,

μια παρόμοια ποσοτική ανάλυση θα ήταν εφικτή. Αλλά εμένα δεν με ενδιαφέρει μόνο το προφίλ του θέματος ως συνόλου, αλλά το διαφορετικό περιεχόμενο που του έδωσε κάθε κόμμα. Όταν όμως στη Βουλή 38 αντιπρόσωποι του κυβερνώντος κόμματος μίλησαν σε 16 διαφορετι-

μίας» του θέματος. Στην πραγματικότητα, αυτό είναι κάτι πάρα πολύ απλό: διαμελίζουμε το θέμα και εξετάζουμε κάθε μέλος ξεχωριστά. Να το πούμε διαφορετικά, κάθε θέμα στην πολιτική αποτελείται από διάφορα επιμέρους θέματα. Με μια ανάλυση των συστατικών αυτών

κές ημερομηνίες για θέματα που είχαν σχέση με την ΕΟΚ, ενώ ένας βουλευτής του ΚΚΕ-Εσωτερικού μίλησε 6 φορές, γίνεται σαφές πως μια αποκλειστικά ποσοτική ανάλυση των θέσεων των διαφόρων κομμάτων δεν θα δημιουργούσε μια κοινή συγκριτική βάση.

Πέρα από αυτό, σαν ξένη επιστήμονας, για την οποία η Ελλάδα ήταν ένα τελείως καινούριο πεδίο έρευνας, ήθελα να αντιληφθώ και το βαθύτερο νόημα της συγκεκριμένης εικόνας της ΕΟΚ που διαμόρφωνε κάθε κόμμα, στα πλαίσια της ελληνικής πολιτικής. Ο σκοπός μου ήταν να αφιερώσω ένα κεφάλαιο 12.000-15.000 λέξεων σε καθεμιά από τις κύριες κοινοβουλευτικές δυνάμεις – δηλαδή, στη Νέα Δημοκρατία, το ΠΑΣΟΚ, την Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις/ΕΔΗΚ, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας-Εσωτερικού – παρουσιάζοντας και αναλύοντας τις θέσεις τους για την Ένταξη. Επομένως, διάλεξα μια ποιοτική ανάλυση, επεκτείνοντας το υλικό που χρησιμοποιώ, πέρα από τις συζητήσεις της Βουλής, στις πολιτικές αποφάσεις των κομμάτων, στα προεκλογικά φυλλάδια, στις πολιτικές ομιλίες από ρεπορτάζ εφημερίδων και, στις περιπτώσεις των κομμουνιστικών κομμάτων, στα κύρια άρθρα από τον κομματικό τους Τύπο.

Ενώ εφάρμοσα διαφορετική μέθοδο, διατήρησα την κεντρική ιδέα να πραγματοποιήσω τη μελέτη μέσω μιας «ανατο-

μοιχείων, μπορούμε να δώσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του γενικού προφίλ του θέματος. Έτσι, ξεκινώντας από μια ανάλυση των προβλέψεων των κομμάτων για τις επιπτώσεις της Ένταξης στους διάφορους τομείς – δηλαδή, τον εξωτερικό, τον εσωτερικό και τον οικονομικό –, επιχειρώ τελικά να συνθέσω μια εικόνα των αντιλήψεών τους για τη γενικότερη φύση της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης.

Από αυτή την ανάλυση, βγάζω το συμπέρασμα ότι πίσω από τις πολύ διαφορετικές θέσεις των κύριων κομμάτων, ίσως τελικά όλοι μιλούσαν για τον ίδιο ελέφαντα. Την όλη συζήτηση διαπερνούσε μια ενιαία αντίληψη για τη φύση της ΕΟΚ, πράγμα που μπορεί και να εξηγήσει την οξύτητα και τη φαινομενική έλλειψη λογικής στη συζήτηση αυτή. Ο συνδυαστικός κρίκος ήταν η σχέση που έβλεπαν όλα τα κόμματα ανάμεσα στην ΕΟΚ και το καθεστώς. Εδώ δεν χρησιμοποιώ τη λέξη «καθεστώς» με τη στενή έννοια με την οποία χρησιμοποιείται αρχικά συχνά από τους πολιτικούς επιστήμονες, δηλαδή περιορισμένη βασικά στους εσωτερικούς θεσμούς, αλλά με την έννοια και του πολιτικού συστήματος και του οικονομικού μοντέλου, μέσα στο πλαίσιο του εξωτερικού προσανατολισμού που το καθορίζει.

Το προφίλ του θέματος της ΕΟΚ πριν το 1974

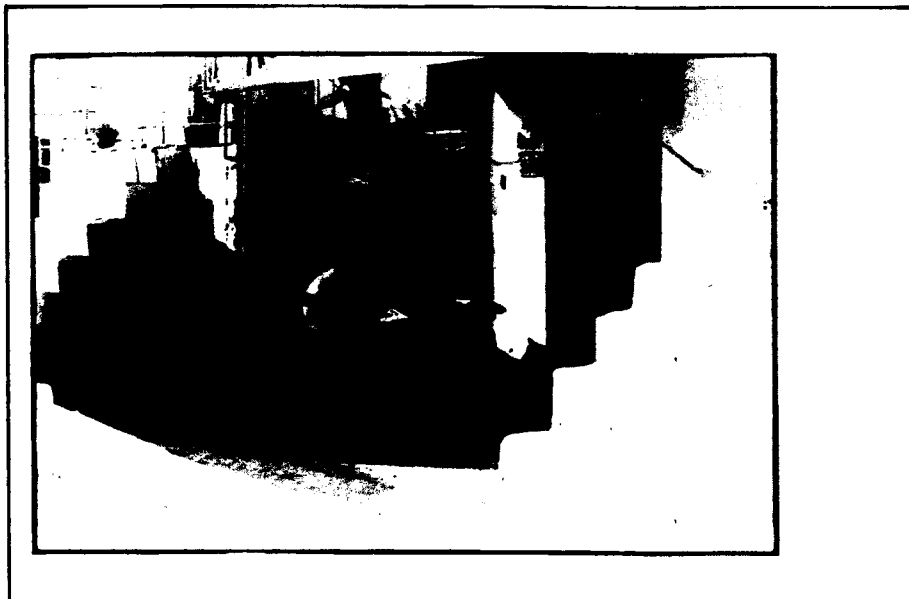
Η αντίληψη ότι το θέμα της ΕΟΚ συνδέεται με το θέμα του καθεστώτος ταιριάζει πολύ με την ελληνική πολιτική κουλτούρα. Μια ματιά στην ιστοριογραφία της σύγχρονης Ελλάδας δείχνει ότι γράφτηκε κυρίως από την προοπτική των θεωριών της εξάρτησης. Απο την ίδρυση του ελληνικού κράτους, με τις πρώτες οργανωμένες πολιτικές δυνάμεις του, τα περίφημα ρωσικά, αγγλικά και γαλλικά κόμματα, οι εξωτερικοί δεσμοί θεωρούνταν ότι δέσποζαν στην Ελλάδα. Μάλιστα, στον εικοστό αιώνα, με τη μεταπολεμική συστηματοποίηση των παραδοσιακών σφαιρών επιρροής σε δύο ανταγωνιστικά στρατόπεδα, που αντιπροσώπευαν αντιτιθέμενα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά συστήματα, ο εξωτερικός προσανατολισμός μιας χώρας έγινε καθοριστικός παράγοντας για το πλέγμα των εσωτερικών δομών της.

Πριν από τη δικτατορία, καμιά πολιτική δύναμη στην Ελλάδα δεν έδωσε σημασία στην απουσία των Ηνωμένων Πολιτειών από την ΕΟΚ. Μάλιστα, θα μπορούσε να πει κανείς πως, χονδρικά, όλα τα κόμματα έβλεπαν την ΕΟΚ σαν το οικονομικό αντίστοιχο του ΝΑΤΟ. Έτσι, η Σύνδεση με τη νεογέννητη Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα αντιμετωπιζόταν σαν μια πρόσθετη εγγύηση εναντίον του κομμουνισμού. Εθεωρείτο, δηλαδή, σαν ένας τρόπος να διασφαλιστούν ακόμα περισσότερο και ο εξωτερικός προσανατολισμός της χώρας προς τη Δύση, κάτω από την ιδιαίτερη προστασία των ΗΠΑ, και οι συγκεκριμένοι καπιταλιστικοί οικονομικοί θεσμοί που συνεπαγόταν αυτός ο εξωτερικός προσανατολισμός, όπως επίσης και η αντικομμουνιστική «δημοκρατία», δηλαδή το σύστημα του ελεγχόμενου κοινοβουλευτισμού που κρινόταν σαν το πιο κατάλληλο μέσο για να κρατηθεί η Ελλάδα πιστή στους συμμάχους της.

Ενώ τα κόμματα διακήρυσσαν ότι η Σύνδεση θα αποτελούσε είτε οικονομική καταστροφή είτε σωτηρία της Ελλάδας, στήριζαν τις οικονομικές αυτές προβλέψεις στις πολιτικές τους θέσεις, αντί για το αντίθετο. Έτσι, η ΕΟΚ γινόταν κυρίως πολιτικό και δευτερευόντως οικονομικό ζήτημα. Γενικά, η στάση του κάθε κόμματος καθορίστηκε από το αν δεχόταν ή όχι το αποτέλεσμα του Εμφυλίου Πολέμου, που είχε προσδιορίσει και τη θέση της Ελλάδας στο δυτικό στρατόπεδο. Έτσι, στα χρόνια που το θέμα Ελλάδας-ΕΟΚ συζητιόταν για πρώτη φορά, αυτό γινόταν με όρους ουσιαστικά ψυχροπολεμικού χαρακτήρα. Το αποτέλεσμα ήταν η απομόνωση από τις άλλες πο-

λιτικές δυνάμεις, της Αριστεράς, που απέριπταν τη Σύνδεση.

Ακόμη μετά το 1974, τα κόμματα συνέχιζαν να βλέπουν τη σχέση με την ΕΟΚ με βάση τις απόψεις τους για το καθεστώς. Αλλά οι διαφορετικές συνθήκες μετά τη μεταπολίτευση οδήγησαν σε μια αλ-

λαγή των επιμέρους συστατικών στοιχείων του θέματος της Ένταξης.

Το προφίλ του θέματος της ΕΟΚ μετά το 1974

Η πτώση της χούντας μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο σημάδεψε μια σαφή ρήξη με το μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα, το οποίο λειτουργούσε στα πλαίσια μιας αντικομμουνιστικής λογικής που διαμορφώθηκε από τα στρατηγικά συμφέροντα του ΝΑΤΟ. Το ευρύτατο κύμα αντιαμερικανισμού που σάρωσε την Ελλάδα, το 1974, εξέφρασε μια επανάσταση στις αντιλήψεις για την παγκόσμια θέση της Ελλάδας, που οδήγησε στη γενική απαίτηση για αλλαγή στους εξωτερικούς και εσωτερικούς προσανατολισμούς της χώρας.

Με την αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, η Ελλάδα εμφανιζόταν να έχει προβεί σε μια γενική επανεκτίμηση των σχέσεων της με τον υπόλοιπο κόσμο. Μάλιστα, μερικοί ξένοι παρατηρητές, ανάμεσά τους και δύο έγκυρες βρετανικές εφημερίδες (*The Times* και *The Daily Telegraph*), εξέφρασαν φόβους πως η αποχώρηση από το στρατιωτικό ΝΑΤΟ ήταν η αφετηρία ή μιας προσέγγισης με τη Σοβιετική Ένωση ή μιας πορείας προς την ουδετερότητα.

Εκ των υστέρων τουλάχιστον, αυτό δεν φαίνεται τόσο εύκολη υπόθεση. Πάντως, ήταν ακριβώς αυτή τη στιγμή, το καλοκαίρι του 1974, που διάλεξε η Κυ-

βέρνηση «Εθνικής Ενότητας» να κάνει βολιδοσκοπήσεις στις Βρυξέλλες σχετικά με τη μετακίνηση από τη Σύνδεση στην Ένταξη. Και μάλιστα, η επίσημη αίτηση για την Ένταξη υποβλήθηκε τον Ιούνιο του 1975, το ίδιο μήνα που ψηφίστηκε το καινούριο Σύνταγμα. Φαίνεται, δηλαδή, πως η κυβέρνηση Καραμανλή προσπάθησε ταυτόχρονα να καθορίσει και την εσωτερική θεσμική δομή του καθεστώτος και το εξωτερικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα λειτουργούσε.

Είναι ενδεικτικό ότι πάλι, όπως στην προηγούμενη δεκαετία, τα κόμματα που θεωρούσαν τον εαυτό τους αντίπαλο του πολιτικού συστήματος, ήταν πολέμοι της σχέσης με την ΕΟΚ. Τώρα όμως η απόρριψη ή υποστήριξη της Ένταξης δεν ακολουθούσε την παλιά διαχωριστική γραμμή της αριστεράς/μη αριστεράς. Ενώ την πολεμούσε το ΠΑΣΟΚ, που είχε ποικίλες πολιτικές ρίζες αλλά ήταν και κεντρογενές κόμμα, την υποστήριζε το αριστερό ΚΚΕ-Εσωτερικού. Αυτό ήταν ενδεικτικό των αλλαγών στις αντιλήψεις των κομμάτων, και για το διεθνές όπως και για το εσωτερικό πολιτικό σύστημα.

Οι θέσεις τους για την ΕΟΚ υποδεικνύουν πως τα κόμματα, σε διαφορετικό βαθμό το καθένα, έπαψαν να πιστεύουν σε έναν απλό κόσμο, του οποίου το πρωταρχικό χαρακτηριστικό ήταν η πόλωση ανάμεσα σε δυο συμπαγή μπλοκ που δεν είχαν καμιά εσωτερική διαφοροποίηση. Η εξαίρεση ήταν το ΚΚΕ, που άρχισε και αυτό να αλλάζει την κοσμοθεωρία του

προστάτες. Το Κέντρο, και ιδιαίτερα ο αρχηγός του Γεώργιος Μαύρος, έδωσε ένα πιο σαφές αντιαμερικάνικο χρώμα στην ευρωπαϊκή του πολιτική, προωθώντας την αναβαθμισμένη και ισότιμη σχέση με την ΕΟΚ σαν τον καλύτερο τρόπο για να απομακρυνθεί η Ελλάδα από

παγκόσμια κλίμακα, από τη διαφορά Βορρά-Νότου μέσα στους κόλπους της Δύσης. Το ΠΑΣΟΚ ταύτιζε την ΕΟΚ με την καπιταλιστική μητρόπολη, παρουσιάζοντας την Κοινότητα σαν τον μικρό εταίρο των ΗΠΑ. Συνεπώς, υποστήριζε πως η Ένταξη θα έδενε τη χώρα ακόμα

πολύ αργότερα, όταν η πολιτική κατάσταση το έσπρωχνε προς μια αποδοχή των γκορμπατσόφικών θέσεων για την Ευρώπη.

Διαπερνώντας την «ανατομία» του θέματος της ΕΟΚ, όπως βγαίνει από τη συζήτηση για την Ένταξη, φαίνεται πως στο εξωτερικό επίπεδο η φράση-κλειδί ήταν η «εθνική ανεξαρτησία», αντανakλώντας την απαίτηση για αλλαγή στον τρόπο ενσωμάτωσης της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα. Εδώ, η εικόνα της ΕΟΚ απέκτησε καινούριο περιεχόμενο, καθώς προωθήθηκε από τους οπαδούς της Ένταξης σαν το μέσο για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός.

Και για τη Νέα Δημοκρατία και για το Κέντρο, ο διπολισμός στο διεθνές επίπεδο παρέμενε καθοριστικός, με την «εξ Ανατολών» απειλή δεδομένη. Όμως και τα δύο κόμματα υποδείκνυαν την ύπαρξη μιας διαφοροποίησης ανάμεσα στους δύο πόλους του δυτικού μπλοκ, από την οποία θα μπορούσε να επωφεληθεί η Ελλάδα. Η Νέα Δημοκρατία δεν παρουσίασε την ΕΟΚ άμεσα σαν μια εναλλακτική λύση στις Ηνωμένες Πολιτείες, αν και η ιδέα αυτή καμιά φορά αναδυόταν σιωπηρά από τις δηλώσεις της. Πιο πολύ, υπαινισσόταν ότι με την Ένταξη, η Ελλάδα θα μπορούσε να αναθεωρήσει τη σχέση της με τις ΗΠΑ, αντιμετωπίζοντάς τις από μια νέα, ενισχυμένη θέση. Έτσι, για παράδειγμα, εξήγησε ο κ. Καραμανλής στη Βουλή ότι, σαν μέλος της ΕΟΚ, η Ελλάδα δεν θα είχε ανάγκη από ειδικούς

την παραδοσιακή υποταγή της στις ΗΠΑ. Μάλιστα, ο κ. Μαύρος δήλωνε πως, μελλοντικά, το «χρεωκοπημένο» ΝΑΤΟ θα μπορούσε να αντικατασταθεί από μια αναπτυγμένη μορφή της δυτικοευρωπαϊκής αμυντικής συνεργασίας μέσα στο πλαίσιο της ΕΟΚ.

Και το ΚΚΕ-Εσωτερικού διαπίστωνε διαφορές ανάμεσα στην ΕΟΚ και τις ΗΠΑ. Όπως και τα άλλα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, απέβλεπε στην εξέλιξη των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων, που πίστευε πως θα οδηγούσε στην ανάδειξη της Δυτικής Ευρώπης σε τρίτο πόλο εξουσίας στο διεθνές σύστημα, με τελικό αποτέλεσμα την ανατροπή του διπολισμού και τη διάλυση του συστήματος των μπλοκ. Επομένως, συμφωνούσε με τη Νέα Δημοκρατία και το Κέντρο πως ο δρόμος προς τη μεγαλύτερη ανεξαρτησία της Ελλάδας ήταν μέσω της ΕΟΚ, με την προϋπόθεση της σχετικής ανεξαρτητοποίησης της Κοινοτικής Ευρώπης από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Έτσι, για το ΚΚΕ-Εσωτερικού, το διπολικό σύστημα δεν ήταν τώρα πια αναπότρεπτο. Αντίθετα, θα μπορούσε να ξεπεραστεί μέσω της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Το ΠΑΣΟΚ, αναφερόμενο σε «συναίνεση» ανάμεσα στις υπερδυνάμεις σε ευαίσθητες περιοχές, όπως η Ανατολική Μεσόγειος, υπαινισσόταν πως ήδη ξεπεράστηκε σε ένα μεγάλο βαθμό. Σύμφωνα με τις δηλώσεις του κόμματος, ο διαχωρισμός ανάμεσα στα δύο μπλοκ αντικαταστάθηκε, σαν πρωταρχική αντίθεση σε

πιο σφιχτά στις ΗΠΑ, ώστε να υπηρετεί καλύτερα τις ιμπεριαλιστικές μηχανορραφίες ενάντια στην ακεραιότητα της Κύπρου και στα ελληνικά δικαιώματα στο Αιγαίο. Σε παρόμοιο συμπέρασμα οδηγήθηκε και το ΚΚΕ, αν και με βάση μια εντελώς διαφορετική ανάλυση. Παραμένοντας πιστό σε μια μανιχαϊστική αντίληψη ενός κόσμου χωρισμένου ανάμεσα στο σκότος και το φως, δήλωνε πως η ΕΟΚ, σαν δημιούργημα της ιμπεριαλιστικής Δύσης, σήμαινε ακόμα περισσότερη μείωση της ήδη περιορισμένης ανεξαρτησίας της Ελλάδας.

Στο εσωτερικό πλάνο, η συζήτηση για την Ένταξη επικεντρώθηκε γύρω από τη μαγική λέξη «δημοκρατία». Οι οπαδοί της Ένταξης ταύτιζαν την έννοια της δημοκρατίας με ένα φιλελεύθερο κοινοβουλευτικό σύστημα, που για τη Νέα Δημοκρατία και το Κέντρο ήταν αυτοσκοπός, ενώ για το ΚΚΕ-Εσωτερικού ήταν προϋπόθεση για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Το κόμμα αυτό ανέμενε την ανέλιξη προς το σοσιαλισμό μέσα από τους κόλπους της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, καθώς αυτοί οι αστικοί αντιπροσωπευτικοί θεσμοί θα διευρύνονταν και θα βάθαιναν τόσο, ώστε μέσα από διαρθρωτικές αλλαγές θα αποκτούσαν διαφορετικό, δηλαδή σοσιαλιστικό, περιεχόμενο.

Τα τρία παραπάνω κόμματα παρουσίασαν την προσχώρηση στην ΕΟΚ σαν το δρόμο να σταθεροποιηθεί η αστική δημοκρατία στην Ελλάδα. Πάλι πίσω από αυτή την ιδέα ήταν η αντίληψη της δια-

προστάτες. Το Κέντρο, και ιδιαίτερα ο αρχηγός του Γεώργιος Μαύρος, έδωσε ένα πιο σαφές αντιαμερικάνικο χρώμα στην ευρωπαϊκή του πολιτική, προωθώντας την αναβαθμισμένη και ισότιμη σχέση με την ΕΟΚ σαν τον καλύτερο τρόπο για να απομακρυνθεί η Ελλάδα από

παγκόσμια κλίμακα, από τη διαφορά Βορρά-Νότου μέσα στους κόλπους τη Δύσης. Το ΠΑΣΟΚ ταύτιζε την ΕΟΚ με την καπιταλιστική μητρόπολη, παρουσιάζοντας την Κοινότητα σαν τον μικρό εταίρο των ΗΠΑ. Συνεπώς, υποστήριζε πως η Ένταξη θα έδενε τη χώρα ακόμη

πολύ αργότερα, όταν η πολιτική κατάσταση το έσπρωχνε προς μια αποδοχή των γχορμπατισοφικών θέσεων για την Ευρώπη.

Διαπερνώντας την «ανατομία» του θέματος της ΕΟΚ, όπως βγαίνει από τη συζήτηση για την Ένταξη, φαίνεται πως στο εξωτερικό επίπεδο η φράση-κλειδί ήταν η «εθνική ανεξαρτησία», αντανakλώντας την απαίτηση για αλλαγή στον τρόπο ενσωμάτωσης της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα. Εδώ, η εικόνα της ΕΟΚ απέκτησε καινούριο περιεχόμενο, καθώς προωθήθηκε από τους οπαδούς της Ένταξης σαν το μέσο για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός.

Και για τη Νέα Δημοκρατία και για το Κέντρο, ο διπολισμός στο διεθνές επίπεδο παρέμενε καθοριστικός, με την «εξ Ανατολών» απειλή δεδομένη. Όμως και τα δύο κόμματα υποδείκνυαν την ύπαρξη μιας διαφοροποίησης ανάμεσα στους δύο πόλους του δυτικού μπλοκ, από την οποία θα μπορούσε να επωφεληθεί η Ελλάδα. Η Νέα Δημοκρατία δεν παρουσίασε την ΕΟΚ άμεσα σαν μια εναλλακτική λύση στις Ηνωμένες Πολιτείες, αν και η ιδέα αυτή καμιά φορά αναδυνάταν σιωπηρά από τις δηλώσεις της. Πιο πολύ, υπαινισσόταν ότι με την Ένταξη, η Ελλάδα θα μπορούσε να αναθεωρήσει τη σχέση της με τις ΗΠΑ, αντιμετωπίζοντάς τις από μια νέα, ενισχυμένη θέση. Έτσι, για παράδειγμα, εξήγησε ο κ. Καραμανλής στη Βουλή ότι, σαν μέλος της ΕΟΚ, η Ελλάδα δεν θα είχε ανάγκη από ειδικούς

την παραδοσιακή υποταγή της στις ΗΠΑ. Μάλιστα, ο κ. Μαύρος δήλωνε πως, μελλοντικά, το «χρεωκοπημένο» ΝΑΤΟ θα μπορούσε να αντικατασταθεί από μια αναπτυγμένη μορφή της δυτικοευρωπαϊκής αμυντικής συνεργασίας μέσα στο πλαίσιο της ΕΟΚ.

Και το ΚΚΕ-Εσωτερικού διαπίστωνε διαφορές ανάμεσα στην ΕΟΚ και τις ΗΠΑ. Όπως και τα άλλα ευρωκομμουνιστικά κόμματα, απέβλεπε στην εξέλιξη των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων, που πίστευε πως θα οδηγούσε στην ανάδειξη της Δυτικής Ευρώπης σε τρίτο πόλο εξουσίας στο διεθνές σύστημα, με τελικό αποτέλεσμα την ανατροπή του διπολισμού και τη διάλυση του συστήματος των μπλοκ. Επομένως, συμφωνούσε με τη Νέα Δημοκρατία και το Κέντρο πως ο δρόμος προς τη μεγαλύτερη ανεξαρτησία της Ελλάδας ήταν μέσω της ΕΟΚ, με την προϋπόθεση της σχετικής ανεξαρτητοποίησης της Κοινοτικής Ευρώπης από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Έτσι, για το ΚΚΕ-Εσωτερικού, το διπολικό σύστημα δεν ήταν τώρα πια αναπότρεπτο. Αντίθετα, θα μπορούσε να ξεπεραστεί μέσω της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Το ΠΑΣΟΚ, αναφερόμενο σε «συναινέση» ανάμεσα στις υπερδυνάμεις σε ευαίσθητες περιοχές, όπως η Ανατολική Μεσόγειος, υπαινισσόταν πως ήδη ξεπεράστηκε σε ένα μεγάλο βαθμό. Σύμφωνα με τις δηλώσεις του κόμματος, ο διαχωρισμός ανάμεσα στα δύο μπλοκ αντικαταστάθηκε, σαν πρωταρχική αντίθεση σε

πιο σφιχτά στις ΗΠΑ, ώστε να υπηρετεί καλύτερα τις ιμπεριαλιστικές μηχανοραφίες ενάντια στην ακεραιότητα του Κύπρου και στα ελληνικά δικαιώματα στο Αιγαίο. Σε παρόμοιο συμπέρασμα, οδηγήθηκε και το ΚΚΕ, αν και με βάση εντελώς διαφορετική ανάλυση. Παραμονοντας πιστό σε μια μανιχαϊστική αντίληψη ενός κόσμου χωρισμένου ανάμεσα στο σκοτάδι και το φως, δήλωνε πως η ΕΟΚ σαν δημιουργήμα της ιμπεριαλιστικής Δύσης, σήμαινε ακόμα περισσότερη μείωση της ήδη περιορισμένης ανεξαρτησίας της Ελλάδας.

Στο εσωτερικό πλάνο, η συζήτηση για την Ένταξη επικεντρώθηκε γύρω από μαγική λέξη «δημοκρατία». Οι οπαδοί της Ένταξης ταύτιζαν την έννοια της δημοκρατίας με ένα φιλελεύθερο κοινοβουλευτικό σύστημα, που για τη Νέα Δημοκρατία και το Κέντρο ήταν αυτοσκοπός ενώ για το ΚΚΕ-Εσωτερικού ήταν προέκταση για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Το κόμμα αυτό ανέμενε την ανέλιξη προς το σοσιαλισμό μέσα από τους κόλπους της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, καθώς αυτοί οι αστικοί αντιπροσωπευτικοί θεσμοί θα διευρύνονταν και θα βάθαιναν τόσο, ώστε μέσα από διαρθρωτικές αλλαγές θα αποκτούσαν διαφορετικό, δηλαδή σοσιαλιστικό, περιεχόμενο.

Τα τρία παραπάνω κόμματα παρουσίασαν την προσχώρηση στην ΕΟΚ ως το δρόμο να σταθεροποιηθεί η αστική δημοκρατία στην Ελλάδα. Πάλι πίσω σε αυτή την ιδέα ήταν η αντίληψη της έ

φοράς ανάμεσα στις ΗΠΑ και την ΕΟΚ. Ενώ οι ΗΠΑ αυτοκαταδικάστηκαν στα μάτια του ελληνικού λαού σαν συνυπεύθυνες για την επιβολή και τη διατήρηση της στρατιωτικής δικτατορίας, η ΕΟΚ προβλήθηκε από τους οπαδούς της σαν βαρυσήμαντη εγγύηση για τους δημοκρατικούς θεσμούς. Τα επιχειρήματά τους κατ' αρχήν βασίζονταν στο προηγούμενο του περιορισμού της Σύνδεσης στην «τρέχουσα διαχείριση», κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Αλλά, παρά τις οποιοσδήποτε άμεσες πράξεις αποδοκιμασίας της αντιδημοκρατικής εκτροπής από την ΕΟΚ, το πιο στέρεο έδαφος για τις ελπίδες αυτές εντοπιζόταν στην ίδια τη φύση της οικονομικής ενοποίησης.

Η ενοποίηση είναι μια συσσωρευτική διαδικασία, η οποία κάποτε συγκρινόταν μ' ένα ποδήλατο σε κατήφορο. Όσο κατεβαίνει, τόσο πιο δύσκολο γίνεται να σταματήσει το τρέξιμό του. Έτσι, όσο περισσότερο προχωρεί η διαδικασία ενοποίησης ανάμεσα σε διάφορα εθνικά κράτη, τόσο πιο δύσκολο γίνεται να ξαναχωρίσουν μετά. Συνεπώς, με την είσοδο στην ΕΟΚ, η Ελλάδα μπήκε, κατά έναν τρόπο που μπορεί να θεωρείται σχεδόν αμετάκλητος, σε μια κοινωνία χωρών οι οποίες, παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις τους, έχουν όλες φιλελεύθερα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα. Πράγματι, οι οπαδοί της Ένταξης την επιδίωκαν και με το σκεπτικό ότι έτσι θα στέρωνε το πολιτικό σύστημα με μια μορφή αντίστοιχη με το δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο.

Το ΚΚΕ συμφωνούσε ότι η Ένταξη σήμαινε μια μόνιμη δέσμευση στο πολιτικό σύστημα που ίσχυε μέσα στην ΕΟΚ. Όμως το κόμμα αυτό απέρριπτε την άποψη ότι ο αστικός κοινοβουλευτισμός είναι ένα δημοκρατικό σύστημα. Αντίθετα, για το ΚΚΕ, δημοκρατία σημαίνει σοσιαλιστική δημοκρατία, η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσα στο στρατόπεδο των σοσιαλιστικών χωρών. Επομένως, η προσχώρηση στην ΕΟΚ, εμποδίζοντας μια μετατόπιση της Ελλάδας από το ένα μπλοκ στο άλλο, αποτελούσε μια αντιδημοκρατική επιλογή.

Η θέση του ΠΑΣΟΚ ήταν κάπως διαφορετική. Σύμφωνα με διάφορες δηλώσεις του, το ΠΑΣΟΚ ισχυριζόταν ότι δεν ήταν δυνατό με την Ένταξη να σταθεροποιηθεί ένα πολίτευμα δυτικοευρωπαϊκού τύπου στην Ελλάδα. Κι αυτό επειδή σε χώρες στην περιφέρεια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, μια κατηγορία στην οποία υποτίθεται πως ανήκε η Ελλάδα, το καθεστώς αναγκαστικά θα διαμορφωνόταν κατά τρόπο που θα εξασφάλιζε ότι οι λαοί τους θα έπαιζαν τον προκαθορισμένο ρόλο τους, υπηρετώντας το μονοπωλιακό κεφάλαιο των μητροπολιτικών χωρών.

Βλέπουμε δηλαδή ότι, σε ό,τι αφορά

στις εξωτερικές και εσωτερικές διαστάσεις της σχέσης με την ΕΟΚ, υπήρχαν σημαντικές αλλαγές στις αντιλήψεις σε σύγκριση με την προηγούμενη δεκαετία, καθώς τα κόμματα, με την εξαίρεση του ΚΚΕ, άρχιζαν να ξεφεύγουν από τα ψυχροπολεμικά καλούπια. Ακόμα και για

τα αστικά κόμματα, ούτε η εθνική ανεξαρτησία ούτε η δημοκρατία περιείχαν τώρα πια την απλοϊκή έννοια του αντικομμουνισμού. Και οι δύο όροι άρχισαν να αποκτούν ένα πιο ουσιαστικό περιεχόμενο, μέσα βέβαια στα πλαίσια που καθορίζονται από την τοποθέτηση της χώρας στους κόλπους της Δύσης.

Μόνο στο οικονομικό επίπεδο δεν υπήρξε ουσιαστική αλλαγή του περιεχομένου της συζήτησης για τις επιπτώσεις της σχέσης με την ΕΟΚ. Όπως και στη δεκαετία του 1960, έτσι και μετά το 1974, το αν ή όχι τα κόμματα θεωρούσαν την ΕΟΚ σαν ευνοϊκό περιβάλλον για ισορροπημένη οικονομική ανάπτυξη, στην Ελλάδα δεν εξαρτιόταν από έναν υπολογισμό του καθαρού δημοσιονομικού συν και πλην.

Έτσι, οι θερμές ανταλλαγές απόψεων για το αν η Ένταξη θα σήμαινε τη σωτηρία ή την καταστροφή του αγροτικού πληθυσμού, μέσω του προβλεπόμενου πολλαπλασιασμού ή μηδενισμού των γεωργικών τιμών, ήταν το αποτέλεσμα και όχι η αιτία των κομματικών στάσεων. Η πραγματική ουσία της συζήτησης δεν αφορούσε τόσο στις επιμέρους συνέπειες της Ένταξης για την ελληνική γεωργία, τη βιοτεχνία, τη ναυτιλία κτλ., όσο αφορούσε στους μεγάλους -ισμούς: τον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό. Εδώ, πάλι το ΚΚΕ-Εσωτερικού, στον οικονομικό όπως και στους άλλους τομείς, υποστήριζε μια ιδιαίτερη θέση. Ενώ απέρριπτε τον καπιταλισμό, δεχόταν την Ένταξη στην ΕΟΚ.

επειδή πίστευε πως η επιδίωξη μιας σοσιαλιστικής προοπτικής στην Ελλάδα συνδεόταν με τις εξελίξεις στο δυτικοευρωπαϊκό επίπεδο.

Γενικά, η υιοθέτηση των ευρωκομμουνιστικών θέσεων από το ΚΚΕ-Εσωτερικού εισήγαγε μια καινούρια διάσταση στην ελληνική συζήτηση για την ΕΟΚ. Βλέποντας την Κοινότητα σαν το πιο προνομιούχο πεδίο για τη διεξαγωγή του ταξικού πολέμου, το ΚΚΕ-Εσωτερικού συνέδεε τη δυτικοευρωπαϊκή ενοποίηση με τις προοπτικές για το σοσιαλισμό στην Ελλάδα. Όμως και η προσέγγιση του ΚΚΕ-Εσωτερικού προσαρμόστηκε μάλλον στη γενικότερη αντίληψη όλων των κομμάτων για τις επιπτώσεις της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης στη μορφή του ελληνικού καθεστώτος.

Η συζήτηση

Το ακριβές περιεχόμενο του ζητήματος της Ένταξης στην ΕΟΚ, μετά το 1974, προσδιορίστηκε βασικά από τη Νέα Δημοκρατία, η οποία καθόρισε την ημερήσια διάταξη της συζήτησης χρησιμοποιώντας το θέμα αυτό στην επιτυχημένη προσπάθειά της να καθορίσει τη μορφή του μεταπολιτευτικού καθεστώτος. Την πρόκληση όμως τη δέχθηκαν και τα άλλα μεγάλα κόμματα. Συνεπώς, η ΕΟΚ μετατρεπόταν σε σημαντικό συμβολικό παράγοντα στο κομματικό πολιτικό παιχνίδι.

Αναλύοντας τον ανταγωνισμό ανάμε-

σα στα πολιτικά κόμματα, ο Giovanni Sartori επισήμανε τη σημασία της εικόνας (image) που παρουσιάζεται από κάθε κόμμα για να προσελκύει τους ψηφοφόρους. Παρομοίωσε την εικόνα αυτή με ένα αόριστο πακέτο πολιτικών, συμπυκνωμένο σε συνθήματα. Η πενταετία που εξετάζεται στη διατριβή μου ήταν μια ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδος, στην οποία έγινε μια αναδόμηση του κομματικού συστήματος μετά τη διακοπή της δικτατορίας. Σε μια πολιτική ατμόσφαιρα αρκετά αλλαγμένη από την προδικτατορική περίοδο, όλα τα κόμματα στόχευαν να δημιουργήσουν μια ελκυστική εικόνα προσαρμοσμένη στις καινούριες συνθήκες. Οι θέσεις τους για την ΕΟΚ εντάχθηκαν σ' αυτές τις προσπάθειες.

Έτσι, η δεξιά προωθούσε την «καινούρια Μεγάλη Ιδέα», με όλες τις εξωτερικές και εσωτερικές συνέπειές της, σαν απόδειξη πως δεν αποτελούσε μια αναβίωση της ΕΡΕ, που θα συνέχιζε να λειτουργεί στα πλαίσια της πελατειακής σχέσης με τις ΗΠΑ, αλλά κάτι εντελώς καινούριο, μια πραγματικά νέα δημοκρατική παράταξη. Το Κέντρο, κριτικά ροντάς τις λεπτομέρειες αλλά όχι τη γενική κατεύθυνση της κυβερνητικής πολιτικής για την ΕΟΚ, επιχειρούσε να προβάλει τον εαυτό του σαν καλύτερο διαχειριστή του συστήματος από τη Νέα Δημοκρατία.

Το θέμα της ΕΟΚ επίσης χρησιμοποιόταν από τα δύο κομμουνιστικά κόμματα στον πόλεμο που διεξαγόταν μεταξύ τους για την επικυριαρχία στον αριστερό πολιτικό χώρο. Από τη μια μεριά, το ΚΚΕ πρόβαλλε την αποδοχή της Ένταξης από το ΚΚΕ-Εσωτερικού σαν χειροπιαστή μαρτυρία του αδιόρθωτου αναθεωρητισμού του κόμματος αυτού. Από την άλλη μεριά, το ΚΚΕ-Εσωτερικού ισχυριζόταν πως οι δογματικές θέσεις του ΚΚΕ στο θέμα αυτό αποδείκνυναν την εξωπραγματική φύση της πολιτικής του και, γενικά, την ανικανότητά του να αναπτύξει μια εφικτή στρατηγική για το σοσιαλισμό.

Για το ΠΑΣΟΚ, η επιθετική στάση απέναντι στην ΕΟΚ ήταν θεμελιακό στοιχείο στη δημιουργία της εικόνας του περιήφανου λαϊκού κινήματος που απέρριπτε τους παλιούς δεσμούς της εξάρτησης για να παραδώσει την «Ελλάδα στους Έλληνες». Οι αλλαγές στην τακτική του κόμματος επίσης έπαιξαν ρόλο. Στα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση, το ΠΑΣΟΚ χρησιμοποίησε την όγνηση της Ένταξης για να προβάλει τον εαυτό του σαν τη ριζοσπαστική εναλλακτική πολιτική λύση. Αργότερα, αρχίζοντας σιγά σιγά από το 1977, αλλά συνεχίζοντας ουσιαστικά μετά το τέλος της περιόδου που εξετάζω στη διατριβή μου, η πτώση του τόνου της αντίθεσής του στην ΕΟΚ ανα-

δείχθηκε σε σημαντικό συμβολικό στοιχείο, στην προσπάθειά του να αυτοπροβληθεί σαν ένα υπεύθυνο κόμμα εξουσίας.

Δηλαδή, στην περίοδο που εξετάζω, στην Ελλάδα το θέμα της ΕΟΚ δεν υπήρχε απλά σαν ένα επιμέρους ζήτημα στον κομματικό ανταγωνισμό, αλλά χρησιμοποιήθηκε σαν βασικό όπλο στον πόλεμο ανάμεσα στα κόμματα.

Ο ρόλος που έπαιξε το θέμα της ΕΟΚ στο εσωτερικό πολιτικό παιχνίδι εξηγεί την τάση υπερβολής που σημειώθηκε στην ελληνική συζήτηση για την Ένταξη. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το θέμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας αντιμετωπιζόταν με εντονότατα ιδεολογικοποιημένη μορφή. Η εικόνα της ΕΟΚ που διαμορφώθηκε και τα χαρακτηριστικά που της αποδόθηκαν, καθορίστηκαν μάλλον σύμφωνα με τις ανάγκες του εσωτερικού πολιτικού ανταγωνισμού, παρά από μια ψυχραιμη ανάλυση του αληθινού δυναμικού της δυτικοευρωπαϊκής ενοποίησης.

Σε μια χώρα όπου ο ρόλος του ξένου παράγοντα εθεωρείτο πάντα πρωταρχικός, ήταν μάλλον αναμενόμενο ότι η ΕΟΚ θα εμφανιζόταν σχετικά μυθολοποιημένη, σαν μια πανίσχυρη δύναμη που έδειχνε να είναι από μόνη της η κόλαση ή ο παράδεισος για την Ελλάδα. Αυτό ασφαλώς επηρέασε την ελληνική στάση μέσα στην Κοινότητα μετά την Ένταξη, ίσως ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια. Άλλωστε, πρόσφατα, αυτή η μυθολογία αναζωογονήθηκε από κάποιες πλευρές, μπροστά στην καινούρια ημερομηνία-φόβητρο, το 1992.

Εκτός από μια καλύτερη κατανόηση του τρόπου αντιμετώπισης της ΕΟΚ από την Ελλάδα μετά το 1981, η έρευνα για τη συζήτηση γύρω από την Ένταξη μου δημιουργήσει μερικά ενδιαφέροντα ερωτηματικά, σχετικά με τα πραγματικά όρια της ευρωπαϊκής ενοποίησης – the real limits of European Integration, όπως θα το ονόμαζε ο Άγγλος πολιτικός επιστήμονας Paul Taylor. Δεδομένου ότι η ενοποίηση είναι μια διαδικασία που σιγά σιγά επεκτείνεται σε όλο και περισσότερους τομείς της οικονομικής και πολιτικής ζωής, πόσο υπερβολικές ήταν άραγε οι απόψεις των ελληνικών πολιτικών δυνάμεων για τις επιπτώσεις της Ένταξης;

Για παράδειγμα, πόσο εξωπραγματική ήταν η ιδέα ότι η είσοδος στην ΕΟΚ θα επηρέαζε τις υποθέσεις της εξωτερικής πολιτικής των κρατών-μελών της, όπως τα ελληνοτουρκικά θέματα στην περίπτωση της Ελλάδας; Ειδικά στον τομέα αυτό, είναι βέβαιο πως πολλά θα εξαρτηθούν από το δρόμο που θα χαράξει η ΕΟΚ από εδώ και πέρα. Εδώ, απλώς σημειώνω ότι η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη σηματοδεύει ένα σαφές βήμα προς την απόκτηση μιας επίσημης εξωτερικής πολιτικής από την ΕΟΚ. Υπάρχει, τέλος, ένα

ακόμα ζήτημα, ιδιαίτερα επίκαιρο στη σημερινή Ελλάδα, με ένα ευρύτερο μάλιστα ενδιαφέρον στην περίπτωση που η Τουρκία γίνει κάποτε μέλος της ΕΟΚ. Είναι το ερώτημα: μέχρι ποιο βαθμό μπορεί πραγματικά η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα να σταθεροποιήσει ένα κοινοβουλευτικό δημοκρατικό πολίτευμα; □

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Το παρόν άρθρο βασίζεται σε μια διάλεξη με θέμα «Η ευρωπαϊκή ενοποίηση και η πολιτική σκέψη στην Ελλάδα», που έγινε στις 30.11.88, στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου για θέματα ΕΟΚ στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Πάνο Καζάκο και τον Μιχάλη Τσινιζέλη, για την πρόσκληση να μιλήσω στο σεμινάριο, και τον Φώτη Προβατά για την επιμέλεια των ελληνικών. Το κείμενο αφιερώνεται στον καθηγητή μου, Richard Clogg.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Jeremy Moon, *European Integration in British Politics, 1953-1963: A Study of Issue Change* (Hampshire, England: Gower, 1985).
- Michael Pateras, *From Association to Accession: Changing Attitudes of Greek Political Parties Towards Greek Relations with the European Communities, 1957-1975*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή για το London School of Economics, 1984.
- Donald Puchala, «Of Blind Men, Elephants and International Integration», *Journal of Common Market Studies*, 1972.
- Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework, for Analysis*, Τόμος 1 (New York: Cambridge University Press, 1976).
- Paul Taylor, *The Limits of European Integration* (London: Croom Helm, 1983).
- Susannah Verney, *Panacea or Plague: Greek Political Parties and Accession to the EC, 1974-1979*, διδακτορική διατριβή υπό προετοιμασία με την επίβλεψη του καθηγητή Richard Clogg στο King's College, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου.

Η τελωνειακή ένωση της Κύπρου με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και το κυπριακό πρόβλημα

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΑΡΔΑΝΙΔΗΣ

ΤΟΝ Οκτώβριο του 1987 υπογράφηκε ανάμεσα στην Κύπρο και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα (Ε.Κ.) ένα Πρωτόκολλο, αναφορικά με τον καθορισμό των όρων και διαδικασιών εφαρμογής του δεύτερου σταδίου της Συμφωνίας Σύνδεσης Ε.Κ. - Κύπρου, δηλαδή τη σταδιακή δημιουργία, μέσα στην επόμενη δεκαετία, μιας τελωνειακής ένωσης μεταξύ των δύο πλευρών. Οι επιπτώσεις της τελωνειακής ένωσης στο οικονομικό πεδίο θα είναι αναμφίβολα σοβαρές και πολύ πιθανόν η μορφή της κυπριακής οικονομίας να μεταβληθεί ριζικά. Το άρθρο αυτό επιδιώκει να εξετάσει μια άλλη εξίσου σοβαρή, αν όχι σοβαρότερη, διάσταση της υπογραφής του Πρωτοκόλλου της τελωνειακής ένωσης: τη σημασία που μπορεί να έχει στην κυπριακή διένεξη και πιο συγκεκριμένα στη στάση που θα υποχρεωθεί η Ευρωπαϊκή Κοινότητα να τηρήσει στο Κυπριακό.

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η Συμφωνία Σύνδεσης και το κυπριακό πρόβλημα: 1974-1987

Η Συμφωνία Σύνδεσης Κύπρου - Ε.Κ., που υπογράφηκε τον Δεκεμβριο του 1972 βάσει του άρθρου 238 της Συνθήκης της Ρώμης, προέβλεπε ότι η τελωνειακή ένωση θα επιτυγχάνετο σε δύο φάσεις. Η πρώτη φάση αφορούσε τις διευθετήσεις μέχρι τον Ιούνιο του 1977, και προνοούσε για αμοιβαίες δασμολογικές μειώσεις σε βιομηχανικά και γεωργικά προϊόντα. Η δεύτερη φάση - το περιεχόμενο της οποίας θα καθοριζότο δια διαπραγματεύσεων κατά τη διάρκεια των 18 μηνών πριν εκπνεύσει η πρώτη φάση - θα οδηγούσε στην κατάργηση όλων των δασμολογικών εμποδίων με αιώτερο σκοπό τη δημιουργία μιας τελωνειακής ένωσης.¹ Όμως η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε στην Κύπρο μετά την εισβολή της Τουρκίας, οδήγησε στην πολιτικοποίηση της Συμφωνίας. Η Κοινότητα θεώρησε ότι η Σύνδεση δεν ήταν μόνο ένα απλό εμπορικό ζήτημα, αλλά συγχρόνως ένα πολύπλοκο πολιτικό πρόβλημα.² Η συμπεριφορά συνεπώς των κοινοτικών οργάνων στα ζητήματα της Σύνδεσης εξαρτιόταν και έπρεπε να εναρμονίζεται με τη γενική στάση, που η Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία (ΕΠΣ) ακολούθησε στο

Κυπριακό.³ Η δραστηριότητα δε και το ενδιαφέρον της ΕΠΣ στο Κυπριακό εμφανίζει μια αποκλιμάκωση, που μπορούμε να τη διακρίνουμε σε τρεις φάσεις: (α) τη φάση της έντονης ανάμειξης, που συμπίπτει χρονικά με την περίοδο κρίσης Ιουλίου-Αυγούστου 1974,⁴ (β) τη φάση παροχής καλών υπηρεσιών, που θα μπορούσαμε να την προσδιορίσουμε από τον Φεβρουάριο του 1975 μέχρι τέλους του 1979⁵ και (γ) τη φάση του ανιχνόμενου περιορισμού του ενδιαφέροντος της Κοινότητας για το Κυπριακό. Κατά τη φάση αυτή η Ε.Κ. αρκείται στην υποστήριξη των προσπαθειών που καταβάλλει ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ για μια επιτυχή κατάληξη των διακοινοτικών συνομιλιών, χωρίς να υπεισέρχεται στην ουσία του προβλήματος, που φαίνεται να αναγνωρίζει ότι αποτελεί θέμα αποκλειστικής αρμοδιότητας των δύο συνοίκων κοινοτήτων του νησιού.⁶

Η στάση αυτή της Κοινότητας δρομολογήθηκε σ' αυτή την πορεία εξαιτίας των παρακάτω παραγόντων:

α. Επειδή επανεμφανίζονται οι ΗΠΑ στο προσκήνιο σαν η κυριότερη δύναμη με το μεγαλύτερο πολιτικό και στρατιωτικό βάρος, που θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή σαν μεσολαβητής τόσο από την κυπριακή και ελληνική κυβέρνηση, όσο και από την τουρκική. Η επανεδραστηριοποίηση των ΗΠΑ εγκαινιάστηκε ουσιαστικά το φθινόπωρο του 1975, με την παρουσίαση του προγράμματος των πέντε σημείων από τον Αμερικανό υπουργό Εξωτερικών Η. Kissinger, συνεχίστηκε το 1977, με τις διαμεσολαβητικές προσπάθειες του ειδικού απεσταλμένου του Προέδρου των ΗΠΑ Carter, Cl. Clifford, και ολοκληρώθηκε με τη διατύπωση του πολυσυζητημένου σχεδίου Nimitz, του Νοεμβρίου του 1978, που παρουσιάστηκε με τη μορφή Αγγλο-αμερικανο-καναδικών προτάσεων.

β. Εξαιτίας της διάσπασης των θέσεων των χωρών-μελών της Κοινότητας. Η Γαλλία φαινόταν να νιοθετεί απόψεις που πλησίαζαν τις ελληνικές, ενώ η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και η Μεγάλη Βρετανία νιοθετήσαν μια πιο ουδέτερη στάση.

γ. Εξαιτίας της έλλειψης αποτελεσματικότητας των διπλωματικών μέσων πίεσης που είχε η Κοινότητα, και ειδικότερα η ΕΠΣ, στη διάθεσή της. Τα μέσα αυτά ήταν αποκλειστικά εμπορικού περιεχομέ-

* Το άρθρο αυτό αποτελεί περίληψη σε αναθεωρημένη μορφή του έβδομου κεφαλαίου μελέτης που έγινε για το Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών με τίτλο *Η συμφωνία σύνδεσης Ε.Κ. - Κύπρου: Η πορεία προς την τελωνειακή ένωση*.

νου και αφορούσαν τις Συμφωνίες Συνδεσης με την Ελλάδα, την Τουρκία και την Κύπρο.

δ. Εξαιτίας της απροθυμίας μερικών χωρών-μελών να χρησιμοποιήσουν «εθνικούς» τρόπους πίεσης, όπως η Μεγάλη Βρετανία τη στρατιωτική της παρουσία στο νησί και η Γαλλία και η Δυτική Γερμανία την επιρροή τους στην Αθήνα και Άγκυρα αντίστοιχα.

ε. Εξαιτίας της κατηγορηματικής άρνησης της Τουρκίας να αποδεχτεί την μεσολάβηση των χωρών-μελών της Κοινότητας.

στ. Εξαιτίας της υποβολής αίτησης από την Ελλάδα στην Κοινότητα. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα δεν επιθυμούσε, σε μια περίοδο όπου, από τη μεριά, οι διαπραγματεύσεις για την ένταξη της Ελλάδας άρχισαν να προχωρούν με ολοένα και αυξανόμενο ρυθμό, και από την άλλη, η Συμφωνία Σύνδεσης με την Τουρκία αντιμετώπιζε κρίσιμα προβλήματα, να εμπλακεί περισσότερο στο Κυπριακό. Η αίτηση ένταξης της Ελλάδας ουσιαστικά ουδετεροποίησε τη στάση της Κοινότητας στο Κυπριακό.⁸

Έτσι, εξαιτίας των παραπάνω λόγων η Ε.Κ., μέσα από τα πλαίσια της ΕΠΣ, ενώ ζητά, σε όλα τα κείμενά της, την αποκατάσταση της ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας της Κύπρου, αποφεύγει συστηματικά να θέξει το πρόβλημα της εισβολής και της κατοχής και, πολύ περισσότερο, να συμφωνήσει για την επιβολή κυρώσεων εις βάρος της Τουρκίας.⁹

Η επιθυμία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας να διατηρήσει μια ανώδυνη πολιτική στο Κυπριακό γίνεται ακόμη περισσότερο αντιληπτή, πρώτον, από τη στάση που υιοθέτησαν μερικά κράτη-μέλη στο Συμβούλιο της Ευρώπης, αναφορικά με την εκδίκαση των προσφυγών της Κύπρου για παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τα τουρκικά στρατεύματα.¹⁰

Δεύτερον, από την τοποθέτηση μερικών κρατών-μελών στο ζήτημα της επιβολής εμπάργκο όπλων από το Αμερικανικό Κογκρέσο στην Τουρκία. Πολλά κράτη-μέλη δεν παρέλειπαν να εκφράζουν την άποψη, ότι το εμπάργκο δεν έπρεπε να επιβληθεί στην Τουρκία και διατύπωναν επίμονα ευχή για άρση του.¹¹

Τρίτον, από την προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας να βελτιώσει τις πολιτικές σχέσεις με την Τουρκία. Μερικά κράτη-μέλη μάλιστα, όπως η Μεγάλη Βρετανία, πρότειναν τη συμμετοχή της Τουρκίας στην ΕΠΣ, πράγμα όμως που δεν έγινε τελικά αποδεκτό από τα υπόλοιπα κράτη-μέλη.¹²

Τέλος, από το γεγονός ότι συνέδεσε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα το ζήτημα της ανάπτυξης της Συμφωνίας Σύνδεσης Ε.Κ.

- Κύπρου με την εξέλιξη του πολιτικού προβλήματος του νησιού.¹³ Οι συνέπειες αυτής της στάσης της Κοινότητας, όσον αφορά τη Συμφωνία Σύνδεσης, ήταν ότι η Κύπρος παρέμεινε έξω από τη διαμόρφωση της σφαιρικής μεσογειακής πολιτικής της Κοινότητας στην περίοδο 1974-

1977 και ότι το πρώτο στάδιο της Συμφωνίας παρατάθηκε αλλεπάλληλες φορές. Από την άλλη μεριά, όμως, είναι γεγονός ότι και η κυπριακή πλευρά την πρώτη παράταση του πρώτου σταδίου μέχρι 31.12.1979 την είχε αποδεχτεί με προθυμία, ελπίζοντας ότι θα πετύχαινε περισσότερες παραχωρήσεις από την Κοινότητα στα αγροτικά προϊόντα. Μια παράταση του πρώτου σταδίου θα επέτρεπε στην Κύπρο να μην προχωρήσει σε δασμολογικό αφοπλισμό, ιδιαίτερα σε μια περίοδο που η οικονομία του νησιού μόλις είχε αρχίσει να συνέχεται από τις καταστροφικές συνέπειες της τουρκικής εισβολής.

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, τον Ιανουάριο του 1981, δεν μετέβαλε ουσιαστικά τη στάση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο Κυπριακό και συνεπώς στο ζήτημα της εξέλιξης της Συμφωνίας Σύνδεσης, παρά το γεγονός ότι η κυπριακή κυβέρνηση είχε ήδη από το 1979 συγκεκριμενοποιήσει την επιθυμία της για την είσοδο της Συμφωνίας Σύνδεσης στο δεύτερο στάδιο.¹⁴

Τους λόγους για τους οποίους η Κύπρος πρόβαλε το αίτημα για τη δημιουργία της τελωνειακής ένωσης θα μπορούσε να διακρίνει κανείς σε τρεις κατηγορίες:

α. Νομικής φύσης. Υφίστατο, σύμφωνα με τη Συμφωνία Σύνδεσης, νομική δέσμευση της Κοινότητας για τη δημιουργία της τελωνειακής ένωσης.

β. Οικονομικής φύσης. Οικονομικά η τελωνειακή ένωση, σύμφωνα με την άποψη της κυπριακής κυβέρνησης, θα ήταν η

καλύτερη εφικτή λύση. Σε αντίθεση με την απλή εμπορική συμφωνία, η τελωνειακή ένωση θα επέτρεπε την εξασφάλιση ουσιαστικών παραχωρήσεων χωρίς να συγκρούεται με τη Γενική Σύμβαση Δασμών και Εμπορίου (GATT). Επίσης, η επιδιωκόμενη τελωνειακή ένωση θα επέτρεπε σε μεγάλο βαθμό την εξουδετέρωση των δυσμενών συνεπειών από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, οι οποίες παρήγαν ομοειδή προϊόντα με την Κύπρο.¹⁵ Τέλος, με την τελωνειακή ένωση θα επιτυγχάνετο η διεύρυνση της εξωτερικής αγοράς. Η διεύρυνση της εξωτερικής κυπριακής αγοράς αποτελούσε βασικό στοιχείο της κυπριακής αναπτυξιακής πολιτικής. Αυτή τη δυνατότητα μπορούσε να προσφέρει μόνο η αγορά της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και σε ευρύτητα και σε βάθος.¹⁶ Η αξία εξαγωγών προς τις σοσιαλιστικές χώρες στην περίοδο 1973-1979 είχε μειωθεί σημαντικά, ενώ η αγορά της Μέσης Ανατολής, το ποσοστό της οποίας στις εξαγωγές της Κύπρου είχε αυξηθεί εντυπωσιακά την ίδια περίοδο, δεν εθεωρείτο ότι ήταν σταθερή.¹⁷

γ. Πολιτικής φύσης. Με την τελωνειακή ένωση η Κύπρος θα εισχωρούσε στο σκάφος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και θα συνέδεε την τύχη της με τα δημοκρατικά καθεστώτα της Δυτικής Ευρώπης. Εκτός από τη διασφάλιση της δημοκρατίας, μια συμφωνία τελωνειακής ένωσης θα διασφάλιζε την ανεξαρτησία της Κύπρου ως ανεξάρτητου κράτους και θα

κή σημασία της Τουρκίας, όχι μόνο στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου αλλά και στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής.¹⁹

β. Η απομάκρυνση της Ελλάδας από τις παραδοσιακές θέσεις που άλλοτε ακολουθούσε στα πλαίσια της Δύσης, κυρίως

μαντικές αντιρρήσεις για την προώθηση της Συμφωνίας Σύνδεσης Ε.Κ. - Κύπρου στο δεύτερο στάδιο και για την πραγματοποίηση της τελωνειακής ένωσης. Οι αντιρρήσεις αυτές εστιάζτηκαν:

α. Από τη μεριά της Ολλανδίας και της Λυτικής Γερμανίας, στη σύνδεση της

συνέβαλε αποφασιστικά στην εξάσκηση πιέσεων (φανερών ή εμμέσων) πάνω στην Τουρκία για μια δίκαιη επίλυση του Κυπριακού.

Όμως η Ε.Κ., παρά τις καταδικαστικές για την Τουρκία ανακοινώσεις που εξέδωσε στα πλαίσια της ΕΠΣ μετά τη μονομερή ανακήρυξη, το Νοέμβριο του 1983, της λεγόμενης «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βορείου Κύπρου», παρά την έκδοση τόσων «διπλωματικών διακηρύξεων» στις οποίες διατύπωναν την έντονη ανησυχία τους, τόσο στα πλαίσια της Κοινότητας όσο και στα πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης,¹⁸ για το μέλλον των δημοκρατικών θεσμών στην Τουρκία μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1980 και παρά την έντονη δραστηριότητα που ανέπτυξε η ελληνική κυβέρνηση, ιδιαίτερα στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, δεν επεδίωξε να αναμειχθεί ενεργότερα στην κυπριακή κρίση και εξακολούθησε στην πράξη να την αγνοεί.

Οι εξής παράγοντες φαίνεται να επέβαλαν στην Ε.Κ. να τηρήσει τη στάση αυτή.

α. Η προσοχή που έδιναν πολλά κράτη-μέλη στην αυξανόμενη στρατηγική σημασία της Τουρκίας. Η πτώση του Σάχη της Περσίας, η επέμβαση της Σοβιετικής Ένωσης στο Αφγανιστάν, η έναρξη του πολέμου Ιράν-Ιράκ και η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στο χώρο της Μέσης Ανατολής μετά την εισβολή του Ισραήλ στο Λίβανο, αναβάθμισαν τη στρατηγι-

σε θέματα που αφορούσαν τις αντιθέσεις Ανατολής-Δύσης. Ειδικότερα, η συστηματική εφαρμογή της πολιτικής των υποσημειώσεων (footnotes) στα ανακοινωθέντα, τόσο της ΕΠΣ όσο και του ΝΑΤΟ, επέτρεψε σε μερικά κράτη-μέλη που διαφωνούσαν με τις τοποθετήσεις της ελληνικής κυβέρνησης να μην εμφανίζονται πρόθυμα να υποστηρίξουν μια δραστηριοποίηση της ΕΠΣ στο κυπριακό πρόβλημα που τόσο ενδιέφερε την Ελλάδα.

γ. Το Κυπριακό άρχισε να θεωρείται σαν περιφερειακό πρόβλημα σε σχέση με τα πιο ουσιαστικά ζητήματα που παρουσιάζονταν στη διεθνή πολιτική σκηνή, όπως ο επικίνδυνος ανταγωνισμός των δύο υπερδυνάμεων, το Πολωνικό, το Μεσανατολικό, η κατάσταση στη Λατινική Αμερική κ.λπ.

δ. Οι πρωτοβουλίες του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ φαινόταν ότι μπορούσαν να είχαν περισσότερο ικανοποιητικά αποτελέσματα από αντίστοιχες της Κοινότητας, αφού οι προσπάθειες του Γενικού Γραμματέα απολάμβαναν της ενίσχυσης τόσο της Σοβιετικής Ένωσης και, πράγμα σημαντικότερο, των ΗΠΑ, όσο και της εμπιστοσύνης της κυπριακής κυβέρνησης και της τουρκοκυπριακής κοινότητας.²⁰

Όσον αφορά το ζήτημα της τελωνειακής ένωσης, έγινε σύντομα φανερό η διάσταση απόψεων μεταξύ των κρατών-μελών, καθώς τέσσερις χώρες (Ολλανδία, Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, Γαλλία και Ιταλία) εξέφρασαν ση-

εφαρμογής της τελωνειακής ένωσης με το κυπριακό πρόβλημα. Ισχυριζόνταν ότι δεν ήταν δυνατό να εφαρμοσθεί η τελωνειακή ένωση σε ολόκληρο το νησί, τη στιγμή που δεν υπήρχε καμιά επικοινωνία ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο. Αν πάλι η τελωνειακή ένωση υλοποιούνταν μόνο στο γεωγραφικό χώρο που έλεγχε η Κυπριακή Δημοκρατία, η Κοινότητα θα υπονόμευε τη μέχρι τότε πολιτική της, σύμφωνα με την οποία όλος ο πληθυσμός της Κύπρου θα έπρεπε να απολαμβάνει τα πλεονεκτήματα από τη Συμφωνία Σύνδεσης, και θα δυσκόλευε οποιαδήποτε προσπάθεια εκδήλωσης μιας ειρηνευτικής προσπάθειας εκ μέρους της. Οι δύο αυτές χώρες, λοιπόν, πρότειναν να μην προχωρήσει η Κοινότητα στην εφαρμογή του δεύτερου σταδίου μέχρι να διαφανεί κάποια λύση του κυπριακού προβλήματος.

β. Από τη μεριά της Γαλλίας και της Ιταλίας, στον κίνδυνο να δημιουργήσουν οι παραχωρήσεις που θα δίνονταν στη Κύπρο, εξαιτίας της εφαρμογής του δεύτερου σταδίου, κακό προηγούμενο στις συνεχιζόμενες διαπραγματεύσεις με τις χώρες της Ιβηρικής χερσονήσου για την ένταξή τους και με τις μεσογειακές χώρες για τον καθορισμό της Νέας Μεσογειακής Πολιτικής της Κοινότητας. Έτσι, η Γαλλία και η Ιταλία επέμεναν πως θα έπρεπε να ολοκληρωθούν πρώτα οι παραπάνω διαπραγματεύσεις προτού γίνουν αποφασιστικά βήματα προς την κατεύθυνση της τελωνειακής ένωσης της Κύπρου με την Ε.Κ.

Εξαιτίας αυτών των αντιρροήσεων, η εντολή του Συμβουλίου Υπουργών προς την Επιτροπή για έναρξη διαπραγματεύσεων με την κυπριακή κυβέρνηση, για τον καθορισμό του δεύτερου σταδίου της Συμφωνίας Σύνδεσης, καθυστερούσε απειλητικά. Μόνο όταν η ελληνική κυβέρνηση, στο Συμβούλιο Υπουργών που πραγματοποιήθηκε στις 26 Οκτωβρίου 1985 στο Λουξεμβούργο, συνέδεσε και εξάρτησε τη συγκατάθεσή της για την έγκριση της εντολής για τη Νέα Μεσογειακή Πολιτική με το ζήτημα της μετάβασης στο δεύτερο στάδιο της Συμφωνίας Σύνδεσης με την Κύπρο, εξασφαλίστηκε η έκδοση της εντολής για έναρξη διαπραγματεύσεων με την κυπριακή κυβέρνηση.²¹

Οι διαπραγματεύσεις αποδείχθηκαν επίπονες, δύσκολες και μακροχρόνιες.

Από την αρχή η Επιτροπή απαιτούσε από την Κύπρο να καταργήσει, έστω και σταδιακά, τα εμπόδια στο εμπόριο όλων των γεωργικών της προϊόντων, ενώ αντίθετα η Κοινότητα δεν φαινόταν διατεθειμένη να κάνει το ίδιο. Η κυπριακή κυβέρνηση, με αυτό τον τρόπο, αναγκάστηκε να διαπραγματευθεί καταλόγους εξαιρέσεων. Παρατηρήθηκε δε το φαινόμενο τα διάφορα υπουργεία και υπηρεσίες της Κύπρου καθώς και οι διάφορες ομάδες πίεσης να επιδιώκουν να προωθήσουν προϊόντα για εξαιρέσεις σ' αυτούς τους καταλόγους, ώστε να προστατευθούν τα συμφέροντα των κλάδων που υποστήριζαν. Το αποτέλεσμα ήταν η κυπριακή πλευρά να προτείνει συνεχώς καταλόγους εξαιρέσεων που διαμορφωνόνταν βάσει ενδογραφειοκρατικών διενέξεων και όχι στη βάση μιας συγκροτημένης πολιτικής. Παρ' όλα αυτά, η Επιτροπή στις περισσότερες περιπτώσεις δεν δεχόταν τους καταλόγους εξαιρέσεων, που πρότεινε κατά καιρούς η κυπριακή πλευρά, και προωθούσε δικούς της καταλόγους εξαιρέσεων, με αποτέλεσμα το Φεβρουάριο του 1987 να υφίσταται πλήθος προσχεδίων και η διαπραγμάτευση να γίνεται ολόένα και περιπλοκότερη.

Τότε η Κύπρος αποφάσισε να αλλάξει διαπραγματευτική τακτική, αφού προηγήθηκε μια έντονη διαμάχη στο κυπριακό σύστημα λήψης αποφάσεων. Από τη μια μεριά, υπήρχε το υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο επιθυμούσε να ολοκληρωθούν οι διαπραγματεύσεις όσο το δυνατό γρηγορότερο. Την ίδια άποψη είχε και το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, το οποίο πίεζε την κυπριακή κυβέρνηση να δώσει μεγαλύτερη σημασία στην πολιτική σημασία της τελωνειακής ένωσης και λιγότερο στις οικονομικές επιπτώσεις, ώστε να διασφαλιστούν τα πολιτικά πλεονεκτήματα που θα απέρρεαν από την υπογραφή της τελωνειακής ένωσης.

Από την άλλη μεριά, υπήρχαν οι αντιδράσεις στελεχών άλλων υπουργείων, ό-

πως του Γραφείου Προγραμματισμού, των Εμπορίων και Βιομηχανίας και της Γεωργίας, που διατύπωναν την άποψη, ότι οι όροι που έθετε η Κοινότητα δεν διασφάλιζαν επαρκώς την κυπριακή οικονομία από τις επιπτώσεις της τελωνειακής ένωσης. Έτσι πολλοί άρχισαν να

αναρωτιούνται αν θα ήταν πιο χρήσιμη η σύναψη μιας εμπορικής συμφωνίας. Εξάλλου υπήρχε και το ζήτημα της παρουσίας του περιεχομένου της συμφωνίας τελωνειακής ένωσης σε ένα μεγάλο μέρος της κυπριακής κοινής γνώμης. Πιο συγκεκριμένα, τα κόμματα που αντιπολιτεύονταν την τελωνειακή ένωση (ΕΔΕΚ και ΑΚΕΛ) θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι η Κύπρος προχωρεί στο άνοιγμα της αγοράς της σε όλα τα κοινοτικά προϊόντα χωρίς να έχει εξασφαλίσει επαρκή πλεονεκτήματα για την προστασία της οικονομίας της.²² πράγμα που θα δυσκόλευε ακόμα περισσότερο την ήδη επισφαλή θέση της κυπριακής κυβέρνησης.

Η νέα κυπριακή διαπραγματευτική τακτική συνίστατο στη μη προώθηση καταλόγων εξαιρέσεων αλλά στην εφαρμογή της αρχής της αμοιβαιότητας, που σήμαινε ότι όλα τα γεωργικά προϊόντα που δεν θα ήταν αντικείμενο παραχωρήσεων θα ετίθεντο εκτός τελωνειακής ένωσης, με την εξαίρεση ορισμένων μόνο προϊόντων. Η Κοινότητα τελικά αποδέχτηκε το νέο αίτημα της Κύπρου για την εφαρμογή της αρχής της αμοιβαιότητας για τα γεωργικά προϊόντα. Η αλλαγή της στάσης της Κοινότητας οφειλόταν στην έντονη πολιτική δραστηριότητα και πίεση που άσκησε η κυπριακή κυβέρνηση σε όλες τις κυβερνήσεις των χωρών-μελών και στη σύνθεση που έκανε, για άλλη μια φορά, η ελληνική κυβέρνηση του ζητήματος της τελωνειακής ένωσης με το ζήτημα της αναθεώρησης των Συμφωνιών της

Ε.Κ. με τις Μεσογειακές χώρες στα πλαίσια της Νέας Μεσογειακής Πολιτικής, οι διαπραγματεύσεις περί της οποίας έτειναν να ολοκληρωθούν. Έτσι, στις 27 Μαΐου 1987, μετά το πέρας του πέμπτου γύρου των συνομιλιών, υπογράφηκε και, στις 19 Οκτωβρίου 1987, υπογράφηκε στο Λουξεμβούργο το Σχέδιο Πρωτοκόλλου περί του περιεχομένου του δεύτερου σταδίου της Συμφωνίας Σύνδεσης και τα Παραρτήματα μαζί με την Τελική Πράξη, που περιέχει τις δηλώσεις και ανταλλαγές επιστολών, τα οποία αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του Πρωτοκόλλου.

Το Πρωτόκολλο προβλέπει ότι η ολοκλήρωση της τελωνειακής ένωσης θα πραγματοποιηθεί σε δύο φάσεις. Η πρώτη θα είναι διάρκειας δέκα ετών και η δεύτερη τεσσάρων ή πέντε ετών. Στο βιομηχανικό τομέα προβλέπεται ότι η κατάργηση των δασμών μεταξύ των δύο μερών θα γίνει σταδιακά, όπως επίσης και η υιοθέτηση από την Κύπρο του κοινού εξωτερικού δασμολογίου της Κοινότητας. Για την προστασία, όμως, ευαίσθητων κλάδων της κυπριακής βιομηχανίας προβλέπεται μια σειρά εξαιρέσεων και ειδικών ρυθμίσεων. Παράλληλα δόθηκαν στην Κύπρο ρήτρες διασφάλισης, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η βιομηχανία της συναντήσει δυσχέρειες λόγω κοινοτικού ανταγωνισμού. Στο γεωργικό τομέα προβλέπονται δασμολογικές παραχωρήσεις μόνο για τα προϊόντα που καλύπτονται από αμοιβαίες παραχωρήσεις, εκτός από μερικές ειδικές εξαιρέσεις, καθώς και σταδιακή αύξηση των ποσοτώσεων για την εισαγωγή τους στην Κοινότητα.

Η μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη φάση θα αποφασιστεί από το Συμβούλιο Σύνδεσης στο τέλος της πρώτης φάσης. Βασικό κριτήριο για τη μετάβαση στη δεύτερη φάση είναι η υιοθέτηση από μέρους της Κύπρου όλων εκείνων των μέτρων και μηχανισμών καθώς και η ολοκλήρωση της αναγκαίας προεργασίας που θα επιτρέπει την ελεύθερη διακίνηση των προϊόντων που θα καλύπτονται από την τελωνειακή ένωση. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης φάσης προβλέπεται η Κύπρος να εφαρμόσει τους μηχανισμούς της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής για τα γεωργικά προϊόντα που θα καλύπτονται από την τελωνειακή ένωση. Ταυτόχρονα η Κοινότητα προβλέπεται ότι θα καταργήσει για τα ίδια προϊόντα όλους τους περιορισμούς της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (τιμές αναφοράς) για τα προϊόντα κυπριακής προέλευσης.²³

Η πολιτική διάσταση της τελωνειακής ένωσης Ε.Κ. - Κύπρου

Η υπογραφή της τελωνειακής ένωσης για την Κύπρο έχει πολλαπλή και πολυεπίπε-

δη πολιτική σημασία, τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα.

Η πρώτη πολιτική σημασία, από στατική άποψη, που έχει για την Κύπρο η σύναψη της τελωνειακής ένωσης με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αναφέρεται στο γεγονός ότι οι διαπραγματεύσεις για τον καθορισμό του περιεχομένου του Πρωτοκόλλου έγιναν μόνο μεταξύ της Ε.Κ. και της κυβέρνησης της Κυπριακής Δημοκρατίας. Με τον τρόπο αυτό, η Ε.Κ. αναγνώρισε έμπρακτα και ρητά, για άλλη μια φορά, ότι η κυπριακή κυβέρνηση είναι η μόνη νόμιμη εκπρόσωπος της νήσου, επιβεβαιώνοντας έτσι την ανυπαρξία του ψευδοκράτους των Τουρκοκυπρίων. Η στάση αυτή της Ε.Κ. ενόχλησε την τουρκοκυπριακή ηγεσία, η οποία επανειλημμένα είχε απειλήσει ότι, αν η Κοινότητα προχωρούσε σε διαπραγματεύσεις με την κυπριακή κυβέρνηση, τότε θα αποχωρούσε από τη διαδικασία που προωθούσε ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ για την εξεύρεση ενός τρόπου επανάληψης των διακοινοτικών συνομιλιών.²⁴ «Τους λέμε» (στην Ε.Κ.), δήλωσε ο Τουρκοκύπριος ηγέτης R. Denktash, «ότι θα αντιμετωπίσουν ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα, αν προχωρήσουν στην τελωνειακή ένωση με την «Ελληνοκυπριακή Διοίκηση» για να προβάλει τους ρατσιστικούς σκοπούς της σε βάρος μας».²⁵

Η δεύτερη σημασία προσδιορίζεται από τη διαπίστωση ότι η Συμφωνία της τελωνειακής ένωσης επαυξάνει χωρίς αμφιβολία και σε μεγάλο βαθμό το κύρος της Κύπρου διεθνώς. Η νέα σχέση της Κύπρου με την Ε.Κ. χαρακτηρίζεται ως πρωτοποριακή, διότι η Κύπρος συνήψε την πιο προωθημένη σχέση τρίτης χώρας με την Κοινότητα.²⁶ Η τελωνειακή ένωση συνεπώς δίνει τη δυνατότητα στην κυπριακή εξωτερική πολιτική να κινείται περισσότερο ευέλικτα στο διεθνή χώρο και να αξιοποιεί πιο αποτελεσματικά την παραδοσιακή της αδέσμευτη εξωτερική πολιτική, χωρίς από την άλλη να υφίστανται δεσμεύσεις όσον αφορά τη διεθνή τοποθέτηση της χώρας εξαιτίας της νέας στενής σχέσης που συνήψε η Κύπρος με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Η τρίτη συνέπεια ανάγεται στο γεγονός ότι η Κύπρος προωθεί τη σχέση της με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα κατά τρόπο δυναμικό, όχι μόνο στο πεδίο των οικονομικών σχέσεων αλλά και στο πεδίο των πολιτικών σχέσεων και της πολιτικής συνεργασίας, πράγμα που δίνει μια διαφορετική διάσταση στην ευρωπαϊκή πολιτική της μεγαλονήσου. Η έναρξη δε πολιτικού διαλόγου μεταξύ της Κύπρου και της Κοινότητας, που αποφασίστηκε στις 19 Ιουλίου 1988, δίνει το μέγεθος των νέων σχέσεων και προοπτικών που έχουν δημιουργηθεί μετά την υπογραφή της συμφωνίας για την τελωνειακή ένταξη.²⁷

Η τέταρτη συνέπεια, που μπορεί να αποδειχτεί θεμελιώδους σημασίας, αναφέρεται στις δυνατότητες επίλυσης του κυπριακού προβλήματος. Η προοπτική της τελωνειακής ένωσης και της στενής σχέσης Ε.Κ. - Κύπρου, μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο από την πλευρά της Ευ-

ρωπαϊκής Κοινότητας, σαν μια προσπάθεια ενεργότερης συμμετοχής της Ε.Κ. στο Κυπριακό, όσο και από την πλευρά της Κύπρου για να προωθήσει τους δικούς της στόχους, εμπλέκοντας αποφασιστικά την Ε.Κ. μέσω της τελωνειακής ένωσης σε διαδικασίες διευθέτησης του Κυπριακού.

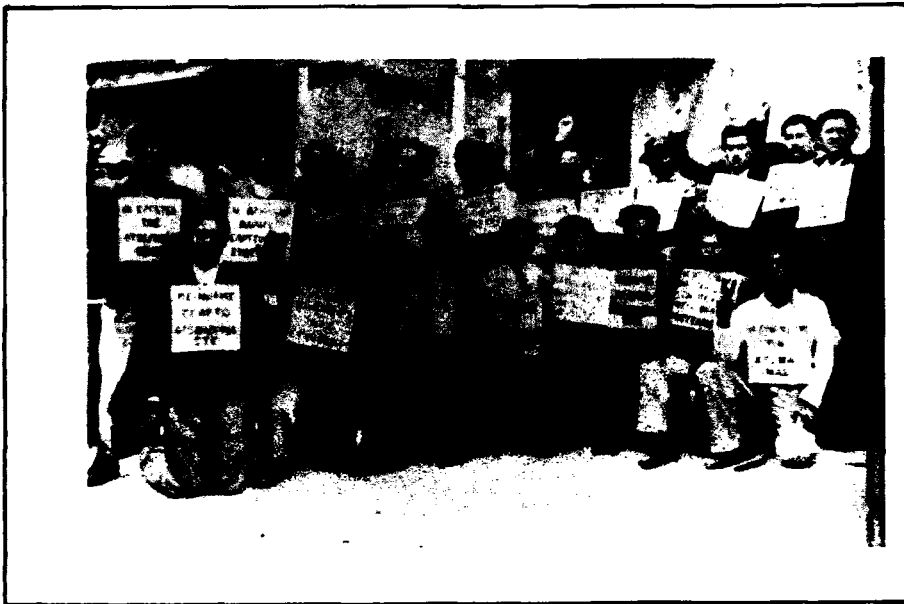
Η αναγκαιότητα της ενεργοποίησης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο Κυπριακό θα μπορούσε να ξεκινήσει από την υπόθεση ότι η ολοκλήρωση της τελωνειακής ένωσης επιβάλλει την ελεύθερη διακίνηση των προσώπων και εμπορευμάτων σε ολόκληρο το έδαφος του νησιού, πράγμα που αντίκειται στις διχοτομικές επιδιώξεις της τουρκοκυπριακής κοινότητας. Αναπόφευκτα, λοιπόν, η διαδικασία δημιουργίας της τελωνειακής ένωσης θα αναγκάσει την Ε.Κ. να εμπλακεί στο πολιτικό πρόβλημα του νησιού, αλλά με την αντίθετη αυτή τη φορά διάταξη. Ενώ, δηλαδή, μέχρι τώρα η εξέλιξη της Συμφωνίας Σύνδεσης προκαθοριζόταν από την πολιτική δυναμική του Κυπριακού, πράγμα που, ως γνωστόν, καθυστέρησε δέκα και πλέον χρόνια την έναρξη του δεύτερου σταδίου της Συμφωνίας Σύνδεσης, τώρα δεν μπορεί παρά η δραστηριοποίηση της Ε.Κ. για την επίλυση των παρουσιαζόμενων προβλημάτων εφαρμογής της τελωνειακής ένωσης όχι μόνο να της δώσει τη δυνατότητα, αλλά και να την αναγκάσει να ασχοληθεί ενεργότερα με το πολιτικό πρόβλημα του νησιού. Εξάλλου η τελωνειακή ένωση - και

όχι μόνο αυτή - προσδίδει στην Ε.Κ. ορισμένα πλεονεκτήματα, τα οποία θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει, ώστε μια ενδεχόμενη πρωτοβουλία της για την εξεύρεση μιας πολιτικής λύσης στην κυπριακή διένεξη να έχει σοβαρές πιθανότητες εκπλήρωσης.

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα θα μπορούσε να στρέψει την προσοχή της στην ανάπτυξη ταυτόχρονα δύο στρατηγικών: Πρώτον, να πιέσει την Τουρκία μέσω των δεσμών που έχει με τη χώρα αυτή να μεταβάλει τη στάση της έναντι του κυπριακού προβλήματος και, δεύτερον, να εκμεταλλευθεί τις δυνατότητες που προσφέρει η προοπτική της τελωνειακής ένωσης, ώστε να παρατηρηθεί μια σύγκλιση απόψεων ανάμεσα στην ελληνοτουρκική και τουρκοκυπριακή κοινότητα, σαν αποτέλεσμα είτε της απομάκρυνσης των Τουρκοκυπρίων από την οικονομική εξάρτηση της Τουρκίας, είτε της αυξανόμενης αλληλεξάρτησης των οικονομικών συμφερόντων των δύο κοινοτήτων.

Αναφορικά με την πρώτη στρατηγική, της εξάσκησης πίεσης προς την Τουρκία, οι χώρες-μέλη θα μπορούσαν να συνδέσουν και να εξαρτήσουν το ζήτημα της εξέλιξης της Συμφωνίας Σύνδεσης της Τουρκίας με την Κύπρο και την τύχη της τουρκικής αίτησης ένταξης, με τη συμπεριφορά της Άγκυρας στο Κυπριακό και με την πορεία διευθέτησής του, όπως έχει προτείνει εξάλλου η Επιτροπή των Εξωτερικών Υποθέσεων της Βουλής των Κοινοτήτων στην τρίτη έκθεσή της για την

Κύπρο.²⁸ Η προοπτική αυτή άρχισε να γίνεται περισσότερο εμφανής μετά τη Δήλωση που υιοθέτησαν οι υπουργοί Εξωτερικών των χωρών-μελών της Ε.Κ. στο Λουξεμβούργο, τις παραμονές της σύγκλησης του Συμβουλίου Σύνδεσης Ε.Κ. - Τουρκίας, τον Απρίλιο του 1988.

να επηρεάζει την Κοινότητα ως προς το ζήτημα της σύνδεσης των σχέσεων Ε.Κ. - Τουρκίας με την τουρκική πολιτική ατζέντα στην Ελλάδα και την Κύπρο. Η αποφασιστική επιρροή της Ελλάδας φαίνεται να είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων, άλλοι από τους οποίους δεν ε-

διευθετήση, θα μπορούσε να στηριχτεί στην παρακάτω πρόταση: Αντί να απομονωθεί η τουρκοκυπριακή κοινότητα, θα ήταν δυνατό να εξερευνηθούν τρόποι και διαδικασίες που θα επέτρεπαν μια προσέγγιση στα πλαίσια της αρχής *du ui des*. Ένας από τους τρόπους αυτούς, ή καλύτερα ο κινητήριος μοχλός αυτής της διαδικασίας, θα μπορούσε να ήταν και η τελωνειακή ένωση Ε.Κ. - Κύπρου. Παράλληλα και σε συνδυασμό με τις διεξαγόμενες διαοικονομικές συνομιλίες και τις προσπάθειες που καταβάλλονται από τον Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ και άλλων μερών για μια επίλυση των λεγομένων ζητημάτων υψηλής πολιτικής του κυπριακού προβλήματος (διεθνείς εγγυήσεις, αποχώρηση τουρκικών στρατευμάτων, διασφάλιση των τριών ελευθεριών, συνταγματική οργάνωση της διζωνικής ομοσπονδίας), θα μπορούσαν οι δύο κοινότητες, με τη διαμεσολαβητική προσπάθεια της Ε.Κ., που έχει ιδιαίτερα συμφέροντα και ευθύνες στην Κύπρο, να προωθήσουν και να εφαρμόσουν ορισμένα μέτρα, σε σχέση κυρίως με τα προβλήματα οικονομικής προσέγγισης και εμπορικής πολιτικής των δύο κοινοτήτων προς την Ε.Κ. τα οποία να εντάσσονται στα γενικότερα αμοιβαία μέτρα δημιουργίας αποκατάστασης εμπιστοσύνης, που σοβαρά σκέφτεται να προτείνει η νέα κυπριακή κυβέρνηση.

Πιο συγκεκριμένα, η τουρκοκυπριακή πλευρά θα μπορούσε να παραδώσει τη νέα πόλη της Αμμοχώστου (Βαρώσια) στον ΟΗΕ, πράγμα που θα επέτρεπε την επιστροφή στην πόλη των Ελληνοκυπρίων προσφύγων και να αποδεχθεί την επαναλειτουργία του αεροδρομίου της Λευκωσίας. Αντίστοιχα, η ελληνοκυπριακή πλευρά θα επέτρεπε τη δυνατότητα διακίνησης του εμπορίου του κατεχόμενου τμήματος του νησιού προς την Ε.Κ., μόνο όμως από το λιμάνι της Αμμοχώστου και το διεθνές αεροδρόμιο της Λευκωσίας, με πιστοποιητικά της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Πάντως, αν οι Τουρκοκύπριοι αποδεχτούν το ελληνικό αίτημα, δηλαδή οι εξαγωγές των τουρκοκυπριακών προϊόντων να γίνονται μέσω των νομίμων διαδικασιών (εξαγωγή από νόμιμους λιμένες και χρήση των πιστοποιητικών της Κυπριακής Δημοκρατίας), δεν αποκλείεται η νέα κυβέρνηση του νεοεκλεγμένου Προέδρου Βασιλείου να προχωρήσει σε μια πιο ευέλικτη θέση όσον αφορά τον οικονομικό αποκλεισμό.

Επίσης, οι δύο πλευρές θα μπορούσαν να συμφωνήσουν πάνω σε ορισμένα μέτρα τα οποία όχι μόνο θα συμβάλουν στη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης και συνεργασίας αλλά και θα βοηθήσουν στην εφαρμογή της τελωνειακής ένωσης ολόκληρου του νησιού με την Ε.Κ., όπως

Στη Δήλωση, που συνέταξαν οι υπουργοί Εξωτερικών της Ε.Κ. κατόπιν της επιμονής του αναπληρωτή υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδας Θ. Πάγκαλου,²⁹ τα 12 κράτη-μέλη ζήτησαν από τα ενδιαφερόμενα μέρη να αποφύγουν ενέργειες ή δηλώσεις που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τις προοπτικές για ειρηνική λύση, συνδέοντας κατά τρόπο άμεσο το ζήτημα της ανάπτυξης των σχέσεων Ε.Κ. - Τουρκίας με το Κυπριακό.³⁰ Η Τουρκία αντέδρασε σε αυτή τη δήλωση αρνούμενη να συμμετάσχει στη Σύνοδο του Συμβουλίου Σύνδεσης, το οποίο τελικά ματαιώθηκε.

Οι δυσκολίες, όμως, που θα μπορούσε να συναντήσει η στρατηγική αυτή είναι πολλές, διότι:

α. Οι περισσότερες χώρες-μέλη της Κοινότητας και η Επιτροπή επιθυμούν η σταδιακή εφαρμογή της τελωνειακής ένωσης να μην αποβεί μόνο σε όφελος της ελληνοκυπριακής κοινότητας αλλά και της τουρκοκυπριακής. Αυτό γίνεται ακόμη περισσότερα φανερό, πρώτον, από την εκδηλωθείσα τάση μερικών κύκλων της Κοινότητας να συνεχιστούν οι εξαγωγές των τουρκοκυπριακών προϊόντων προς τις χώρες της Κοινότητας³¹ και, δεύτερον, από την προώθηση της πρότασης να δοθεί ποσοστό της δωρεάν βοήθειας που θα προβλέπει το Γ' Χρηματοδοτικό Πρωτόκολλο Ε.Κ. - Κύπρου απευθείας στην τουρκοκυπριακή διοίκηση.³²

β. Είναι άγνωστο σε ποια έκταση η Ελλάδα έχει τη δυνατότητα να συνεχίσει

λέγχονται από την ελληνική εξωτερική πολιτική, όπως η αναβάθμιση ή όχι της στρατηγικής σημασίας που έχει η Τουρκία για τις περισσότερες χώρες-μέλη της Κοινότητας, οι πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στη γειτόνα χώρα και στο ευρύτερο περιφερειακό σύστημα της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής, άλλοι έχουν σχέση με την πολιτική και οικονομική ισχύ που διαθέτει η Αθήνα στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και άλλοι σχετίζονται με την εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Αν η περίοδος της ύφεσης ή του «μη πολέμου», που άρχισε να επικρατεί ανάμεσα στην Τουρκία και στην Ελλάδα ύστερα από τις συναντήσεις του Νταβός, των Βρυξελλών και της Αθήνας, μεταξύ του Έλληνα και του Τούρκου πρωθυπουργού, το Φεβρουάριο, Μάρτιο και Ιούνιο του 1988, και η λειτουργία των δύο επιτροπών, πολιτικής και οικονομικής, που έχουν συσταθεί, συνεχιστεί και ενδυναμωθεί, τότε οι προοπτικές εξάσκησης πίεσης προς την Τουρκία και απομόνωσης της στον ευρωπαϊκό χώρο σταδιακά θα εξαλείφονται, καθώς και οι δύο χώρες θα προχωρούν σε μια συνολική διαπραγμάτευση των διμερών τους προβλημάτων, συμπεριλαμβανομένου και του Κυπριακού.

Όσον αφορά την υιοθέτηση της στρατηγικής να χρησιμοποιηθεί η τελωνειακή ένωση ως παράγοντας σύγκλισης των οικονομικών συμφερόντων των δύο κοινοτήτων, πράγμα που ενδεχομένως θα μπορούσε να συμβάλει και σε μια πολιτική

π.χ. στο λιμάνι της Αμμοχώστου να αναπτύσσεται σταδιακά και το ενδοκοινοτικό εμπόριο κάτω από την εποπτεία των οργάνων του ΟΗΕ – πράγμα το οποίο, ούτως ή άλλως, γίνεται και τώρα, κατά τρόπο παράνομο, μέσω της κυρίαρχης βρετανικής βάσης της Δεκελείας – ή η επαναλειτουργία, ως κοινών επιχειρήσεων, ορισμένων βιομηχανιών που βρίσκονται στη νεκρή ζώνη, τα προϊόντα των οποίων να κατευθύνονται τόσο προς το εξωτερικό όσο και προς το ελληνοτουρκικό και τουρκοκυπριακό καταναλωτικό κοινό.

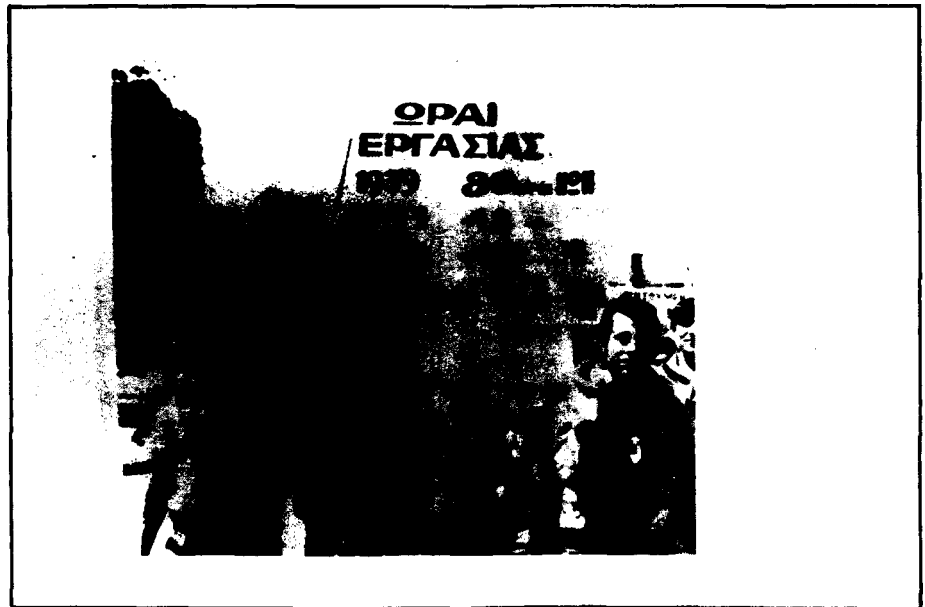
Πρόσθετα, η εφαρμογή της τελωνειακής ένωσης θα έδινε τη δυνατότητα στις δύο κοινότητες να επεκτείνουν την οικονομική τους συνεργασία και σε άλλα πεδία εκτός του εμπορικού, π.χ. με την υποβολή από κοινού προγραμμάτων επιχορήγησης έργων από την Ε.Κ., όχι αναγκαστικά μόνο υποδομής, όπως γινόνταν μέχρι πρόσφατα με τα χρηματοδοτικά πρωτόκολλα. Η έκθεση Floret, που υποβλήθηκε και εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, εισηγείται αυτή την προοπτική, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι η τουρκοκυπριακή ηγεσία θα αποδεχόταν προηγούμενα ένα συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα απομάκρυνσης του τουρκικού στρατού.³³

Επίσης η Επιτροπή των Εξωτερικών Υποθέσεων της Βουλής των Κοινοτήτων, στην τρίτη έκθεσή της για την Κύπρο (1986-87), προτείνει να καταστήσουν σαφές οι χώρες-μέλη της Κοινότητας – είτε μέσω του Συμβουλίου των Υπουργών Εξωτερικών είτε μέσω του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου – στην κυπριακή κυβέρνηση με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο, ότι δεν θα μπορεί να γίνει καμιά περαιτέρω πρόοδος για την εφαρμογή της τελωνειακής ένωσης, αν προηγούμενα δεν σταματούσε κάθε εμπόριο ανάμεσα στις δύο κοινότητες και αν δεν έπαυαν να ισχύουν τα υφιστάμενα μέτρα οικονομικού αποκλεισμού της Βόρειας Κύπρου στο εμπόριο και στην επικοινωνία.³⁴

Ο δε Α. Γκοομ υποστηρίζει ότι οι πιθανότητες να καταργηθεί ο οικονομικός αποκλεισμός της Βόρειας Κύπρου θα αυξανόταν σημαντικά, εάν τα κέρδη από το εμπόριο των ελληνοκυπριακών περιουσιών που κατέχονται από τους Τουρκοκύπριους στο Βορρά (και αντίστροφα) κατευθυνόταν προς έναν ειδικό λογαριασμό και κατόπιν προς τους δικαιούχους των περιουσιών. Στην περίπτωση αυτή, η εφαρμογή της τελωνειακής ένωσης θα γινόταν πιο εύκολη, αφού θα είχε καταργηθεί ο οικονομικός αποκλεισμός της Βόρειας Κύπρου και θα προσφερόταν η δυνατότητα στην Ε.Κ. όχι μόνο να φανεί περισσότερο οικονομικά γενναιόδωρη και προς τις δύο κοινότητες του νησιού, αλ-

λά και να αναλάβει πιο αποφασιστικές πρωτοβουλίες στο Κυπριακό.³⁵

Η στρατηγική αυτή της χρησιμοποίησης των προοπτικών εφαρμογής της τελωνειακής ένωσης και στις δύο κοινότητες του νησιού, στα πλαίσια της πολιτικής οικοδόμησης μέτρων εμπιστοσύνης,

φαίνεται να εξασφαλίζει τα εξής πλεονεκτήματα:

α. Συμβάλλει δυναμικά στην εξεύρεση λύσης του πολιτικού προβλήματος. Το πλεονέκτημα για την ελληνοκυπριακή πλευρά ανάγεται στην επιστροφή ενός σημαντικού ποσοστού Ελληνοκυπρίων προσφύγων στις πατρογονικές εστίες τους και για την τουρκοκυπριακή πλευρά στην μερική ή και ολική κατάργηση από την κυπριακή κυβέρνηση του οικονομικού αποκλεισμού των κατεχόμενων εδαφών.

β. Διευκολύνει την εφαρμογή της τελωνειακής ένωσης ολόκληρης της Κύπρου με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αφού το εμπόριο των δύο κοινότητων με τις χώρες-μέλη θα διεξάγεται σχετικά χωρίς προσκόμματα, η εφαρμογή του Κοινού Εξωτερικού Εμπορίου θα πραγματοποιείται αναγκαστικά και στη Βόρεια Κύπρο, ενώ παράλληλα θα υπάρξουν σοβαρές πιθανότητες ανάπτυξης χωρίς εμπόδια του ενδοκοινοτικού εμπορίου.

γ. Η απρόσκοπτη δε εφαρμογή της τελωνειακής ένωσης παρέχει στην Ε.Κ. τη δυνατότητα να δώσει πολύ μεγαλύτερη οικονομική βοήθεια στην Κύπρο, εκτός των χρηματοδοτικών πρωτοκόλλων, και να αναλάβει έτσι έναν πιο δραστήριο ρόλο για την επίλυση του πολιτικού προβλήματος.

δ. Δίνει τη δυνατότητα, στο ψυχολογικό κυρίως επίπεδο, να έρθουν σε επαφή οι δύο κοινότητες και να ανακαλύψουν τα πλεονεκτήματα της κοινής συ-

νύπαρξης και ίσως της αλληλεξάρτησής τους. Έτσι, πιθανόν, η τουρκοκυπριακή κοινότητα να διαπιστώσει ότι η εξάρτηση από την Τουρκία δεν είναι οικονομικά επωφελής και να στραφεί προς μια πιο ευέλικτη τοποθέτηση, όσον αφορά το πολιτικό πρόβλημα του νησιού.

ε. Συμβιβάζεται απόλυτα με την πολιτική της σταδιακής και προσεκτικής επαναπροσέγγισης των δύο κοινότητων, που ακολουθεί ο Δημοκρατικός Συναγερμός αλλά κυρίως το ΑΚΕΛ.

Στη στρατηγική, όμως, αυτή υπάρχουν, παράλληλα, και σοβαρά μειονεκτήματα και εγκυμονούνται πολλοί σοβαροί κίνδυνοι για την ελληνοκυπριακή πλευρά:

Το πρώτο μειονέκτημα είναι ότι δεν εξασφαλίζεται ότι θα επακολουθήσει, μετά την οικονομική προσέγγιση των δύο κοινότητων μέσω της τελωνειακής ένωσης, μια διαδικασία επίλυσης του κυπριακού προβλήματος, που θα καλύπτει με τρόπο ικανοποιητικό τα σημαντικά ζητήματα της αποχώρησης του τουρκικού στρατού, των διεθνών εγγυήσεων και της εξασφάλισης των τριών ελευθεριών.

Ένα άλλο μειονέκτημα είναι ότι υπάρχει ο κίνδυνος η Τουρκία να ευνοεί η ίδια μια τέτοια προοπτική, ώστε ένα μέρος του οικονομικού βάρους που έχει για τη Βόρεια Κύπρο να εκλείψει, χωρίς παράλληλα να αμφισβητείται η πλεονεκτική στρατιωτική και πολιτική της επιρροή στην Κύπρο.

Επίσης, η υιοθέτηση της παραπάνω

στρατηγικής παρουσιάζει το μειονέκτημα να αντιστρέφει τη μέχρι τούδε ακολουθούμενη πολιτική της κυπριακής κυβέρνησης στις διακοινοτικές συνομιλίες, που δίνει έμφασή πρώτα στην επίλυση των θεμελιωδών πτυχών του Κυπριακού, ζητημάτων δηλαδή υψηλής πολιτικής, όπως η αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων, οι διεθνείς εγγυήσεις και η εφαρμογή των τριών ελευθεριών (ιδιοκτησίας, εγκατάστασης και διακίνησης). Αντίθετα, με την ανάπτυξη μέτρων οικοδόμησης εμπιστοσύνης στα πλαίσια της εφαρμογής της τελωνειακής ένωσης, η προσοχή στρέφεται σε ζητήματα χαμηλής πολιτικής, πράγμα που αναμφισβήτητα θα έχει επιπτώσεις και στη μορφή του διακοινοτικού διαλόγου.

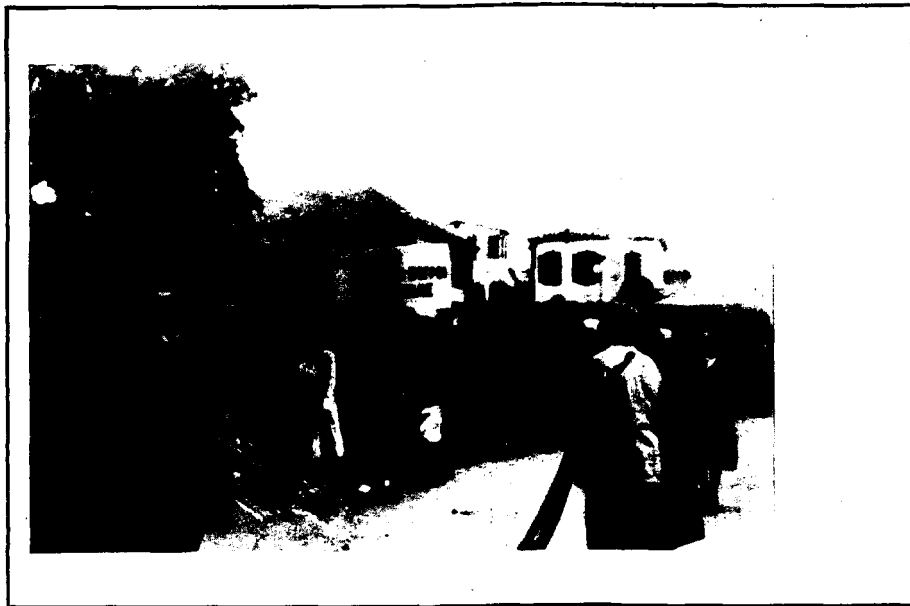
Τέλος, το σοβαρότερο μειονέκτημα είναι ότι υπάρχει ο κίνδυνος η κυπριακή κυβέρνηση να οδηγηθεί σε μια πορεία που εμπεριέχει την προοπτική μιας αγνώρισης στην πράξη της λεγόμενης «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου». Αν επιτραπεί, με στόχο την έναρξη μιας διαδικασίας επίλυσης των ζητημάτων «χαμηλής πολιτικής», η εξαγωγή των τουρκοκυπριακών προϊόντων στην Ε.Κ. με τη συγκατάθεση της κυπριακής κυβέρνησης³⁶ και αν γενικότερα αρθεί ο οικονομικός αποκλεισμός των κατεχόμενων εδαφών, τότε θα εξαλειφθούν ολοκληρωτικά και τα τελευταία εμπόδια που υπάρχουν σήμερα στις διεθνείς εμπορικές συναλλαγές του τουρκοκυπριακού κράτους. Τη νόμιμη πια δυνατότητα διενέργειας εξωτερικών εμπορικών συναλλαγών, αργά ή γρήγορα, θα ακολουθήσουν οι διεθνείς πολιτικές επαφές, με αποτέλεσμα η διεθνής αναγνώριση της «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου» από μερικές ομάδες κρατών, λόγω χάρη μουσουλμανικών κρατών, να γίνει πραγματικότητα.

Πάντως η χρησιμοποίηση της προοπτικής της τελωνειακής ένωσης από την Ε.Κ., ως αρχή μιας διαδικασίας επίλυσης του Κυπριακού, εξαρτάται από τις παρακάτω σημαντικές προϋποθέσεις:

Η πρώτη προϋπόθεση αναφέρεται στην πορεία που θα ακολουθήσει ο διακοινοτικός διάλογος, που άρχισε στη Λευκωσία από τις 15 Σεπτεμβρίου 1988 ανάμεσα στον Πρόεδρο Γ. Βασιλείου και τον Τουρκοκύπριο ηγέτη R. Denktash, μετά τις έντονες προσπάθειες που κατέβαλε ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ. Αν ο διάλογος διανοίξει ουσιαστικές οδούς προσέγγισης των θέσεων των δύο πλευρών, τότε οποιαδήποτε πρωτοβουλία της Ε.Κ. στο Κυπριακό, που θα στηρίζεται πάνω στην εφαρμογή της τελωνειακής ένωσης, μόνο υποβοηθητικό ρόλο μπορεί να παίξει. Απ' την άλλη, όμως, μεριά, μια πρόσδος των διακοινοτικών συνομιλιών αναμφισβήτητα θα έχει άμεσα ευε-

γετικά αποτελέσματα στην ενδυνάμωση των ήδη στενών σχέσεων της Κύπρου με την Ε.Κ.

Η δεύτερη προϋπόθεση αναφέρεται στην αποδοχή από την τουρκοκυπριακή κοινότητα αυτής της διαδικασίας. Μόλις σιγήσει, όμως, η τουρκοκυπριακή

διοίκηση έχει υιοθετήσει αρνητική στάση στην υπογραφή της συμφωνίας για την τελωνειακή ένωση. Η τουρκοκυπριακή ηγεσία έχει ισχυριστεί ότι η υπογραφή της συμφωνίας της τελωνειακής ένωσης δεν πρόκειται να προσφέρει καμιά διέξοδο στο κυπριακό πρόβλημα. Αντίθετα, όπως υποστηρίζει, θα επιδεινώσει την κατάσταση, διότι η συμφωνία θα ενθαρρύνει την κυπριακή κυβέρνηση να συνεχίσει την αδιάλλακτη στάση της και ως εκ τούτου ο διαχωρισμός του νησιού θα επιβεβαιωθεί περισσότερο έντονα.³⁷

Η τρίτη προϋπόθεση αναφέρεται στο βαθμό αποδοχής από την ελληνοκυπριακή πλευρά του ρόλου που μπορεί να έχει η τελωνειακή ένωση στη διαδικασία επίλυσης του Κυπριακού. Στην Κύπρο, όμως, υπάρχουν διαφορετικές απόψεις όσον αφορά την χρησιμότητα της τελωνειακής ένωσης, όχι μόνο στο οικονομικό πεδίο αλλά και στο πολιτικό.

Το κομμουνιστικό κόμμα ΑΚΕΛ, το οποίο και υποστήριξε τον κ. Βασιλείου στις προεδρικές εκλογές, αντιτάχθηκε με κατηγορηματικό τρόπο στην τελωνειακή ένωση, όχι μόνο για οικονομικούς λόγους, αλλά και για πολιτικούς. Σύμφωνα με το ΑΚΕΛ, τις τύχες της Ε.Κ. ρυθμίζουν οι ηγετικοί κύκλοι του ΝΑΤΟ στη Δυτική Ευρώπη.³⁸ Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την επίδραση της τελωνειακής ένωσης στη λύση του Κυπριακού, το ΑΚΕΛ δεν ισχυρίζεται ότι η Ε.Κ. δεν μπορεί να ασκήσει ρόλο. Αντίθετα, όπως υποστηρίζει ο βουλευτής του ΑΚΕΛ Δί-

γκλης, «πιστεύουμε πως μπορεί να ασκήσει σοβαρή επίδραση στη λύση του Κυπριακού, φτάνει να το θέλει. Ελάτε όμως που δεν το θέλει, και γι' αυτό συνεχίζεται η τραγωδία του λαού μας. Και μήπως η εκ μέρους της κυπριακής κυβέρνησης εκκλιπάριση της τελωνειακής ένωσης είναι παράγοντας που θα υποχρεώσει τις ηγετικές χώρες της ΕΟΚ, όπως την Αγγλία και τη Δ. Γερμανία, ν' αλλάξουν τη στάση τους στο Κυπριακό; Επαναλαμβάνουμε πως ο ρυθμιστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της θέσης της Ε.Κ. στο Κυπριακό είναι αποκλειστικά τα στρατιωτικοπολιτικά συμφέροντα του ΝΑΤΟ. Γι' αυτό εμείς δεν τρέφουμε αυταπάτες για τη σημασία και το ρόλο της τελωνειακής ένωσης στο κυπριακό πρόβλημα».³⁹

Το σοσιαλιστικό κόμμα ΕΔΕΚ χρησιμοποίησε τα ίδια επιχειρήματα με το ΑΚΕΛ για να αντιταχθεί στην τελωνειακή ένωση, αν και την επιχειρηματολογία του τη στηρίζει περισσότερο στις οικονομικές επιπτώσεις. Πάντως η ΕΔΕΚ θεωρεί ότι κατά «πόσο η ΕΟΚ λογαριάζει την κατοχή της Κύπρου από τα τουρκικά κατοχικά στρατεύματα είναι κάτι που θα πρέπει να το εκτιμήσουμε, όταν βλέπουμε παράλληλα προς αυτές τις διακηρύξεις να διεξάγει διαπραγματεύσεις με την Τουρκία και να ντάρχει μάλιστα ενοική αντιμετώπιση του θέματος από πλευρές πολλών ευρωπαϊκών χωρών στις στενότερες σχέσεις μεταξύ Κοινής Ευρωπαϊκής Αγοράς και Τουρκίας».⁴⁰ Παρ' όλα αυτά, η ΕΔΕΚ θεωρεί ότι θετικότερα αποτελέ-

και βιώσιμης σχέσης του κυπριακού προβλήματος.⁴²

Οι αντιθέσεις αυτές μεταξύ των πολιτικών κομμάτων αναμφισβήτητα θα επηρεάσουν τη μελλοντική σχέση της Κύπρου με την Ε.Κ., ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη ότι ο Πρόεδρος Βασιλείου οφείλει

σματα για το Κυπριακό θα πρέπει να αναμένονται, αν η Κύπρος προχωρήσει στην υποβολή αίτησης ένταξης στην Κοινότητα.

Ενώ το ΑΚΕΛ και η ΕΔΕΚ, τα κόμματα δηλαδή που υποστήριξαν τον Πρόεδρο Βασιλείου στις πρόσφατες προεδρικές εκλογές, θεωρούν είτε ότι η πολιτική σημασία της τελωνειακής ένωσης είναι αρνητική, είτε ότι θα αποδειχθεί μηδαμινή, αντίθετα ο Δημοκρατικός Συναγερμός και το Δημοκρατικό Κόμμα έχουν διαφορετική άποψη. Ο Δημοκρατικός Συναγερμός θεωρεί ότι η τελωνειακή ένωση θα έχει θετικές επιπτώσεις για το κυπριακό πρόβλημα, τόσο στην εσωτερική του πτυχή, όσο και στη διεθνή, ιδιαίτερα στο θέμα των διεθνών εγγυήσεων. «Η Σύνδεσή μας με την ΕΟΚ, αν δεν εξουδετερώνει τελείως, τουλάχιστον θα επενεργεί σαν ένας πολύ σοβαρός ανασταλτικός παράγοντας σε τυχόν ανεπιθύμητες, επικίνδυνες και ίσως αναπόφευκτες εγγυήσεις».⁴¹

Το ΔΗΚΟ, τέλος, αν και δεν υιοθετούσε αποκάλυπτα τη θέση ότι η τελωνειακή ένωση θα πρόσφερε τα πολιτικά πλεονεκτήματα που τόνιζε το ΔΗΣΥ στο Κυπριακό, όμως δεν απέκρυπτε ότι η συμφωνία της τελωνειακής ένωσης, παρά το γεγονός ότι έχει βασιικά οικονομικό και εμπορικό χαρακτήρα, μακροπρόθεσμα θα αποδειχθεί ότι έχει και ιδιόζουσα θετική πολιτική σημασία. Οι δε στενότερες σχέσεις με την Ευρώπη θα βοηθήσουν στην εξεύρεση μιας δίκαιης

την εκλογή του σε μεγάλο βαθμό στην υποστήριξη που του έδωσε το κομμουνιστικό κόμμα ΑΚΕΛ.

Πάντως, ανεξαρτήτως των ήδη εκφρασμένων εσωτερικών αντιθέσεων και της στρατηγικής που η Λευκωσία τελικά θα επιλέξει, ώστε αφ' ενός να πολλαπλασιάσει τα παρουσιαζόμενα πολιτικά οφέλη από την τελωνειακή ένωση και αφ' ετέρου να ελαχιστοποιήσει τους κινδύνους που περικλείει η υιοθέτηση της καθεμιάς από τις δύο παραπάνω τακτικές, η είσοδος της Συμφωνίας Σύνδεσης Ε.Κ. - Κύπρου στο δεύτερο στάδιο, αποτελεί ένα τεράστιας σπουδαιότητας πολιτικο-διπλωματικό έρεισμα, ένα υπόδαθρο πάνω στο οποίο μπορεί να διερευνηθεί και μια άλλη προοπτική: να ζητήσει η κυπριακή κυβέρνηση, στηριζόμενη στην προωθημένη για σχέση που έχει αρχίσει να αναπτύσσει με την Ε.Κ., σε μια κατάλληλη και εσφαλμένη για αυτή χρονική στιγμή, την πλήρη ένταξη της χώρας στην Ε.Κ. Η ελληνική κυβέρνηση μάλιστα θεωρούσε ότι η πιο κατάλληλη στιγμή ήταν κατά τη διάρκεια της τελευταίας ελληνικής προεδρίας. Η κυπριακή κυβέρνηση, όμως, δίστασε. Πολλοί λόγοι φαίνεται ότι υπαγόρευαν αυτή τη στάση, αν και οι περισσότεροι δεν δικαιολογούν απόλυτα την επιλογή της αναβολής της αίτησης ένταξης.

Ο πρώτος λόγος φαίνεται να ήταν ότι η κυπριακή κυβέρνηση έλαβε σοβαρά υπόψη την αντίθεση του ΑΚΕΛ. Ο δεύτερος ήταν ότι η Κύπρος αποθαρρύνθηκε

από μερικές χώρες-μέλη της Ε.Κ., όπως τη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία. Ο τρίτος λόγος ίσως ανάγεται στην επιθυμία της κυπριακής κυβέρνησης να υποβάλει αίτηση ένταξης ταυτόχρονα με τις αναμενόμενες αιτήσεις ένταξης άλλων χωρών, όπως η Αυστρία και η Μάλτα, που ακολουθούν αδέσμευτη εξωτερική πολιτική. Ο τέταρτος λόγος πιθανόν να ήταν ότι ο Πρόεδρος Βασιλείου θεωρούσε ότι η προοπτική ανέλιξης της Κύπρου ως σημαντικού κέντρου προσφοράς υπηρεσιών στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής που προωθεί δεν συμβιβάζεται αναγκαστικά με την είσοδο της Κύπρου στην Ε.Κ. Ο πέμπτος λόγος αναφέρεται στη διεξαγωγή του διακοινοτικού διαλόγου και στην αναγκαιότητα να διαφυλαχθούν οι θετικές εντυπώσεις της διεθνούς κοινής γνώμης που σχηματίστηκαν για την καλή θέληση της κυπριακής κυβέρνησης μετά τις επισκέψεις που πραγματοποίησε ο Πρόεδρος Βασιλείου στις ΗΠΑ, τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία· τούτο υπαγόρευε την υιοθέτηση από την κυπριακή πλευρά μιας πολιτικής που θα χαρακτηριζόταν από διαλλακτικό πνεύμα. Στα πλαίσια του διαλλακτικού αυτού πνεύματος, η κυπριακή κυβέρνηση συμπεριέλαβε και το ζήτημα της υποβολής του αιτήματος ένταξης, με κύριο στόχο να μη διευκολύνει την τουρκοκυπριακή πλευρά να υπονομεύσει το διακοινοτικό διάλογο.

Αναμφίβολα, το ζήτημα της αίτησης ένταξης της Κύπρου δεν ανάγεται, προς το παρόν, παρά στο χώρο του πιθανού και αβέβαιου. Όμως, πέρα από τις σοβαρές οικονομικές προεκτάσεις του θέματος, των δυσκολιών που οπωσδήποτε υπάρχουν στο οικονομικό πεδίο και των περιπλοκών που θα υπάρξουν στην εσωτερική κυπριακή πολιτική σκηνή, μια αίτηση ένταξης θα μπορούσε να έχει θετικές πολιτικές επιπτώσεις, έστω και για λόγους που κάλλιστα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σαν τακτικοί.

Η αίτηση ένταξης της Κύπρου θα συνδεόταν, πρώτα από όλα, υποχρεωτικά με το ζήτημα της αίτησης ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Κ. και με την προσπάθεια που ελίμονα καταβάλλει η Τουρκία για στενότερες σχέσεις με την Ε.Κ. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να έχει τις εξής ευνοϊκές προοπτικές:

α. Να προκληθεί αναπόφευκτη πίεση στην Ε.Κ. να αντιμετωπίσει συνολικά τις δύο αιτήσεις και να προχωρήσει είτε στην ένταξη και των δύο χωρών, είτε και στην ουσιαστική απόρριψή τους. Πολλές χώρες-μέλη δεν θα δυσκολευτούν να συνδέσουν την αίτηση της Κύπρου με εκείνη της Τουρκίας, διότι έτσι διευκολύνονται να καθυστερήσουν ή και να ματαιώσουν την ένταξη της Τουρκίας στην Κοινότητα.

6. Να δώσει τη δυνατότητα στην ελληνική διπλωματία να αποκτήσει μεγαλύτερη ευλυγισία στην προσπάθειά της να συνδέει το Κυπριακό με την επιχειρούμενη ολοκλήρωση των σχέσεων Ε.Κ. - Τουρκίας και την αίτηση της Τουρκίας να καταστεί πλήρες μέλος της Κοινότητας.

γ. Να αναγκάσει την Ε.Κ. να ασχοληθεί περισσότερο ενεργά με το Κυπριακό, αφού μοιραία η αίτηση ένταξης της Κύπρου θα βρθεί για αρκετό χρονικό διάστημα στην ημερήσια διάταξη των συλλογικών του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου και των συζητήσεων του Συμβουλίου Υπουργών.

δ. Να γίνει περισσότερο από ποτέ φανερό στην Άγκυρα ότι η προώθηση της συμμετοχής της στην Ε.Κ. προϋποθέτει την επίλυση του Κυπριακού.

ε. Η προοπτική της ένταξης θα μπορούσε μακροχρόνια να αποτελέσει ασφαλιστική δικλείδα όχι μόνο για μια εγγυηθή μεμβριωδών αρχών και δικαιωμάτων, τόσο για τους Τουρκοκύπριους όσο και για τους Ελληνοκύπριους, όπως κατοχυρώνονται μέσα από τις ιδρυτικές συνθήκες της Ε.Κ., αλλά και για την παροχή διεθνών εγγυήσεων που θα προστατεύουν την ανεξαρτησία της Κυπριακής Δημοκρατίας.⁴³

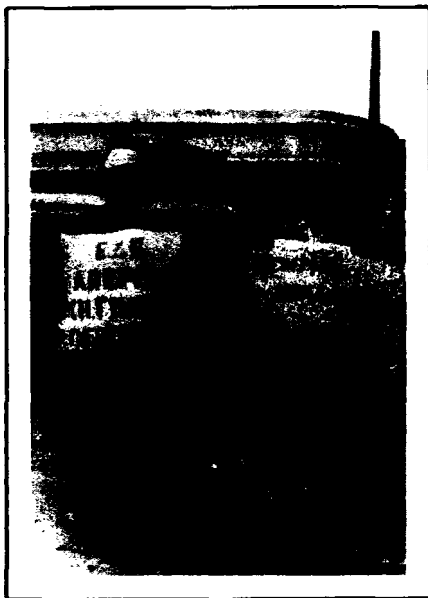
Τέλος, η υποβολή αίτησης ένταξης θα επιτρέψει στην Κύπρο να μπει σε ένα συνολικό πολιτικό παιχνίδι, που παίζεται στο γενικότερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου, μέσα από τους μηχανισμούς της Ε.Κ., που δεν αναφέρεται, αναγκαστικά, μόνο στην ελληνοτουρκική διαμάχη αλλά και στη γενικότερη διαμόρφωση του συσχετισμού των δυνάμεων στην περιοχή. □

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το περιεχόμενο της Συμφωνίας Σύνδεσης, βλ.: *Official Journal of E.C.* L. 133 of 21.5.1973.
T. Phanos, «Cyprus and the EEC». *Revue de la Societe d' Etudes et d' Expansion*. No. 262, Octobre-Decembre 1974. σ. 505-513.
N. Αντωνόπουλος, *Κύπρος και Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα*, Λευκωσία: 1977.
C. Tornaritis, *Η Συμφωνία Σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, *Jus Gentium*. No. 17, Ινστιτούτο Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων. Θεσσαλονίκη 1976
Για τις επιπτώσεις της Σύνδεσης στον πρώτο χρόνο εφαρμογής της, βλ. G. Vassiliou, «Trade Agreements between the EEC and Arab Countries of the Eastern Mediterranean and Cyprus», στο A. Shlaim - G. Yannopoulos (eds), *The EEC and the Mediterranean Countries*, Cambridge:

Cambridge University Press, 1976. σ. 199-215.

2. Bλ. J. Siotis, «Community Policy in Southern Europe», *Lo Spettatore Internazionale*, Vol. 12, No. 3, July-September, 1974, σ. 212.
3. Bλ. P. Ifestos, *European Political Cooperation*. Aldershot: Avebury, 1987 σ. 216.

4. Για τη στάση που κράτησε η Ε.Κ. κατά τη διάρκεια της κρίσης του Ιουλίου-Αυγούστου 1974, βλ.:
N. Praag, «Political Cooperation and Southern Europe: Case Studies in Crisis Management», στο D. Allen - R. Rummel - W. Wessels (eds), *European Political Cooperation*, London: Butterworth, 1982, σ. 94-109.
G. Sjöstedt, *The External Role of the European Community*. Farnborough: Saxon House, 1977, σ. 99-106.
L. Ruehl, «Der Zypern-Konflikt, die weltweite und die europäische sicherheit», *Europa-Archiv*, 31 (1), 10.1.1976.
P. Tsakaloyannis, «The European Community and the Greek-Turkish Dispute», *Journal of Common Market Studies*, Vol. XIX, No. 1, September 1980, σ. 36-54.
J. Vernant, «Chypre et la Cooperation Politique des Neufs», *Defense Nationale*, Decembre 1974, σ. 99-104.
5. Bλ. C. Tsaradanidis, «The European Community and the Cyprus Crisis of 1974», *Revue Hellénique de Droit International*, 1984, σ. 185-207.
6. Bλ. P. de Schoutheete, *La Cooperation Politique Européenne*, Bruxelles: Labor, 97-98.
7. Για το σχέδιο Nimitz, βλ. B. Κουφουδάκη, «Η Κύπρος και οι υπερδυνάμεις», στο Γ. Τενκιδής - Γ. Κρανιδιώτης (επιμέλεια), *Κύπρος. Ιστορία, προβλήματα και αγώνες του λαού της*, Αθήνα: Εστία, 1981, σ. 398-400.
S. Mayes, «Can the Cyprus Problem be Solved? America's New Initiative», *Round Table*, No. 273, January 1979, σ. 81-87.
8. Bλ. N. Kolhase, «The Greek-Turkish Conflict from a European Perspective», *The*

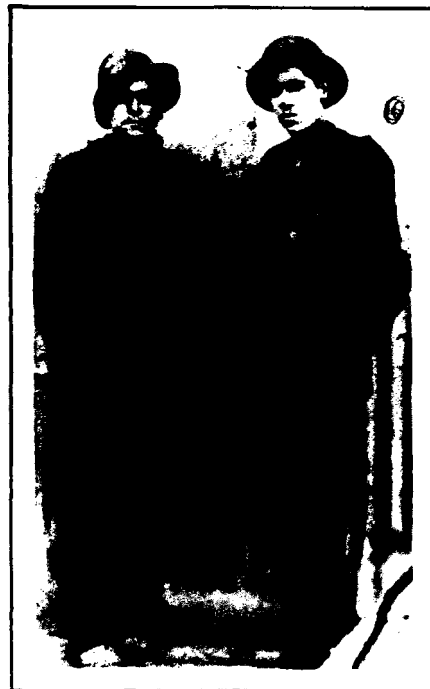
World Today, April 1981, και P. Tsakaloyannis, «The Greco-Turkish Dispute in the Light of Enlargement», στο G. Minet - J. Siotis - P. Tsakaloyannis, *Spain, Greece and Community Politics* (The Mediterranean Challenge: VI), Sussex European Research Centre, University of Sussex, 1981, σ. 125-161.

9. Bλ. X. Ροζάκης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1987, σ. 55.
10. Bλ. V. Coufoudakis, «Cyprus and the European Convention on Human Rights: The Law and Politics of Applications Cyprus v Turkey 6780/74. 6950/75», *Hellenic Review of International Relations*, Vol. 1, No. 2, 1980, σ. 349-350.
11. Για το ζήτημα του εμπάργκο αμερικανικών όπλων στην Τουρκία, βλ.:
R. Campney, Jr, *Turkey and the United States, The Arms Embargo Period*, New York: Praeger, 1986.
N. Rudnick, «Death of an Embargo», *Round Table*, No. 272, October 1978, σ. 355-356.
U.S. Congress, Senate, Committee on Armed Services, *The Military Aspects of Banning Arms Aid to Turkey*, Washington D.C.: U.S.G.P.O. 1978.
12. Bλ. R. Rummel, *The EC/ Twelve and Ankara - Improving the Political Relationship*, Ebenhausen: Stiftung Wissenschaft und Politik. SWP-APZ 228, 1979.
13. Bλ. C. Tsaradanidis, «The E.C. - Cyprus Association Agreement: Ten Years of a Troubled Relationship 1973-1983», *Journal of Common Market Studies*, Vol. XXII, No. 4, June 1984, σ. 357-358.
14. Bλ. Permanent Delegation of the Republic of Cyprus to the European Communities, *Aide-memoire on the Second Stage of the Association Agreement Cyprus/EEC*, Brussels, 27.6.1979.
15. Για τις επιπτώσεις που θα είχε η μεσογειακή διεύρυνση της Ε.Κ. στην κυπριακή οικονομία, βλ.:
H. Gsanger, *Cypriot Agricultural Trade With the EEC, Scope for Assuring Market Access*, West Berlin: German Development Institute, 1979.
V. Grevenmeyer-Koris και άλλοι, *The Impact of the E.C. South Enlargement on Cyprus Industry*, West Berlin: German Development Institute, 1979.
D. Weiss και άλλοι, «Consequences of the E.C. South Enlargement of Industrial Strategies of Third Mediterranean Countries - The Case of Cyprus», *Konjunktur Politik*, vol. 28, 1980, σ. 129-154.
G. Papaioacovou, *Auswirkungen der Suderweiterung der EG auf die Exportwirtschaft Zyperns als Beispiel der wichtigsten Sektoren der Agrar und Industriewirtschaft und die Anpassung der Zypriotischen Wirtschaftsplanung*, Bochum: Studienverlag Dr. N. Brockmeyer, 1985.
16. Για την αναγκαιότητα της τελωνειακής ένωσης, βλ. τα άρθρα:
Α. Μαλάος, «Σχέσεις Κύπρου - ΕΟΚ. Εξελίξεις, επιλογές και επιδιώξεις τελωνειακής ένωσης», και Ν. Κιττής «Η τελωνειακή ένωση της Κύπρου με την ΕΟΚ και

- οι επιπτώσεις στην αγροτική οικονομία», στο *Εργασίες Σεμιναρίου Γεωργικής Ανάπτυξης, Ελλάδα - Κύπρος - ΕΟΚ, Αγροτική Πολιτική, 9-13 Ιουνίου 1984, Λευκωσία, Παγκύπρια Ένωση Γεωπόνων*, 1985, σ. 73-80 και 92-103.
- Για μια διαφορετική προσέγγιση, που υποστηρίζει τα ασύμφορα της τελωνειακής ένωσης, βλ. H. Gsänger, «The EEC and Cyprus and Turkey», στο D. Seers - G. Vaitos (eds), *Integration and Unequal Development. The experience of the EEC*, London: MacMillan Press, 1980, σ. 279-280.
- Για την εξέλιξη του αιτήματος για την τελωνειακή ένωση, βλ. C. Tsardanidis, *The politics of the EEC - Cyprus Association Agreement: 1972-1987*, Nicosia: Social Research Centre, 1988, σ. 271-325.
17. Για την εξέλιξη του εμπορίου της Κύπρου με την Ε.Κ. μετά το 1974, βλ. G. Neokleus, *Cyprus - EEC Association Agreement*, Nicosia: 1980, A. Antoniou, «L'Union Douanière entre la CEE et Chypre: Une nouvelle expérience en vue», *Revue du Marché Commun*, No 311, Novembre 1987, σ. 607-613.
 18. Βλ. D. Constatas, «The "Turkish affairs". A Test Case for the Council of Europe», *Legal Issues of European Integration*, No 2, 1982, σ. 69-87.
 19. Έτσι, μετά τις βουλευτικές εκλογές στην Τουρκία της 6.11.1983, αποκαταστάθηκε ο επίσημος διάλογος με την Κοινότητα και μόνο η Ελλάδα και η Δανία είχαν εκφράσει σοβαρές αντιρρήσεις στην εισήγηση για την αποδέσμευση του υπολοίπου της ειδικής βοήθειας που είχε προβλεφθεί για την Τουρκία. Βλ. Κ. Στεφάνου, «Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και ο ανταγωνισμός Ελλάδας - Τουρκίας 1974-1981», *Διεθνές Δίκαιο και Διεθνής Πολιτική*, No 9, 1985, σ. 74.
 20. Βλ. Χ. Τσαρδανίδης, «Το Κυπριακό Ζήτημα στην Ε.Π.Σ.», στο Π. Καζάκος - Κ. Στεφάνου (επιμέλεια), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Η πρώτη πενταετία*, Αθήνα: Σάκκουλας, 1987, σ. 379.
 22. Για τις θέσεις του ΑΚΕΛ αναφορικά με τη Συμφωνία Σύνδεσης και την Τελωνειακή Ένωση, βλ. Κύπρος - ΕΟΚ, Λευκωσία: Εκδόσεις Σπούτνικ, 1986, και Κύπρος - ΕΟΚ: *Τελωνειακή Ένωση, Καταστροφή*, Λευκωσία: Έκδοση ΠΕΟ, 1986.

Για τη θέση της ΕΔΕΚ, βλ. σειρά άρθρων του Τ. Χατζηδημητρίου, «Για την τελωνειακή ένωση Κύπρου-ΕΟΚ», *Ο Φιλελεύθερος* στις 15, 16, 17 και 18.7.1987.

 23. Για το περιεχόμενο του Πρωτοκόλλου, βλ. Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Νομοθεσία. Πρωτόκολλο για τον καθορισμό των όρων και διαδικασιών εφαρμογής του δεύτερου σταδίου της Συμφωνίας Σύνδεσης μεταξύ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και της Κυπριακής Δημοκρατίας και για την προστασία ορισμένων διατάξεων της Συμφωνίας, L 393 31.12.1987. Τελωνειακή Ένωση Κύπρου - ΕΟΚ. Ερωτήσεις και Απαντήσεις, Λευκωσία: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 1987. Τελωνειακή Ένωση Κύπρου - ΕΟΚ. Τα αναμενόμενα πλεονεκτήματα για την κυπριακή οικονομία, Λευκωσία: Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, 1987.
 24. Βλ. Γραφείο Τύπου και Πληροφοριών, Ανακοινωθέν, 19.12.1985.
 25. Βλ. *Σημερινή*, 21.5.1987.
 26. Βλ. Χ. Καχοφγγίτου, «Η Τελωνειακή Σύνδεση ΕΟΚ - Κύπρου», *Ελλάδα - ΕΟΚ*, No 3, Μάιος-Ιούνιος 1987, σ. 22/154.
 27. Ο πολιτικός διάλογος που αποφασίστηκε, κατόπιν αιτήματος της κυπριακής κυβέρνησης, θα διεξάγεται τόσο σε επίπεδο υπουργών όσο και σε επίπεδο πολιτικών διευθυντών των υπουργείων Εξωτερικών και θα αφορά ζητήματα αμοιβαίων ενδιαφερόντων, *Cyprus Bulletin*, 27.7.1988.
 28. Βλ. House of Commons, Foreign Affairs Committee, *Third Report on Cyprus*, Session 1986-87, σ. xxxv.
 29. Με τη δήλωση αυτή, η ελληνική πλευρά πέτυχε να πείσει την Κοινότητα να υιοθετήσει μια από τις βασικές αντιρρήσεις της Αθήνας στο ζήτημα της αναθέρμανσης των σχέσεων Ε.Κ. - Τουρκίας: τη συμπεριφορά της Τουρκίας στην Κύπρο. Βλ. Π. Καζάκος, «Η εξομάλυνση των σχέσεων Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων - Τουρκίας και η ελληνική εξωτερική πολιτική», στο Α. Αλεξανδρή και άλλοι, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα: Γνώση, 1988, σ. 576, και Σ. Πετρόκη «Οι σχέσεις ΕΟΚ - Τουρκίας και η ελληνική στάση, ή δίκαιο και πολιτική στις ελληνοτουρκικές σχέσεις στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας», *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, 1988-1, σ. 26.
 30. Βλ. *Κυπριακό Δελτίο*, No 144, της 13.5.1988.
 31. Γι' αυτό το σκοπό μάλιστα ο επίτροπος Cheysson είχε δηλώσει σε επιτροπή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ότι θα μπορούσε να ιδρυθεί γραφείο της Κοινότητας στη Βόρεια Κύπρο που να προωθεί τα τουρκοκυπριακά προϊόντα, με πιστοποιητικά που δεν θα είναι, όμως, της τουρκοκυπριακής διοίκησης.
 32. Βλ. *Το Ποντίκι*, 7.10.1988.
 33. Βλ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Έγγραφο Συνεδρίασης, Έκθεση εξ ονόματος της Πολιτικής Επιτροπής σχετικά με την κατάσταση στην Κύπρο. Εισηγητής ο κ. Alfred Cose-Floret, 26.2.1988. Σειρά Α', έγγραφο A2 - 317/87, σ. 23.
 34. House of Commons, *op.cit.*
 35. Βλ. A.J.R. Groom, «Cyprus: Back in the Doldrums», *The Round Table*, 1988, No 300, σ. 379.
 36. Η κυπριακή κυβέρνηση είχε ήδη σοβαρά σκεφτεί, μετά τη μονομερή ανακήρυξη ανεξαρτησίας της λεγόμενης «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου», το Νοέμβριο του 1983, να προσφύγει στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για την εξαγωγή των τουρκοκυπριακών προϊόντων που συνέχιζαν να εξάγονται προς την Ε.Κ., βάσει μιας άτυπης απόφασης του Συμβουλίου Υπουργών του 1978. Για μια νομική θεώρηση του προβλήματος, βλ. Κ. Ιωάννου, «Ζητήματα Διεθνούς και Κοινοτικού Δικαίου στο καθεστώς σύνδεσης ΕΟΚ - Κύπρου», *Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου*, No 1, 1986, σ. 75-134.
 37. Βλ. Cyprus Ministry of the Interior, Press and Information Office, Turkish Press and
- Other Media, 20.10.1987, No 239/87, 29.10.1987.
38. Βλ. Έκθεση Δράσης της Κ.Ε. του ΑΚΕΛ, 16ο Συνέδριο, 26-30 Νοεμβρίου 1986. Λευκωσία: Έκδοση Κ.Ε. ΑΚΕΛ, 1986, σ. 106.
 39. Βλ. Π. Δαγκλής, *Δεντρολογία επί του θέματος «Τελωνειακή ένωση Κύπρου - ΕΟΚ»*, Ομιλία που πραγματοποιήθηκε στη Λευκωσία στις 2.7.1987.
 40. Βλ. *Πρακτικά της Βουλής των Αντιπροσώπων*, Συνεδρία 27.3.1986, No 17, σ. 957. Χατζηδημητρίου (ΕΔΕΚ).
 41. Βλ. *ibid*, Ιεροδιακόνου (ΔΗΣΥ), σ. 966-967.
 42. Βλ. *ibid*, Παναγίδης (ΔΗΚΟ), σ. 977.
 43. Βλ. Π. Ήφαιστος, «Ευρώπη. Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία και το Κυπριακό», *Ο Φιλελεύθερος*, 18.7.1988.

Ο Μάης του 1968 και το φοιτητικό κίνημα στο Δυτ. Βερολίνο και στη Δυτ. Γερμανία

ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ του φοιτητικού κινήματος στο Δυτικό Βερολίνο (στο εξής θα μιλάμε μόνο για Βερολίνο) είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ιστορία του Ελεύθερου Πανεπιστημίου (ΕΠ), που ιδρύθηκε το Μάιο του 1948 σε ένδειξη διαμαρτυρίας ενάντια στην πολιτική του σταλινικού κομμουνιστικού κόμματος που προσπάθησε να θέσει κάτω από τον απόλυτο έλεγχό του το πανεπιστήμιο στον σοβιετικό τομέα της πόλης (πρόκειται για το παλιό πανεπιστήμιο που ιδρύθηκε το 1810 από τους Fichte και Humboldt). Λίγο μετά την ίδρυσή του, άρχισε ο αποκλεισμός των τριών δυτικών τομέων του Βερολίνου από τους Σοβιετικούς, που κράτησε από τον Ιούνιο του 1948 μέχρι τον Ιούνιο του 1949. Με αφορμή αυτό το γεγονός, σχηματίστηκε, τον Σεπτέμβριο του 1948, ξεχωριστή διαμαρχία και κυβέρνηση στους τρεις δυτικούς τομείς και έτσι διασπάστηκε η πόλη.

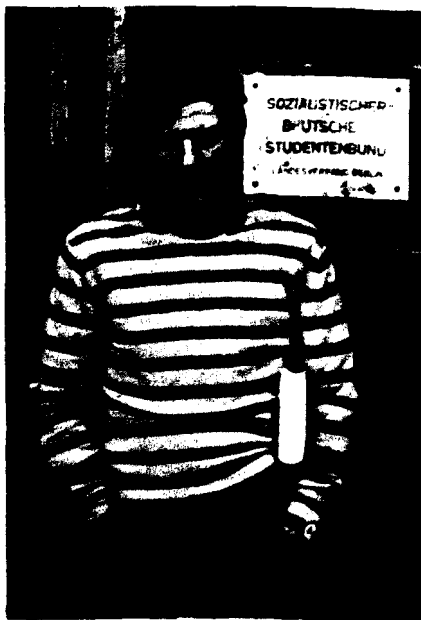
Η ίδρυση του ΕΠ ήταν μια πράξη εξέγερσης ενάντια στο σταλινισμό. Αυτό είχε σαν συνέπεια την ανάπτυξη ενός αντικομμουνιστικού πνεύματος που δικαιωνόταν εκ των πραγμάτων σε μια πόλη-προπύργιο της Δύσης, περικυκλωμένη από τα σοβιετικά τανκς. Αυτός ο αντικομμουνισμός είχε όμως και άλλα, αμφίροπα αποτελέσματα: δεν ήταν μόνο μια διαμαρτυρία ενάντια στον ολοκληρωτισμό, αλλά έγινε το κύριο άλλοθι για την αμερικάνικη πολιτική στη διάρκεια του ψυχρού πολέμου: δικαίωσε τη ματαίωση της αποναζιστικοποίησης της Γερμανίας και αποτέλεσε ένα ισχυρό μέσο απώθησης των ταξικών αγώνων από την εργατική τάξη και τη σοσιαλδημοκρατία, ιδιαίτερα στο Βερολίνο. Έκτοτε το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (ΣΚ) ήταν, και είναι, στο Βερολίνο στην πλειοψηφία του αντιδραστικό. (σ. 9)

Ο αρνητικός ρόλος που έπαιξαν τα γερμανικά πανεπιστήμια κατά τη διάρκεια του III Reich, έχοντας γίνει προπύργια του εθνικοσοσιαλισμού, καθώς και η εμπειρία του σταλινισμού, οδήγησαν τα ιδρυτικά στελέχη του ΕΠ να οργανώσουν ένα δημοκρατικό πανεπιστήμιο, στο οποίο η επιστημονική εργασία δεν θα απωθούσε την κατανόηση των πολιτικών προϋποθέσεων και των συνεπειών της (χωρίς φυσικά να κυριαρχεί ο κομματισμός στην επιστήμη). Η νέα ιδέα διατυπώθηκε ως «Κοινότητα των Διδασκόν-

των και των Διδασκομένων»: όλοι οι συμμετέχοντες –καθηγητές, βοηθοί, φοιτητές– είναι ισότιμα μέλη και αντιπροσωπεύονται σε όλα τα όργανα. Επίσης απαγορεύτηκαν όλες οι παραδοσιακές, φιλοναζιστικές ομάδες των φοιτητών ενστολή. Το λεγόμενο «Μοντέλο του Βερολίνου» (Berliner Modell) προκάλεσε έτσι στα πανεπιστήμια της Δυτ. Γερμανίας μια εχθρότητα, που με τη σειρά της οδήγησε το ΕΠ σιγά σιγά να κάνει συμβιβασμούς για να μην απομονωθεί (σ. 11): αυτή την τάση την εκπροσώπησε ιδιαίτερα η Νομική Σχολή. Έτσι γρήγορα επικράτησε μια πανεπιστημιακή πολιτική συμβιβασμού και γραφειοκρατικοποίησης, ιδιαίτερα αφ' ότου περιορίστηκε η συμμετοχή των φοιτητών μόνο στην υψηλότερη βαθμίδα της ακαδημαϊκής αυτοδιοίκησης, ενώ στο επίπεδο των Σχολών είχαν οι καθηγητές όλη την εξουσία. Ωστόσο το πολιτικό αίτημα συμμετοχής παρέμεινε ως μερική πραγματικότητα και ως νόρμα στον ορίζοντα, έτσι ώστε αργότερα αποτέλεσε την αφορμή για μια καινούργια κινητοποίηση των φοιτητών, πολλών καθηγητών και βοηθών.

Η φοιτητική εξουσία ήταν εξάλλου οργανωμένη –πέρα από τη φοιτητική συμμετοχή στα διάφορα διοικητικά όργανα– στο Φοιτητικό Κοινοβούλιο (Konvent) που εξέλεγε ένα Εκτελεστικό (Asta: Allgemeiner Studenten-Ausschuss).

Στο διάστημα της δεκαετίας του 1950, οι φοιτητές του ΕΠ κινητοποιήθηκαν στις 17 Ιουνίου 1953, ενάντια στην αιματηρή καταστολή της εργατικής εξέγερσης στο Ανατολικό Βερολίνο: το 1958, ενάντια στις προσπάθειες πυρηνικού εξοπλισμού του δυτικογερμανικού στρατού: το 1959, ενάντια στο διορισμό παλαιών εθνικοσοσιαλιστών σε θέσεις δικαστών και γιατρών στον δημόσιο τομέα. Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις, η πρωτοβουλία και ο αντικονφορμισμός των φοιτητών άρχισε να ενοχλεί την κοινή γνώμη και την πρωτανεία, η οποία έκανε επανειλημμένα κριτική στις αποφάσεις του φοιτητικού κοινοβουλίου (σ. 13). Από τότε δε, ετέθη το θέμα κατά πόσον το φοιτητικό κοινοβούλιο είχε το δικαίωμα να λαμβάνει αποφάσεις που αφορούσαν θέματα γενικότερης πολιτικής σημασίας, ανεξάρτητα από τις θέσεις της Συγκλήτου του ΕΠ, πράγμα που έγινε το μήλον της έριδος (σ. 14).

Στις 13 Αυγούστου 1961 χτίστηκε από την ανατολικογερμανική αστυνομία το τείχος, που χωρίζει έκτοτε το Ανατολικό από το Δυτικό Βερολίνο. Πολλοί φοιτητές κινητοποιήθηκαν τότε ενάντια στο χτίσιμο του τείχους ή προσπάθησαν να φυγαδεύσουν ανθρώπους από την Ανατολική στη Δυτική Γερμανία. Γρήγορα όμως διαπίστωσαν και πάλι ότι ο ιδεαλισμός τους και ο αντισταλινισμός τους έγινε αντικείμενο πολιτικής κατάχρησης και προπαγάνδας στη Δύση.

Αυτό συνέβαινε κάθε φορά που οι φοιτητές υποστήριζαν όχι μόνο την κριτική ενάντια στις ανατολικές χώρες, πράγμα που συνέφερε το δημαρχείο και την πρωτανεία, αλλά και εκδηλώσεις που στρέφονταν ενάντια σε αντιδραστικές ενέργειες και στα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα των δυτικών δημοκρατιών. Ωστόσο το πρόβλημα στο Βερολίνο ήταν λεπτό: πρώτον (και αυτό ισχύει σ' όλη τη Γερμανία), γιατί πολλοί δημοκράτες δεν ξέχασαν ότι όφειλαν την απελευθέρωσή τους από τον εθνικοσοσιαλισμό στις συμμαχικές δυνάμεις και, δεύτερον, γιατί οι Βερολινέζοι δεν μπορούσαν να αγνοήσουν το ότι οι τρεις δυτικοί σύμμαχοι ήταν πάντα παρόντες στο Δυτικό Βερολίνο, και ότι μόνο χάρι στους Αμερικανούς υπήρχε ακόμα το Δυτικό Βερολίνο. Χρειάζοταν επομένως πολλή τόλμη και ακεραιότητα για να τα βάλει κανείς με τις τρεις δυτικές δυνάμεις.

II

Η ανάλυση του φοιτητικού κινήματος που ακολουθεί έχει το χαρακτήρα ενός θαύματος που διαδραματίζεται σε δύο σκηνές παράλληλα: στο χώρο του κέντρου της πόλης του Βερολίνου και στο campus του ΕΠ, έτσι ώστε τα δρώμενα λαμβάνουν χώρα εναλλάξ, σαν δύο φωνές ενός πολυφωνικού έργου.

Η πιο ριζοσπαστική οργάνωση των φοιτητών ήταν ο SDS (Sozialistischer Deutscher Studentenbund), που διέρρηξε τις σχέσεις του με το ΣΚ, του οποίου ήταν η φοιτητική νεολαία αρχικά, το 1960, ακολουθώντας αριστερές τάσεις. Δίπλα σ' αυτόν συσπειρώθηκαν και άλλες οργανώσεις, αλλά η ηγεμονία του SDS δεν ήταν ποτέ απόλυτη, ούτε είχε ποτέ πάρει οργανωμένο χαρακτήρα. Όλες αυτές οι οργανώσεις κατάφεραν με αξιοθαύμαστο τρόπο, στα τρία χρόνια του φοιτητικού κινήματος, από το 1965 μέχρι το 1968, να συνεργαστούν χωρίς να ξεπέσουν σε στείρους ανταγωνισμούς πρωτοκαθεδρίας και μικροπολιτικής. Αυτό που έπαιξε εδώ μεγάλο ρόλο ήταν το ότι, παρ' όλη τη διαφορετική ιδεολογική και οργανωτική τους προέλευση, οι οργανώσεις αυτές δεν είχαν καμιά άμεση σχέση με τις παραδοσιακές ομάδες ή σέκτες της α-

ριστεράς: τροτσκιστές, αναρχικούς, μαοϊκούς, κομμουνιστές κτλ.

Ο SDS άρχισε ήδη από το καλοκαίρι του 1964, εμπνεομένος από το κίνημα των Αμερικανών φοιτητών και την ομώνυμη ομάδα SDS (Students for a Democratic Society) στο Berkeley (California).

να οργανώνει εντατικά μια καμπάνια διαφώτισης της κοινής γνώμης σχετικά με τις βαρβαρότητες των Αμερικανών στο Βιετνάμ.

Μέχρι το 1965 επικρατούσε, στους κύκλους των κοινωνικών επιστημόνων και των φιλοσόφων στο Βερολίνο, η προσπάθεια για ανάλυση και κατανόηση της κοινωνικής κατάστασης και της ιστορικής στιγμής (σ. 17). Πέραν αυτού όμως ήταν έντονη η προσπάθεια να βρει ο καθένας την προσωπική του θέση και δικαίωση μέσα στις κοινωνικές σχέσεις, να βρει δηλ. τη διαμεσολάβηση εκείνη που θα του έδειχνε την ταύτιση των προσωπικών του ενδιαφερόντων με τις ιστορικές τάσεις. Οι αναλύσεις και συζητήσεις γίνονταν, κατά πρώτο λόγο, στα πλαίσια του SDS και του Argument-Club, όπου κυριαρχούσε η Κριτική Θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης, και μεγάλο ρόλο έπαιξε εδώ μια ιδιαίτερη ερμηνεία της ψυχανάλυσης. Πολλοί πίστευαν ότι αυτή μπορεί άμεσα να «εφαρμοστεί» στα κοινωνικά φαινόμενα και να εξηγήσει έτσι το φασισμό, τη συμπεριφορά των καταναλωτών, τους μηχανισμούς μανιπουλαρίσματος (χειραγώγησης) των μαζών κτλ.: η ψυχανάλυση μεταβλήθηκε έτσι σε μια ριζοσπαστική ιδεολογία.

Ορισμένοι τότε ανέπτυξαν μια ιδιόμορφη συμπεριφορά: θέλοντας να ξεπεράσουν τα προσωπικά τους προβλήματα (ταυτότητας και επιθυμίας) και την προσκόλλησή τους πάνω σε Αυθεντίες, ήταν πρόθυμοι να «στρατευθούν υπαρ-

ξικά» και να «αρνηθούν» τις κοινωνικές νόρμες και απαιτήσεις. Έβλεπαν έτσι την κοινωνία ως μια αδιαφοροποίητη «Ολότητα» και απέκτησαν μια μυστική στάση απέναντι στην Πραγματικότητα, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν στην απομόνωση και στην περιφρόνηση της δήθεν «προσαρμοσμένης» και μανιπουλαρισμένης μάζας των πολλών, ενώ αυτοί κυνηγούσαν το ιδεώδες μιας «αγάπης χωρίς απωθήσεις» και μιας «ολοκληρωμένης ζωής». (Φυσικά αυτή η άποψη δεν είχε τίποτα να κάνει με την ιδέα της ψυχανάλυσης, για την οποία μια «αγάπη χωρίς απωθήσεις» και μια «ολοκληρωμένη ζωή» δεν είναι δυνατόν.)

Αυτή η αντίληψη υπήρχε αρχικά σε ορισμένες ομάδες στο Βερολίνο και στο Μόναχο και εκδηλώθηκε με μια προκήρυξη που μοιράστηκε το **Δεκέμβριο του 1963** επ' ευκαιρία της δολοφονίας του J. Kennedy. Οι συγγραφείς απευθύνονταν σ' αυτήν με προκλητικό τρόπο στο κοινό, ισχυριζόμενοι ότι αυτό το ίδιο «σκότωσε τον J. Kennedy», γιατί έτσι αυτή η πράξη θα είχε σαν συνέπεια να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι σε μια κοινωνία όπου «όλα» είναι από πριν μανιπουλαρισμένα και τυποποιημένα, υπάρχουν ακόμα αναντικατάστατα άτομα.

Αυτή η «ολική» (ολοκληρωτική) άποψη των πραγμάτων στηρίχθηκε και στις θέσεις του Franz Fanon και του Regis Debray (σ. 158). Οι «αντάρτες» αυτοί αγνοούσαν βολονταριστικά τη δική τους θέση μέσα στην κοινωνία, και θεωρού-

είναι έτοιμη για κάθε ενδεχόμενο.

Στη δυτικογερμανική κοινωνία υπήρχε επομένως μια ευκαιρία, όπου οι ριζοσπάστες δημοκράτες θα μπορούσαν να επέμβουν, υπερασπιζόμενοι τη φόρμα και το περιεχόμενο του δημοκρατικού Συντάγματος. Από την άλλη, εξασκούσε πά-

ντας τον εαυτό τους ως ελίτ, ως την εξαίρεση, ήθελαν να «ζήσουν την πληρότητα της ύπαρξης» εδώ και τώρα. Αλλά το πρόγραμμα αυτό απαιτούσε την «άμεση δράση» ενάντια στο «σύστημα», η οποία θα δημιουργούσε έτσι μέσα στην ομάδα την προϋπόθεση για μια «τρυφερή αλληλεγγύη». Η κυνική περιφρόνηση των «πολλών», των «άλλων», οδηγούσε ωστόσο στην ανικανότητα μιας θεωρητικής ανάλυσης των συγκεκριμένων κοινωνικών φαινομένων, καθώς και στην απόρριψη των πιέσεων της «πεξής» πραγματικότητας, πράγμα που αντιστοιχούσε στο παλιό φαινόμενο της ιδεολογίας της μικροαστικής διανόησης. Έτσι, στη δεκαετία του 1920-30, η ίδια ψυχολογική στάση είχε οδηγήσει τη διανόηση και τη νεολαία, σε μεγάλο βαθμό, σε ακροδεξιές θέσεις.

Από την άλλη, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, η κυρίαρχη τάξη της Δυτ. Γερμανίας έτεινε να ολοκληρώσει το έργο της κοινωνικής, συντηρητικής παλινόρθωσης και εξασφάλισης του συστήματος εξουσίας, χρησιμοποιώντας το δημοκρατικό πολίτευμα ως άλλοθι, εφόσον είχε σαν παράδειγμα προς αποφυγήν τον γραφειοκρατικό και αστυνομικό σοσιαλισμό της Ανατ. Γερμανίας (σ. 159). Την ίδια εποχή δε, υπήρξε επίσης μια πρώτη κάμψη της οικονομίας και μια στασιμότητα που θα μπορούσε στο μέλλον να οδηγήσει σε ταξικούς αγώνες. Σαν συνέπεια, η κυρίαρχη τάξη ήθελε να περάσει τους νόμους «εκτάκτου ανάγκης», για να

ντα μεγάλη επίδραση στους αριστερούς διανοούμενους η σκέψη του Hegel, και αυτό οδήγησε πολλούς, πέρα από τα παρραδοσιακά κόμματα, να ερμηνεύσουν με καινούριο τρόπο τον Lenin και τον Trotsky, κατασκευάζοντας μια φιλοσοφική έννοια της «Ολότητας της παγκόσμιας ιστορίας» με ιδιάζοντα τρόπο. Η παγκόσμια επανάσταση θα περνούσε από τις χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου (παρ' όλη την εμφανή έλλειψη οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατικής παράδοσης), έτσι ώστε κάθε «ειρηνική συνύπαρξη» Ανατολής-Δύσης θα έπρεπε να αποφευχθεί. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσουν οι θέσεις των Κινέζων μαοϊκών κομμουνιστών μια αυξανόμενη συμπάθεια στους κύκλους των ριζοσπαστών διανοουμένων. Βέβαια οι τελευταίοι ήταν θύματα εθελουσίας τύφλωσης, απωθώντας τον σταλινικό και βίαιο χαρακτήρα του κινέζικου ΚΚ, την ίδια στιγμή που αυτοί οι ίδιοι έκαναν κριτική στο σταλινισμό της Σοβιετικής Ένωσης.

Αυτή η στάση ήταν βολική, γιατί έτσι απέφυγαν τον κόπο μιας συγκεκριμένης ανάλυσης της κατάστασης, χάρη σε μια φανταστική ταύτιση με τους παρτιζάνους του Τρίτου Κόσμου, των οποίων τα οργανωτικά (στρατιωτικά) σχήματα κάθε άλλο παρά θα ταίριαζαν στις απαιτήσεις των Δυτικοευρωπαίων. Η επικαιρότητα της επανάστασης του Τρίτου Κόσμου φαινόταν να υπάρχει και στις μητροπόλεις (τα κέντρα της Δυτ. Ευρώπης), ωστόσο εδώ έλειπε κάτι: οι ριζοσπάστες

φοιτητές δεν έβρισκαν στις μητροπόλεις ένα «υποκείμενο της ιστορίας» (σκεπτόμενοι πάντα με τον ιδεαλιστικό, χεγκελιανό τρόπο). Αυτό γιατί η εργατική τάξη είχε «ενσωματωθεί» μέσα στη κοινωνία σε σημαντικό βαθμό. Πώς επομένως θα γινόταν η επανάσταση «χωρίς» αυτή, αλλά «στο όνομά της»; Από το δίλημμα αυτό υπήρχε μόνο μία, αναγκαστικά ιδεαλιστική, διέξοδος: η συναισθηματική (φαντασική) ταύτιση με τους παρτιζάνους του Τρίτου Κόσμου (όσο κι αν τους χώριζαν κόσμοι στη νοοτροπία), και η κριτική των εγχωρίων, δημοκρατικών μεν, αλλά ταξικά και αυταρχικά λειτουργούντων θεσμών, στο όνομα της «καθαρής ανθρωπιάς», πέρα από μια συγκεκριμένη πολιτικοοικονομική, ταξική ανάλυση.

Αυτή η άποψη διατυπώθηκε σε μια αφίσα που τοιχοκολλήθηκε το **Νοέμβριο του 1964**, στο Βερολίνο (σ. 160), και η πράξη αυτή οδήγησε σε μια σύμπτωση των απόψεων των «αντιαυταρχικών» (πολιτικών) και των «υπαρξιστών», πράγμα που εκδηλώθηκε στη διαδήλωση που έγινε το **Δεκέμβριο του 1964**, στο Βερολίνο, ενάντια στην επίσκεψη που έκανε ο τότε πρωθυπουργός του Zaire, ο M. Tschombé, περιβόητος συνεργάτης των αποικιοκρατών.

Ο τότε κυβερνών Δήμαρχος του Βερολίνου, ο W. Brandt, υποδέχθηκε μια αντιπροσωπεία των διαδηλωτών και τους εξέφρασε τη λύπη του, για το ότι ήταν, για λόγους «υψηλής πολιτικής», υπο-

χρωμένος να αποδεχτεί ένα τέτοιο ανυπόληπτο πρόσωπο (σ. 161). Αυτό, γιατί η επίσημη ιδεολογία του Βερολίνου θεωρούσε ότι είναι η «πόλη-προπύργιο της ελευθερίας» ενάντια στο σταλινισμό. Οι διαδηλωτές έλαιναν αυτή την απαίτηση στα σοβαρά, απορρίπτοντας κάθε δικτατορία (και όχι μόνο τη σταλινική), ενώ, αντίθετα, η κυρίαρχη κλίκα που κυβερνούσε το Βερολίνο (παρ' όλο το ηθικό ανάστημα του Willi Brandt), αποτελούμενη από τη γραφειοκρατία, τα κόμματα και τα σοσιαλδημοκρατικά συνδικάτα, είχε δείξει την ανικανότητά της, στην πράξη, να πραγματοποιήσει τις υποσχέσεις της, όταν στις 13 Αυγούστου 1961 χτίστηκε ο τοίχος από την ανατολικογερμανική αστυνομία.

Η κλίκα αυτή αναγκάστηκε να δεχτεί το τετελεσμένο γεγονός (γιατί οι Αμερικανοί δεν ήθελαν να δημιουργηθεί κρίση), και από τότε είχε το άγχος της «προδοσίας», πράγμα που έκανε τόσο την κυβέρνηση όσο και τον πληθυσμό που την ψήφισε, να έχουν κακή συνείδηση, πράγμα που εκδηλωνόταν με επιθετικότητα και τάσεις για πογκρόμ και λυντσάρισμα ενάντια σ' εκείνους που θύμιζαν τα «κακώς κείμενα». Τα συνθήματα περί «Ελευθερίας» και «Δημοκρατίας» δεν ήταν παρά κούφια ρεχλάμες για τη δικαίωση της ύπαρξης ενός συστήματος, μέσα στα πλαίσια του οποίου η πλειοψηφία του πληθυσμού (εξ' ων 40% εργάτες βιομηχανίας) δεν ελάμβανε κανένα ουσιαστικό μέρος στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων.

Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση, οι διαδηλωτές (φοιτητές, καθηγητές, γενικά: δημοκράτες, σοσιαλδημοκράτες και προοδευτικοί προτεστάντες) έπρεπε να βρουν καινούριους τρόπους έκφρασης της πολιτικής τους θέλησης. Διαπίστωσαν ότι μια «φρόνιμη διαδήλωση», μέσα στα πλαίσια που επέτρεπε ο κλοιός των αστυνομικών, στο αεροδρόμιο κατά την άφιξη του Tschombedé, δεν άλλαζε τίποτα και θα αποσιωπούσαν από τον Τύπο. Για πρώτη φορά οι διαδηλωτές δοκίμασαν τότε με ειρηνικό τρόπο να «καταπατήσουν» τους κανόνες του παιχνιδιού και να εξαναγκάσουν έτσι την εκτελεστική εξουσία και τα κόμματα να λάβουν θέση. Αυτό δε το πέτυχαν ξεφεύγοντας από τον κλοιό των αστυνομικών, και εμφανιζόμενοι ξανά εμπρός στο Δημαρχείο όπου έγινε η επίσημη υποδοχή.

Αυτή η πρώτη βασική διαπίστωση συνοδεύτηκε από μια δεύτερη: το κοντσέρν (τραστ) Τύπου του Springer, του οποίου τα φύλλα διαβάζουν εκατομμύρια εργάτες και μικροαστοί, διαστρέβλωνε την πληροφόρηση, αναφορικά με τα γεγονότα της εξέγερσης του Τρίτου Κόσμου από τις μητροπόλεις, σε αντίθεση με τις άλλες φιλελεύθερες, διαφοροποιημένες,

εφημερίδες, τις οποίες όμως διαβάζουν μόνο οι διανοούμενοι.

Είναι χαρακτηριστικό και για τις επόμενες διαδηλώσεις ότι κάθε δράση θεωρούνταν τότε μόνον ως ένα μέσο καλύτερης κατανόησης των πραγμάτων, και όχι ως αυτοσκοπός και «υπαρξιακή επι-

βεβαίωση» της «ζωής» μέσω των κινδύνων που ενείχε για το άτομο. Συνολικά αναπτύχθηκε τότε η διπλή θεωρία από τη μια, του ύστερου, «ώριμου» καπιταλισμού, και από την άλλη της χειραγώγησης των μαζών μέσω του Τύπου του Springer. Το υψηλό επίπεδο θεωρίας και πληροφόρησης (όχι της συγκεκριμένης ανάλυσης) οδήγησε όμως πολλούς σε συνεχή δυσφορία, που ψυχολογικά τους ωθούσε στη δράση, για να εκτονωθούν, έστω και χωρίς εμφανή λόγο (σ. 162). Γρήγορα ωστόσο, το 1965, βρέθηκε ο στόχος: η διαφώτιση της κοινής γνώμης για τον πόλεμο των Αμερικανών στο Βιετνάμ. Έτσι ετέθη το συγκεκριμένο αίτημα της δημιουργίας μιας «άλλης» δημοσιότητας, που θα πληροφορούσε τους εργάτες για όλα αυτά που τους απέκρυπταν τα φύλλα που διάβαζαν, με απώτερο σκοπό να καταλάβουν κάποτε (εν-σεβής πόθος!) την άμεση σχέση που υπήρχε ανάμεσα στον πόλεμο του Βιετνάμ και στην εκμετάλλευση που υφίσταντο.

Το καλοκαιρινό εξάμηνο του 1965 για πρώτη φορά κινητοποιήθηκαν οι φοιτητές, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για το γεγονός ότι ο πρύτανης του ΕΠ απαγόρευσε την ομιλία σ' έναν δημοσιογράφο, τον οποίον είχαν καλέσει οι φοιτητές για να μιλήσει για τα 20 χρόνια από τη συντριβή του εθνικοσοσιαλισμού, με την αιτιολογία ότι αυτός είχε στο παρελθόν «συκοφαντήσει» το ΕΠ (σ. 15). Οι φοιτητές διαμαρτυρήθηκαν γι' αυτή τη λογοκρισία: 3.000 φοιτητές υποστήριξαν την

πρωτοβουλία των φοιτητικών πολιτικών οργανώσεων (μεταξύ των οποίων και η ομάδα των Αμερικανών φοιτητών) και της Φιλοσοφικής Σχολής (σ. 16), και έπειτα από άκαρπες διαπραγματεύσεις του φοιτητικού κοινοβουλίου με την πρυτανεία, οι φοιτητές και πολλοί καθηγητές του ΕΠ κατέβηκαν σε απεργία, απαιτώντας την αναγνώριση του φοιτητικού δικαιώματος για δημοκρατική αυτοδιοίκηση.

Λίγο αργότερα, σε επίσημη συνεδρίαση, οι εκπρόσωποι των φοιτητών εμποδίστηκαν να εκφράσουν δημόσια κριτική για τα γεγονότα αυτά (σ. 17), ενώ τον ίδιο καιρό δημιουργήθηκε και νέο επεισόδιο με την απόλυση ενός πολιτικά ανεπιθύμητου βοηθού (που αργότερα διευθετήθηκε με συμβιβασμό). Όλα αυτά μαζί συνέτειναν στο να συνειδητοποιήσουν οι φοιτητικοί αντιπρόσωποι πόσο σημαντική ήταν η επαφή με τη φοιτητική βάση και η κινητοποίησή της, προκειμένου να επαναλειτονοργήσει μια πανεπιστημιακή δημοσιότητα, ενάντια στα «μαγειρέματα» της διοίκησης και της γραφειοκρατίας. Φάνηκε έτσι για πρώτη φορά ότι οι φοιτητικοί αντιπρόσωποι ήταν αδύναμοι, στο βαθμό που δεν υπήρχε πίσω τους ένα ισχυρό κίνημα, και πέραν όλων αυτών, οι φοιτητές άρχισαν να καταλαβαίνουν ότι και ο αστικός Τύπος, ιδιαίτερα τον Springer, ήταν ενάντια στις δημοκρατικές τους αξιώσεις, γιατί αυτές αποτελούσαν ένα κακό παράδειγμα για την εργατική τάξη (σ. 18).

Το γεγονός ωστόσο που συνέβαλε πιο πολύ απ' όλα στο να πολιτικοποιηθούν οι φοιτητές ήταν ο πόλεμος των Αμερικανών στο Βιετνάμ, στο όνομα της «Ελευθερίας», και γενικότερα ο εθνικοαπελευθερωτικός και αντιδικτατορικός αγώνας των λαών στις πρώην αποικίες και στην ημιπεριφέρεια (όπως η Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα). Οι φοιτητές του ΕΠ, προερχόμενοι σε μεγάλο βαθμό από τη Δντ. Γερμανία ή και από την Ανατ. Γερμανία, έχοντας μεγαλώσει και μορφωθεί θαυμάζοντας και μελετώντας τα ιδανικά και τους θεσμούς της αμερικανικής δημοκρατίας, αναγκάστηκαν για πρώτη φορά να δουν την αντιφατικότητα μιας δημοκρατικής, αλλά αστικής, χώρας.

III

Στα τέλη Γενάρη του 1966 ορισμένοι κολήσαν μια νύχτα στους τοίχους του Βερολίνου αφίσες, στις οποίες οι Αμερικάνοι στο Βιετνάμ χαρακτηρίζονταν ως «δολοφόνοι», πράγμα πρωτόκουστο για τον πληθυσμό μιας πόλης, για την οποία οι ΗΠΑ ήταν η προστάτιδα δύναμη. Αυτή η πράξη πρωτοβουλίας ολίγων τολμηρών μελών του SDS, τους έφερε ωστόσο σε α-

ντίθεση με τους «ορθόδοξους» μαρξιστές μέσα στον SDS, που την αποδοκίμασαν, με το επιχείρημα ότι δεν ήταν αποτέλεσμα μιας «ανάλυσης του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού» (σ. 163). Λέγοντας εδώ «ορθόδοξους», δεν εννοούμε καθόλου το στεύλι κομματικών στελεχών που χρησιμοποιούν την ξύλινη γλώσσα της γραφειοκρατίας. Επρόκειτο για φιλοσοφικά και οικονομικά πολύ καταρτισμένους διανοούμενους, οι οποίοι είχαν συλλάβει το φανταστικό σχέδιο της επανεξέτασης όλων των μαρξιστικών εννοιών και όλης της σύγχρονης ιστορίας, για να αποφασίσουν κατόπιν (!) να περάσουν στην πράξη. Μέχρι τότε δεν θα έπρεπε κανείς να δράσει, έχοντας εν τω μεταξύ (με χειχειλιανό τρόπο) εμπιστοσύνη στον ρου της «αντικειμενικής ιστορικής διαδικασίας». Πέραν αυτών, οι διανοούμενοι αυτοί (κυρίως γύρω από το Argument-Club) γνώριζαν πιο πολύ την Κριτική Θεωρία της Φρανκφούρτης (Adorno, Horkheimer) παρά το Κεφάλαιο του Marx, έτσι ώστε η κύρια τάση τους έγκειτο στην κριτική της «βιομηχανίας της κουλτούρας» (μαζί με μέσα επικοινωνίας), και οι θέσεις τους είχαν έναν απόλυτο και ιδεαλιστικό χαρακτήρα. Από την άλλη, δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι οι φοιτητές που τότε κινητοποιήθηκαν ήταν κατά μέσο όρο ηλικίας 25 χρονών, πράγμα κανονικό για τους τότε Γερμανούς φοιτητές, και είχαν έτσι μια «ωριμότητα» πιο μεγάλη από άλλους φοιτητές σε ανάλογες περιπτώσεις.

Η κριτική στην αφίσα για το Βιετνάμ και στο βολονταρισμό οδήγησε, μέσα στα πλαίσια του SDS, στη δημιουργία αναρίθμητων σεμιναρίων για μελέτη των Marx, Lenin, Trotzki κτλ., αλλά κυριάρχησε ένα θεωρητικίστικο πνεύμα: τις έννοιες του Marx δεν τις κατανόησαν όπως ο ίδιος τις έβλεπε, ως στρατηγικά εργαλεία για την κατανόηση των ταξικών και δημοκρατικών αγώνων της εποχής του, αλλά ως χειχειλιανής μορφής απόλυτες κατηγορίες, και έτσι ήταν ανίκανοι να περάσουν σε μια συγκεκριμένη ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού, πράγμα που εμβάθυνε το χάσμα των «θεωρητικών» με τους «υπαρξιστές».

Δύο μέρες μετά την αφισκοκόλληση, έγινε, το **Φεβρουάριο του 1966**, η πρώτη μεγάλη διαδήλωση για το Βιετνάμ, στη διάρκεια της οποίας ορισμένοι ριζάνα έξι αυγά ενάντια στο Αμερικανικό Σπίτι (σ. 164). Αυτά όλα ήταν αρκετά για να δημιουργηθεί πανικός στην κυβέρνηση και την κοινή γνώμη, και να καλλιεργηθεί ένα κλίμα πογκρόμ ενάντια στους φοιτητές ή σ' όσους «έμοιαζαν» με φοιτητές (μακριά μαλλιά) – (σ. 20). Αυτές οι αντιδράσεις εκδηλώθηκαν δε κατά τη διάρκεια μιας «αντιδιαδήλωσης» 150 ατόμων υπέρ του πολέμου στο Βιετνάμ κα-

θώς και στα φανατισμένα αντιφοιτητικά άρθρα των φύλλων του Springer.

Σαν συνέπεια όλων αυτών η Σύγκλητος του ΕΠ αποφάσισε, στις **16 Φεβρουαρίου 1966**, να απαγορεύσει κάθε είδους πολιτικές εκδηλώσεις στους χώρους του ΕΠ. Ακολούθησαν μια σειρά από πιέσεις

δικαίωμα να παίρνονται οι αποφάσεις που αφορούν τους φοιτητές μόνο με τη συμμετοχή τους και, πέραν αυτού, διατυπώθηκε και το αίτημα για εκδημοκρατισμό όλων των κοινωνικών θεσμών. Έτσι ξεπεράστηκε το στενό πανεπιστημιακό πλαίσιο, και το αίτημα αυτό έδειχνε κα-

ενάντια στους πολιτικά ενεργούς φοιτητές: την άνοιξη του 1966, η Νομική και η Ιατρική Σχολή αποφάσισαν να εισάγουν το μέτρο της υποχρεωτικής διαγραφής για όσους φοιτητές καθυστερούσαν τις σπουδές τους. Πέρα από την πολιτική σημασία του, το μέτρο αυτό σήμαινε την τεχνοκρατική επιτάχυνση των σπουδών και την αύξηση της πίεσης για μεγαλύτερη αποδοτικότητα. Αυτά όλα ενέτειναν τις λανθάνουσες αντιφάσεις και όταν το **καλοκαίρι του 1966**, κατά τη διάρκεια μιας ακαδημαϊκής τελετής, ο πρόεδρος του ΕΠ επέκρινε το λόγο του προέδρου του φοιτητικού εκτελεστικού (ASTA) τότε αποχώρησε όλη η αντιπροσωπεία των φοιτητών από την αίθουσα (σ. 21).

Ο ASTA έκανε, έπειτα απ' αυτό, έκκληση στους φοιτητές για κινητοποίηση (**22.6.1966**), και στη γενική συνέλευση που ακολούθησε κάλεσαν τον πρότανη και τους καθηγητές να συζητήσουν μαζί τους για τις αποφάσεις της Συγκλήτου. Όταν αυτοί αρνήθηκαν, τότε οι φοιτητές μπήκαν στο κτίριο της πρυτανείας και έκαναν «sit-in», δηλ. «καθιστική απεργία, που εξελίχθηκε σε «teach-in», δηλ. σε συζήτηση. Λίγο πριν από τα μεσάνυχτα, η πρυτανεία ανακοίνωσε ότι με απόφαση της Συγκλήτου έπαιρνε πίσω τις προηγούμενες αποφάσεις της. Έτσι, για πρώτη φορά, φάνηκε πως η κινητοποίηση της δημοσιότητας μπόρεσε να επιτύχει αυτό που οι μυστικές διαπραγματεύσεις δεν είχαν κατορθώσει. Σε ψήφισμα της φοιτητικής συνέλευσης τονίστηκε τότε το

θαρά ότι η τάση της εποχής, το «πνεύμα» της, ήταν η απαίτηση για ένα βαθύτερο εκδημοκρατισμό, τόσο της αστικής δημοκρατίας όσο και του γραφειοκρατικού σοσιαλισμού.

Αυτό που κάνει σ' όλα αυτά εντύπωση είναι η θαυμαστή ικανότητα των φοιτητών του ΕΠ και των οργανώσεών τους, ανεξάρτητα από κάθε κόμμα, να αποφύγουν όχι μόνο τις δογματικές, στείρες συζητήσεις των παραδοσιακών κομμάτων, αλλά και να ξεπεράσουν τα συντεχνιακά, πανεπιστημιακά πλαίσια του κινήματος, να φθάσουν δηλ. σ' ένα υψηλό επίπεδο γενίκευσης στην πράξη, και σ' αυτή την πράξη απέφυγαν τη βία. Λέγοντας εδώ «βία» εννοούμε πολύ συγκεκριμένα την ψυχή και συνειδητή τρομοκρατική βία. Έτσι όπως αυτή άρχισε από το 1970 και έπειτα. Αντίθετα, δεν θεωρούμε βία την άμυνα των φοιτητών ενάντια στις επιθέσεις της αστυνομίας ή τις καταλήψεις χώρων, και ποτέ σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν χρησιμοποιήθηκαν όπλα ή άλλα φονικά μέσα. Αυτό έχει σημασία, γιατί τότε άρχισε μια σοβαρή συζήτηση για τη δικαιωμένη χρήση βίας και τα όριά της, και για τον Habermas και άλλους, βία ήταν ήδη η βίαιη κατάληψη χώρων, ενώ διάφοροι εξτρεμιστές απαιτούσαν μια «άλλη», «επαναστατική» βία, τέτοια όπως αργότερα εμφανίστηκε με τη RAF, οδηγώντας σε ολέθρια αποτελέσματα.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά – υψηλό θεωρητικό, μη δογματικό επίπεδο γενικό πολιτικό, μη συντεχνιακό πρόγραμ-

μα· αποφασιστική, μή βίαιη πράξη—πρέπει να τα δει κανείς αναφορικά με το κοινωνικό και ψυχολογικό υπόβαθρο του φοιτητικού κινήματος. Οικονομικά, οι φοιτητές δεν είχαν ουσιαστικά προβλήματα να λύσουν σε μια χώρα ευμερίας και «οικονομικού θαύματος»: δεν υπήρχε ακόμα το πρόβλημα της ανεργίας των ακαδημαϊκών στελεχών, όπως στη δεκαετία του 1980. Έτσι, αυτό τους έδινε την άνεση να σκεφτούν τα πράγματα σε βάθος, και να μην «κολλήσουν» στα ι-διαίτερά τους αιτήματα, αλλά να γίνουν αντιπρόσωποι του εκδημοκρατισμού όλης της κοινωνίας, και πριν απ' όλα των εργατών. Αυτό το «ιδεαλιστικό» στοιχείο δεν πρέπει να το απολυτοποιήσει κανείς, γιατί στη δεκαετία του 1960 άρχισε ήδη η μαζικοποίηση του πανεπιστημίου, πράγμα που επηρέασε τους φοιτητές. Δηλ. ήταν διάχυτη η συνείδηση, ότι στο μέλλον τα ακαδημαϊκά στελέχη δεν θα είχαν πια στη μεγάλη τους πλειοψηφία μια προνομιακή θέση μέσα στην κοινωνία, αλλά ότι η κοινωνική τους κατάσταση (status) δεν θα διέφερε πολύ από την κατάσταση των ειδικευμένων εργατών και τεχνικών. Αυτό έκανε τους φοιτητές να είναι ανοιχτοί στο μαρξισμό, αλλά να απορρίπτουν τη δογματική του μορφή: δεν πίστευαν πια στην «επαναστατική δύναμη» της (από-λυτης) οικονομικής εξαθλίωσης.

Ψυχολογικά, πολλοί φοιτητές βρίσκονταν σε ευνοϊκή κατάσταση. Παρότι τότε νιζαν τον «αντιαυταρχικό» και «αντικαπιταλιστικό» χαρακτήρα του κινήματος, ουσιαστικά αυτό δεν ήταν ούτε το ένα ούτε το άλλο με την κλασική τους μορφή, γιατί οι φοιτητές (όπως συχνά συμβαίνει στην ιστορία) ήταν ανίκανοι να ορίσουν με άλλους, πιο ακριβείς, όρους αυτό που ήθελαν. Ψυχολογικά, ο κύριος αντίπαλος δεν ήταν τόσο οι αυταρχικές αυθεντίες (έπειτα από τον πόλεμο, η «αυθεντία του πατέρα» έπαθε ουσιαστική αλλοίωση και απωθήθηκε συστηματικά, γιατί «εξευτελίστηκε» κατά τη διάρκεια του 3ου Ράιχ, έτσι ώστε η τρομοκρατία των ετών 1970 ήταν μια απέλπιση σύγκρουση με αυτή την ελλιπή αυθεντία) όσο ο γραφειοκρατικός κονφορμισμός (προϊόν της κοινωνίας των μαζών). Και έπειτα από τον πόλεμο είχε επικρατήσει στη Γερμανία, όπως και στην Αμερική, ένα κλίμα αστικής, «ουμανιστικής» εκπαίδευσης των παιδιών, ενώ κύριο πρόβλημα έγινε η ανωνυμία της τεχνο-γραφειοκρατίας.

Αυτό είχε συνέπεια και για τις αναλύσεις που έγιναν τότε. Στις αρχές του 1960, ο J. Habermas είχε διαπιστώσει, στο βιβλίο του *Δομική μεταβολή της δημοσιότητας* (Strukturwandel der Öffentlichkeit), την τάση για απολιτικοποίηση, ιδιωτικοποίηση και καταναλωτισμό της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας.

Οι φοιτητές γρήγορα είδαν στην πράξη τους τα όρια τόσο της δημοκρατικής όσο και της προλεταριακής δημοσιότητας, και ανακάλυψαν ότι το καίριο σημείο της σύγχρονης κοινωνίας είναι το αίτημα για αφύπνιση και συνεχή αναδημιουργία μιας βαθύτερης δημοκρατικής δημοσιό-

τητας, ενάντια στα οργανωμένα συμφέροντα των κοντσέρν του τύπου και των μαζικών μέσων επικοινωνίας. Συγχρόνων διείδαν τον στρατηγικό ρόλο που έχει για το οικονομικό σύστημα η παραγωγή της επιστημονικής (ιδιαίτερα τεχνολογικής) γνώσης. Από εδώ προέκυψαν επομένως δύο βασικοί στόχοι: Αναδημιουργία της δημοσιότητας, κινητοποίηση της τεχνικής διανοήσης σ' όλα τα επίπεδα της παιδείας και της κουλτούρας.

Όσον αφορά τη στρατηγική για αναδημιουργία της δημοσιότητας, οι φοιτητές και οι οργανώσεις τους έδειξαν αξιοθαύμαστη φαντασία. Εδώ εμπνεύστηκαν από τον αγώνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα των μαύρων Αμερικανών (Civil Rights Movement), τους καλλιτέχνες Situationnistes και τους Προγος του Amsterdam. Η στρατηγική έγκειτο στην κινητοποίηση ειρηνικών εκφραστικών μέσων και μέτρων, που είχαν σκοπό να δημιουργήσουν (με ειρωνεία και χιούμορ) μια απρόβλεπτη, παράδοξη κατάσταση για το θεατή, καλώντας τον συγχρόνως να συμμετάσχει. Αυτό στηριζόταν στην παράβαση ορισμένων κανόνων της καθημερινής ζωής, παράβαση τόσο των συμβατικών μικροαστικών κανόνων ζωής (του φετιχισμού της ιδιοκτησίας ή του καθωσπρεπισμού και της σεμνοτυφίας) όσο και ορισμένων νόμων ελάσσο-νος σημασίας.

Αυτή η στρατηγική είχε έτσι ένα συμβολικό, μεταφορικό χαρακτήρα, και το

περιεχόμενο της ήταν ηθικής (προτεσταντικής) μορφής, γιατί η «ηθική συνείδηση» έπαιζε τότε μεγάλο ρόλο στην επιχειρηματολογία, ενώ οι παραπέρα προβληματισμοί με το μαρξισμό και την ψυχανάλυση ήταν κυρίως μια ανησυχία των διανοουμένων.

IV

Μέχρι το χειμερινό εξάμηνο του 1966 οι διάφορες απαγορεύσεις της ακαδημαϊκής διοίκησης οδήγησαν τους φοιτητές να συνδέσουν το πρόβλημα στο πανεπιστήμιο με το αίτημα του εκδημοκρατισμού της κοινωνίας και με τη διαμαρτυρία ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ. Στις **26 Νοεμβρίου 1966**, έλαβε χώρα μια συζήτηση των φοιτητών με τον πρότανη σχετικά με τα γνωστά προβλήματα, η οποία δεν κατέληξε πουθενά. Κατά τη διάρκεια αυτής της συζήτησης, ορισμένοι μοίρασαν μια προκήρυξη, που ενείχε «καινούριους τόνους», και που άρχιζε έτσι: «Από αυτή τη συζήτηση δεν περιμένουμε τίποτα πια». Καταδίκασε τη μαζικοποίηση και γραφειοκρατικοποίηση των σπουδών, ονομάζοντας τους καθηγητές «καθηγητικούς σπесиαλιστές ηλίθιους» (Professorale Fachidioten), ενώ παραπέρα έγραφε ότι το πανεπιστήμιο είναι ένα εργοστάσιο ντρεσαρίσματος στο οποίο δεν υπάρχει πια η δυνατότητα της «αυτοπραγμάτωσης» (Selbstverwirklichung) — (σ. 22). Το χαρτί τέλειωνε με την έκκληση σ' αυτούς που «συνειδητά αρνούνται να

βρίου 1966, δοκιμάστηκε μια νέα τακτική από τους διαδηλωτές. Η αστυνομία ήταν εκπαιδευμένη μ' ένα στατικό, μαζικό τρόπο επέμβασης ενάντια σε μια αναμενόμενη μάζα, αλλά οι διαδηλώσεις εφάρμοσαν την τακτική των παρτιζάνων: να εξαφανίζονται όταν εμφανίζεται η α-

συμμετάσχουν σε κάθε συζήτηση, να αυτοοργανωθούν για να αλλάξουν τα πράγματα» (σ. 23). Εμφανές είναι εδώ ότι ο μεταφορικός λόγος παύει να είναι τέτοιος και φетиχοποιείται, ενώ η απαίτηση για «αυτοπραγμάτωση» και «άρνηση» είναι ένας κλασικός τόπος του γερμανικού ιδεαλισμού και ρομαντισμού.

Το φοιτητικό εκτελεστικό (ASTA) διεχώρισε τις θέσεις του σχετικά με αυτό το χαρτί (σ. 24), ορισμένοι δημοσιογράφοι ανακάλυψαν ωστόσο ότι αυτοί που μοίρασαν τα χαρτιά ήταν μέλη του SDS και φορούσαν το κόκκινο σήμα του Μao, και έτσι άρχισαν να κυκλοφορούν διάφορες φήμες, ότι π.χ. η κινέζικη πρεσβεία στο Ανατολικό Βερολίνο υπονόμει το ΕΠ.

Στις 10 Δεκεμβρίου 1966 οργανώθηκε μια διαδήλωση ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ, και ο διευθυντής της αστυνομίας έδωσε την άδεια να περάσουν οι διαδηλωτές από έναν άδειο δρόμο χωρίς πολλούς διαβάτες. Αλλά οι περισσότεροι από τους 2000 διαδηλωτές κατάφεραν να φθάσουν στον κεντρικό δρόμο του Βερολίνου, το Kurfuerstendamm, όπου τους περίμενε η αστυνομία, τους ξυλοκόπησε με κλομπς και συνέλαβε 80 άτομα. Έτσι, η θεωρία περί ολοκληρωτικού καθεστώτος φάνηκε να επιβεβαιώνεται, αν δει κανείς την κλιμάκωση των μέτρων της αστυνομίας ενάντια στους διαδηλωτές (σ. 166), ενώ, όπως προηγουμένως, ο πληθυσμός δεν συμμετείχε και ήταν εχθρικά διακείμενος (σ. 167).

Σε νέα διαδήλωση, στις 17 Δεκεμ-

βρίου 1966, δοκιμάστηκε μια νέα τακτική από τους διαδηλωτές. Η αστυνομία ήταν εκπαιδευμένη μ' ένα στατικό, μαζικό τρόπο επέμβασης ενάντια σε μια αναμενόμενη μάζα, αλλά οι διαδηλώσεις εφάρμοσαν την τακτική των παρτιζάνων: να εξαφανίζονται όταν εμφανίζεται η α-

στυνομία, να ανακατεύονται με τους πεζοδρόμια, να απομονώνουν τους αστυνομικούς, να τους παρενοχλούν και να τους εμπλέκουν σε διμέτωπο αγώνα, να αποσύρονται και να επανεμφανίζονται σε άλλο μέρος ξανά. Έτσι οι αστυνομικοί, συνηθισμένοι να εκτελούν για καθετί διαταγές, ήταν ανίκανοι να προσαρμοστούν και να αποφασίσουν να δράσουν γρήγορα ως άτομα.

Η συνέπεια αυτών ήταν, ωστόσο, ότι η αστυνομία «έμαθε» και άρχισε να στέλνει πράκτορες με πολιτική περιβολή μέσα στους διαδηλωτές, με σκοπό να πιάσει τους δραστήριους ως «αρχηγούς» (σ. 168). Παράλληλα η στρατηγική της δυσφήμισης από τον τύπο κορυφώθηκε με το να παρουσιαστεί όλο το φοιτητικό κίνημα ως οργανωμένο από «κομμουνιστές πράκτορες», αγνοώντας συνειδητά το ότι για πρώτη φορά οι διαδηλωτές ανάπτυξαν μια αυτονομία πέρα από αρχηγούς και καθοδηγητές.

Το μένος με το οποίο η αστυνομία κυνήγησε τους διαδηλωτές οφειλόταν στο ότι οι τελευταίοι ξεσκέπασαν τη συνενοχή των διαφόρων μεριδίων του κρατικού μηχανισμού, ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο κοινοβουλευτισμός είχε γίνει μια φάρσα, εφόσον οι πιο σημαντικές αποφάσεις παίρνονταν άλλου (σ. 169).

Είπαιτα από αυτά τα γεγονότα, η διοίκηση του ΕΠ προσπάθησε να «τιμωρηθεί» και να πιάσει τους φοιτητές με άλλο τρόπο (πρωτοστατούσαν πάντα οι φοιτητές των πνευματικών και κοινωνικών ε-

πιστημών καθώς και της φιλοσοφίας): ανέβασε τα (σχετικά χαμηλά) διδάκτρα και έκοψε τη χρηματική υποστήριξη της φοιτητικής αυτοδιοίκησης (σ. 25). Συγχρόνως αυτό είχε ως συνέπεια και την αποξένωση μιας μερίδας ριζοσπαστών φιλελευθέρων (όπως ο J. Habermas), οι οποίοι κατηγορήσαν τους φοιτητές για βολονταρισμό εξαιτίας της τακτικής της «άμεσης δράσης», και «αριστερό φασισμό», επικαλούμενοι το προηγούμενο της ακροδεξιάς τακτικής και ιδεολογίας την εποχή του 1920-30.

Εδώ είναι ενδιαφέροντα τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών, γιατί και οι δύο έκαναν εσφαλμένη διάγνωση. Οι φιλελεύθεροι δεν ήθελαν να διακινδυνεύσει το, έστω και ατελές, επίτευγμα της δημοκρατίας στη Γερμανία έπειτα από τον πόλεμο – δεν ήθελαν να καταπατώνται οι κανόνες και οι νόμοι με πρωτότυπες πράξεις, γιατί οι τελευταίες ήταν μη υπολογίσιμες από τα πριν και προκαλούσαν αυξανόμενη βία από τους αστυνομικούς. Πίσω από αυτό κρυβόταν ο φόβος, ότι έτσι οι διαδηλωτές προκαλούσαν το ακόμη υπάρχον δημοκρατικό καθεστώς να επιδιώξει δυναμικές και, τελικά, φασιστικές λύσεις. Η μέθοδος της σκέψης ήταν η μέθοδος ενός «φρόνιμου» καθηγητή: απαιτούσαν από την πολιτική πράξη να εφαρμόσει το βεβερλιανό κριτήριο της ορθολογικής σχέσης ανάμεσα στα μέσα και στο σκοπό, αλλά είναι προφανές ότι αυτό συχνά είναι αδύνατο, ή ότι οδηγεί και σε διεστραμμένη χρήση του. Η σημασία αυτής της «ακαδημαϊκής» κριτικής φάνηκε ωστόσο αργότερα, όταν τέλειωσε το φοιτητικό κίνημα και επακολούθησε η παράλογη τρομοκρατία: εδώ ήταν τα επιχειρήματα αυτά δικαιωμένα.

Από την άλλη, δεν συμφωνούσαν όλες οι ομάδες και οι μάζες των φοιτητών (εκτός από ορισμένους «τυχοδιώκτες») με την «υπαρξιστική» ελίτ και τα επιχειρήματά της, γιατί αυτή υποστήριζε ότι οι «δημοκρατικοί θεσμοί είχαν όντως φασιστοποιηθεί χαρακτηρισμένα» (ταυτίζοντας κάθε μορφή κρατικής βίας με «φασισμό») και ότι το «ολοκληρωτικό» καθεστώς σταθεροποιούνταν μέσω της χειραγώγησης των μαζών όλο και πιο πολύ, και γι' αυτό η ελίτ (μια λέξη που δεν έλεγαν αλλά εννοούσαν) έπρεπε να «αρνηθεί» ολοκληρωτικά το «σύστημα». Όμως πέραν του ότι η θέση της χειραγώγησης αποτελεί έναν κοινό τόπο που δεν στέκεται με αυτή τη διατύπωση, η γρήγορη και αδιαφοροποίητη ταύτιση ενός δημοκρατικού (και αστικού) συστήματος με ένα φασιστικό είναι επικίνδυνη και παράλογη.

Τέτοια φρασεολογία, που έχει περισσότερο πολεμικό, μεταφορικό, και όχι αναλυτικό χαρακτήρα, γίνεται επικίνδυνη όταν την πάρει κανείς «τους μετρητοίς» και υποκαταστήσει έτσι τη (μη υπάρχου-

σα) συγκεκριμένη ανάλυση (που προϋποθέτει διανοητική εργασία και κόπο), αλλά αυτή η φρασεολογία είχε περάσει ωστόσο σε πλατιά στρώματα του φοιτητικού κόσμου καθώς και στα ηγετικά στελέχη του.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε εδώ το ρόλο του πολιτικού λόγου που κυριαρχούσε τότε. Δεν είναι τυχαίο ότι η έννοια του «Συμβόλου» χρησιμοποιήθηκε από πολλούς και παρεξηγήθηκε από όλους. Η ακαδημαϊκή στάση της «φρόνιμης» συμπεριφοράς (που σε άλλες περιπτώσεις είναι δικαιωμένη, βλ. Habermas) θεωρούσε ότι «συμβολική» δράση ήταν είτε μια ατέλειωτη συζήτηση με ορθολογικά επιχειρήματα (σαν να ήταν δυνατόν η αντίφαση ανάμεσα στο Κεφάλαιο και την Εργασία να ξεπεραστεί με αυτό τον τρόπο), είτε ορισμένα θεατρικά happenings με ανώδυνο χαρακτήρα. Δεν έβλεπε όμως ότι συμβολική πράξη ήταν και η (αναίμακτη) καταπάτηση ορισμένων κανόνων (π.χ. η προσωρινή κατάληψη ενός χώρου).

Σ' αυτή την άποψη αντιστοιχούσε η βολονταριστική και ανορθολογική απόρριψη του συμβιβασμού και της σκέψης γενικά, χάριν της τυφλής δράσης, και αυτό οδήγησε τελικά σε παράλογες, μεγαλομανείς πράξεις κατάληψης κτιρίων, σαν να ήταν η κατάληψη της Βαστίλλης (που επίσης είχε συμβολικό χαρακτήρα), τη στιγμή που κατέρρεε το κίνημα, θαρρώντας ότι επρόκειτο για την κατάληψη της εξουσίας. Δηλαδή οι ιστορικές φαντασιώσεις, ενώ από τη μια ενέπνευσαν πολλούς, από την άλλη τους μέθυσαν και τους τύφλωσαν μην αφήνοντάς τους να δουν πού ακριβώς «στέκονταν».

Στις αρχές του 1967, ο SDS ήταν υποχρεωμένος να λύσει το πρόβλημα της οργάνωσης και της υπευθυνότητας των μελών του καθώς και της θεωρητικής ανάλυσης, χωρίς να αντιγράφει παλιά ιστορικά μοντέλα. Οι ομάδες που υπήρχαν ως «τάσεις» ήταν τρεις: οι «θεωρητικοί», οι «υπαρξιστές» (Κομμούνια Ι) και, ανάμεσα στους δύο, εκείνοι που θέλοντας να αποφύγουν τις μονομέρειες των άλλων δύο, προσπαθούσαν να βρουν τη διαμεσολάβηση ανάμεσα σε θεωρία και πράξη μέσα από συγκεκριμένη ανάλυση και δράση εντός των πλαισίων των θεσμών, κυρίως του πανεπιστημίου και της κοινότητας (θέατρα κτλ.), και σ' αυτούς ανήκε και η ομάδα του Rudi Dutschke. Βέβαια εδώ υπήρχε για πολλούς και ο κίνδυνος να ξεπέσουν σε μια στενή, συνδικαλιστική αντίληψη των πανεπιστημιακών προβλημάτων και μόνο.

Το φοιτητικό κίνημα είχε ήδη αρχίσει να εξαπλώνεται και στη Δυτ. Γερμανία (Αμβούργο, Φρανκφούρτη, Χαϊδελβέργη κτλ.), και τότε άρχισε και η συζήτηση για την Κομμούνια Ι, τον υπαρξιστικό πυρή-

να του SDS, ο οποίος με επιδεικτικό τρόπο εξέθετε τα υπαρξιακά προβλήματα του καθενός μέλους του (άγχη, σεξουαλικά προβλήματα, προβλήματα επιστημονικής εργασίας [νευρώσεις], όχι οικονομικά-υλικά προβλήματα), με την απαίτηση να λυθούν αυτά άμεσα, μέσα στα

πλαίσια μιας οργάνωσης όπως ο SDS. Η Κομμούνια Ι έδειξε τότε μίσος ανοιχτό ενάντια σε κάθε είδους γνώση και θεωρητική σκέψη: η συνειδητή άγνοια της διαλεκτικής σχέσης θεωρίας-πράξης (που πάντα δύσκολα και σπάνια επιτυγχάνεται) την οδήγησε, στην περίπτωση αυτή, στην κατάργηση των συμβολικών μορφών διαμεσολάβησης και στην ισοπέδωση των μελών της ομάδας στο επίπεδο εκείνων που είχαν νευρωτικό άγχος εμπρός στην ανικανότητά τους για εργασία οποιασδήποτε μορφής (σ. 171). Σαν διέξοδος παρουσιάζονταν η «δράση» και η «επικοινωνία» κατά τη διάρκεια της δράσης: αφορμές για τέτοια δράση δεν έλλειψαν, ιδιαίτερα, κάθε εχθρός που εμφανίστηκε συνέτεινε στην ένταση της υπαρξιστικής στάσης.

Υ

Στις 26 Ιανουαρίου 1967 εισήλθε η πολιτική αστυνομία στους χώρους του SDS για να κάνει έρευνα, με αφορμή το χαρτί για τους «καθηγητικούς σπασιαλίστες ηλίθιους» (σ. 26). Το πραγματικό αντικείμενο ήταν ο κατάλογος των μελών του SDS, που τον πήραν, αφού όμως ο δικηγόρος του SDS πρόφτασε πρώτα και τον σφράγισε. Με αφορμή αυτό το γεγονός, διαμαρτυρήθηκαν την άλλη μέρα 3.000 φοιτητές και καθηγητές, και τελικά ο ίδιος ο κυβερνών δήμαρχος παραδέχτηκε το φιάσκο της αστυνομίας και ο κατάλογος επεστράφη όπως τον πήραν.

Στις 6 Απριλίου 1967 επισκέφθηκε το Βερολίνο ο Αμερικανός αντιπρόεδρος H. Humphrey (σ. 27). Το προηγούμενο βράδυ η αστυνομία συνέλαβε σ' ένα σπίτι πολλά μέλη του SDS, που είχαν κατασκευάσει κεριά καπνογόνα και είχαν γεμίσει πλαστικές σακκούλες με αλεύρι και κρέμα pudding. Η αστυνομία ανακοίνωσε κατόπιν ότι συνελήφθησαν άτομα που συνωμότησαν ενάντια στη ζωή του Humphrey, έτσι ώστε την άλλη μέρα οργιάσαν οι εφημερίδες του Springer για τη «δολοφονική απόπειρα» ενάντια στον Humphrey. Η διάδοση της ψεύτικης πληροφορίας δεν ήταν τυχαία: και η κυβέρνηση της πόλης και η διοίκηση του ΕΠ συνεργάστηκαν με κάθε τρόπο για να δαιμονοποιήσουν τους φοιτητές. Ο ASTA απάντησε τότε στην απαίτηση του δημάρχου, να καταδικάσει την «απόπειρα», ότι τέτοιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας είναι αναγκαίες όσο ο κυβερνών δήμαρχος εγκρίνει την αμερικάνικη πολεμική επέμβαση στο Βιετνάμ, τη στιγμή που οι άλλες προστάτιδες δυνάμεις του Δυτ. Βερολίνου (η Γαλλία του De Gaulle) την καταδικάζουν.

Στις 19 Απριλίου 1967 προστέθηκε ακόμα ένα στοιχείο στην κλιμάκωση της σύγκρουσης ανάμεσα στη Σύγκλητο και τη φοιτητική συνέλευση, αναφορικά με τα προαναφερθέντα προβλήματα (σ. 28). Επειδή η Σύγκλητος απείλησε τους φοιτητές και τον πρόεδρο του ASTA με πειθαρχικά μέτρα, οι φοιτητές αποφάσισαν να μεταβάλουν τη συνέλευση σε αυτόνο-

μαρτυρηθούν ενάντια στην καταπίεση στην Περσία, ενώ η αστυνομία ανέχτηκε την παρουσία μιας ομάδας Περσών τραμπούκων που είχε σκοπό να παρενοχλήσει τους διαδηλωτές (σ. 30). Οι αστυνομικοί χτύπησαν και κυνήγησαν τους φοιτητές στους δρόμους γύρω από την Όπε-

μο σώμα και άρχισαν το δεύτερο sit-in στην ιστορία του ΕΠ. Αργότερα ήρθαν αστυνομικοί, που προσπάθησαν χωρίς επιτυχία να βγάλουν τους φοιτητές έναν έναν σηκωτούς.

Στις επόμενες μέρες ο πρότανης ήταν αποφασισμένος να αποβάλει διάφορους «ταραξίες» ή ακόμα και να κλείσει το ΕΠ, ενώ οι φοιτητές οργάνωσαν «δημοψήφισμα» και στήριξαν την πολιτική του ΑΣΤΑ. Στις 26 Μαΐου, για πρώτη φορά, το κοινοβούλιο των φοιτητών ενέκρινε ένα ψήφισμα ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ. Από την άλλη, πάλι στις αρχές Μαΐου, η Κομμούνια Ι μοίρασε προκηρύξεις υπογράφοντας τις με «SDS». Στις οποίες έβριζε τα ακαδημαϊκά όργανα διοίκησης, και με σατιρικό ύφος έκανε σύσταση για εμπρησμό των μεγάλων εμπορικών καταστημάτων, για να νοιώσουν οι Βερολινέζοι «το πώς είναι στο Βιετνάμ».

Αυτή η πρόκληση έγινε αφορμή για υστερικές αντιδράσεις του Τύπου, ενώ, από την άλλη, ο SDS καταδίκασε αυτή την αυθαίρετη πράξη και απέκλεισε τα μέλη της Κομμούνιας Ι από την οργάνωση. Αυτό δεν τον έσωσε ωστόσο, γιατί η Σύγκλητος έβαλε στην ημερήσια διάταξη τη διαγραφή του SDS από φοιτητική ομάδα του ΕΠ (σ. 30).

Στις 2 Ιουνίου 1967 επισκέφθηκε ο Σάκης της Περσίας το Βερολίνο. Το βράδυ της ίδιας ημέρας επισκέφθηκε την Όπερα, εμπρός στην οποία ήταν συγκεντρωμένοι χιλιάδες φοιτητές για να δια-

ρα απομονώνοντάς τους, και ένας αστυνομικός με πολιτικά απομόνωσε σε μια αυλή τον φοιτητή Benno Ohnesorg και τον σκότωσε με πιστόλι. Το δικαστήριο αργότερα τον αθώωσε. («φόνος εξ αμελείας»), παρότι δεν κατόρθωσε να ξεκαθαρίσει τις ακριβείς περιστάσεις του φόνου.

Η συνενοχή της κρατικής και της πανεπιστημιακής εξουσίας και η απερίγραπτη στάση τους απέναντι στο τραγικό αυτό γεγονός δημιούργησε ένα τεράστιο κύμα αγανάκτησης και συνειδητοποίησης σ' όλους τους φοιτητές του Βερολίνου και της Δυτ. Γερμανίας, καθώς και στη δημοκρατική κοινή γνώμη, ενώ ο Τύπος του Springer και οι πολιτικοί παρουσίασαν τη διαδήλωση ως αποτέλεσμα τρομοκρατικών πράξεων (σ. 31).

Οι φοιτητές βρέθηκαν τότε σε μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης (σ. 173): με χιλιάδες προκηρύξεις προσπάθησαν να διαφωτίσουν τον πληθυσμό για τα πραγματικά γεγονότα και τις πραγματικές αιτίες τους, ιδρύοντας γι' αυτό το λόγο επιτροπές· αυτό ήταν ένα αποφασιστικό βήμα προς μια ανώτερη μορφή αυτοοργάνωσης με συγκεκριμένο στόχο. Είναι όμως χαρακτηριστικό, ότι κανείς τότε δεν σκέφτηκε να εκπέσει σε πράξεις εκδίκησης και βίας, αλλά αντίθετα ιδρύθηκαν νέες οργανωτικές μορφές συμβουλίων, που δυνητικά είχαν το χαρακτήρα μιας εναλλακτικής λύσης στους υπάρχοντες θεσμούς: μια κατάσταση «διπλής εξουσίας». Η φοιτητική επιτροπή για την

έρευνα σχετικά με το φόνو του Β. Ohnesorg έπαιξε έτσι σημαντικό ρόλο, εμποδίζοντας τη διαστρέβλωση των γεγονότων από την επιτροπή του Κοινοβουλίου του Βερολίνου. Πέραν αυτών, με την ίδρυση του «Κριτικού Πανεπιστημίου» οι φοιτητές προσπάθησαν να ιδρύσουν ένα θεσμό μετάδοσης γνώσης και πληροφόρησης, τέτοιο που να γινόταν ο χώρος της διαμεσολάβησης ανάμεσα στη θεωρητική ανάλυση και την πολιτική τους πράξη. (Είναι φανερό ότι τέτοιοι θεσμοί είναι μικρής χρονικής διάρκειας, γιατί «ζουν» από την ένταση συγκεκριμένων και περιορισμένων συγκυριών και «σβήνουν» αργότερα.) Η παραπέρα προοπτική ήταν δε να μεταδώσουν οι φοιτητές την καμπάνια στα εργατικά στρώματα, πηγαίνοντας να μοιράσουν τις προκηρύξεις μπρός στις πύλες των εργοστασίων, ή αρχίζοντας δουλειά σ' εργοστάσιο.

Η μικρή απήχηση που βρήκαν οφειλόταν όχι μόνο στην εχθρότητα των συνδικάτων, αλλά και στο ότι οι Γερμανοί εργάτες είχαν πικρή εμπειρία στο παρελθόν από τους μικροαστούς διανοουμένους, όταν αυτοί εν σώματι προσχώρησαν, το 1933, στον εθνικοσοσιαλισμό. Έτσι, οι εργάτες έβλεπαν, όχι χωρίς λόγο, με καχυποψία τις «τρέλες» των φοιτητών (ιδιαίτερα τις υπαρξιστικές), οι οποίοι σε μερικά χρόνια θα είχαν ένα επάγγελμα και θα τους έκαναν τον αφέντη (πράγμα που έγινε, σε μεγάλο βαθμό).

Πέραν αυτών, οι εργάτες ήταν τυφλωμένοι και αποθαρρημένοι κάτω από την

επίδραση των φύλλων του Springer. Αλλά αυτό δεν οφείλονταν στο «σατανικό μανιπουλάρισμα» που έγινε· αντίθετα, ο Springer κατάλαβε τις αδυναμίες της κατάστασης των εργατών και τις εκμεταλλεύθηκε λαϊκιστικά. Έτσι τα φύλλα του είχαν (και έχουν) ένα διεστραμμένο, φιλεργατικό χαρακτήρα (σ. 174), και επειδή οι εργάτες ξέρουν ότι στο παρόν σύστημα δεν έχουν καμιά επιρροή πάνω στις σημαντικές πολιτικές αποφάσεις (και ότι τα συνδικάτα σε μεγάλο βαθμό ακολουθούν μια μονομερώς συναινετική πολιτική που την επικροτεί η πλειοψηφία των εργατών), γι' αυτό η «υψηλή πολιτική» (και η διεθνής πολιτική) όπως επίσης και οι διαφοροποιημένες αναλύσεις δεν τους ενδιαφέρουν.

Ο Springer τους παρουσίαζε, αντίθετα, με ψευτολαϊκό τρόπο έναν καθρέφτη, όπου έβλεπαν όλες τις ιδιωτικές μικροφροντίδες της καθημερινής τους ζωής, συγχγχώντας με μια αντικαπιταλιστική κριτική στις λεπτομέρειες, ενώ οι συσχετισμοί δυνάμεων παρέμεναν θολοί και εμφανίζονταν ως μοιραίοι. Επίσης τα φύλλα του Springer παρίσταναν τη ζωή ως έναν «ευτυχισμένο» κόσμο, έτσι όπως τον αντιπροσώπευαν οι διάφοροι που «πέτυχαν» στη ζωή. Απέναντι στη φαντασιακή αυτή ικανοποίηση των επιθυμιών, κάθε κριτική σήμαινε μια απειλή, και δημιουργούσε ρωγμές στο κατασκευάσμα που χρησιμοποιούσαν οι εργάτες και οι οργανώσεις τους για να απωθήσουν συλλογικά τις ταξικές αντιφάσεις.

Η έννοια, που τότε πολύ χρησιμοποιούσαν οι θεωρητικοί του SDS, ήταν η «φορμαρισμένη κοινωνία», δηλ. μια νέα μορφή φασισμού μέσω μιας μη βίαιης πλήσης εγκεφάλων των πολιτών, όπου σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία έπαιζαν, κατά τους θεωρητικούς αυτούς, τα μαζικά μέσα επικοινωνίας (τη σημασία των οποίων υπερτιμούσαν). Ωστόσο, έπειτα από τις 2 Ιουνίου, οι φοιτητές για πρώτη φορά διατύπωσαν ένα πολιτικό (και όχι μόνο ηθικό) αίτημα: «Κρατικοποίηση και κατάσχεση του κοντσέρν του Springer». Το αίτημα έδειχνε ότι με αυτό τον τρόπο ήθελαν να ελέμβουν στο χώρο της πολιτικής δημοσιότητας, τη στιγμή που δεν είχαν καμιά ανταπάτη όσον αφορά τις «επαναστατικές» προθέσεις των εργατών.

Οι φοιτητικές επιτροπές ήθελαν να γίνουν μια μορφή διαμεσολάβησης ανάμεσα στους εργάτες και τους φοιτητές (σ. 175): το μόνο που πέτυχαν ήταν να κινητοποιήσουν τους μαθητές και τους μαθητεύοντες. Από την άλλη, η ριζοσπαστικοποίηση της φρασεολογίας που επικράτησε, ενείχε πολλούς κινδύνους στο να «πιστέψουν» πολλοί στην κυριολεξία των λέξεων και των μεταφορικών εκ-

φράσεων (σ. 176). Η φρασεολογία αυτή δεν ενείχε καμιά απόδειξη για μια ορθή ανάλυση της πραγματικότητας· αντίθετα, αντικαθιστούσε την ανάλυση, γιατί συγχρόνως ικανοποιούσε και το φθόνο των πολλών απέναντι στους λίγους που ήταν ικανοί να εργαστούν θεωρητικά (πράγμα

που απαιτούσε και χρόνο). Αυτοί που ήταν παραγωγικοί θεωρητικά ή ήταν ηγετικά στελέχη, λειτουργούσαν «άτυπα» ως ηγέτες, και δεν τολμούσαν να το δηλώσουν ανοιχτά: συνέπεια αυτού ήταν μια συνεχής δυσφορία και η δημιουργία λανθανουσών δομών εξουσίας, που ήταν πιο ανεξέλεγκτες από τις εμφανείς δομές. Αλλά αυτό είναι το τίμημα κάθε άμεσης δημοκρατίας, και γενικότερα της δημοκρατικής ιδεολογίας της αμεσότητας, η οποία βασίζεται στην απάρνηση του Συμβολικού, δηλ. της διαμεσολάβησης του Λόγου.

VI

Η ριζοσπαστική φρασεολογία ήταν υπεύθυνη για τις ανταπάτες που άρχισαν να κυριαρχούν από το καλοκαίρι του 1967 στο φοιτητικό κίνημα: ο ευσεβής πόθος της μεταβίβασης της φοιτητικής εξέγερσης σε άλλους χώρους, σαν να υπήρχε σ' αυτούς τους χώρους η διάθεση για εξέγερση (σ. 176). Η βασική ανταπάτη που κυριάρχησε ήταν η πεποίθηση ότι, πρώτον, η «συνείδηση» παίζει τον πρωταρχικό ρόλο (σύμφωνα με μια ερμηνεία του Hegel) και ότι, δεύτερον, η «συνείδηση» δεν δημιουργείται πια στο χώρο της παραγωγής αλλά πηγάζει από την ψυχολογική δυσφορία «όλων» των ανθρώπων και τάξεων ενάντια στις νόρμες και στους θεσμούς. Η ανάλυση του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού» (της θεωρίας που ήταν τότε της μόδας) έδει-

χνε ότι όλοι οι «άνθρωποι» είναι ήδη εν-ξισμένοι «ενσωματωμένοι».

Στη θεώρηση αυτή των πραγμάτων, είναι φανερό ότι, πέρα από την απώθηση των ταξικών αντιφάσεων έτσι όπως αυτές πράγματι υπάρχουν (αλλά σήμερα λειτουργούν μ' ένα μη θεαματικό τρόπο, σε αντίθεση με παλιά), εξακολουθούσε να υπάρχει η αναζήτηση ενός «υποκειμένου της ιστορίας». Αυτό πολλοί το βρήκαν στη σπουδάζουσα νεολαία, στη νεολαία γενικά, αλλά και στους «απροσάρμοστους», συμπεριλαμβανομένων και των λούμπεν-προλεταρίων, πράγμα που ήταν και η άποψη του H. Marcuse (ήταν επίσης και η άποψη των ακροδεξιών στη δεκαετία του 1920-30, αλλά φυσικά με αντίθετο πρόσημο).

Η οντολογικοποίηση και η απολιτικοποίηση των ταξικών αγώνων, η μεταβολή τους από οικονομικο-πολιτικούς σε πολιτικούς αγώνες ανάμεσα στις γενεές (και στα φύλα) και ενάντια στους (δημοκρατικούς) θεσμούς γενικά (δηλ. η υποτίμηση των θεσμών ως «μόνον τυπικών»), είχε στη συνέχεια τεράστιες συνέπειες. Χαρακτηριστική είναι δε η άποψη πολλών μέχρι σήμερα, οι οποίοι θεωρούν κυνικά ότι πρέπει κανείς να εξαντλεί όλα τα μέσα που του δίνει (ατομικά και συλλογικά) το κράτος δικαίον για να υπερασπιστεί τα νομικά δικαιώματά του, αλλά αυτό όχι επειδή πιστεύει ότι έτσι μόνο λειτουργεί η δημοκρατία, αλλά ότι επειδή με αυτό τον τρόπο θα οδηγήσει το «σύστημα» σε άτοπα και στο αδιέξοδο.

Όμως ένα κίνημα πολιτικό δεν μπορεί «ατιμώρητα» να συγχέει τα προσωπικά, υπαρξιακά ή συντεχνιακά προβλήματα των μελών του με τα συλλογικά, κοινωνικά προβλήματα. Η σύγχυση αυτή, στο βαθμό που κυριαρχεί, οδηγεί στην υπονόμηση της δημοκρατίας γενικά, ή ακόμα στην αναζήτηση μιας νέας ένταξης των ατόμων σε πολιτικές και θρησκευτικές σέκτες. Έτσι τόσο η βία όσο και η τρομοκρατία της δεκαετίας '70 ήταν απόρροια αυτής της εξέλιξης, και καλύφθηκαν από ένα μεγάλο κομμάτι της «Νέας Αριστεράς» με υποκριτικά επιχειρήματα.

Οι σφοδρές αντιφάσεις κατά τη διάρκεια των συζητήσεων εκείνης της εποχής διέδρυναν την απόσταση ανάμεσα στην υπαρξιστική και στην πολιτική τάση. Ωστόσο, μέχρι το 1968 (όπου άρχισαν να δημιουργούνται οι σταλινομαοϊκές ομάδες) υπήρξε ένα πολύ υψηλό και «ανθρώπινο» στυλ συζήτησης. Δηλ. σε αντίθεση με τη χυδαιότητα και την επιθετικότητα που συνηθισμένου πολιτικού λόγου, όπως τον ξέρομε από τον Τύπο ή τα κόμματα πάσης φύσης, η συζήτηση είχε πράγματι το χαρακτήρα αναζήτησης της αλήθειας και όχι το σκοπό να «στριμώξει» τον άλλο συνομιλητή. Συχνά δε υ-

πήρξε η καλή θέληση να παραδεχθεί ο ένας ή ο άλλος, ότι δεν μπορεί ή ότι δεν ξέρει πώς να αναλύσει τα πράγματα παραπέρα, χωρίς να κάνει τον παντογνώστη ή να φοβάται να το εκμεταλλευθεί ο άλλος εις βάρος του.

Έτσι οι αντιφάσεις ανάμεσα στις τάσεις μπορούσαν ακόμα να γεφυρωθούν μέσα από τη διαμεσολάβηση του λόγου και ν' αποφευχθούν οι παράλογες τάσεις για παράνομη δράση, και η δύναμη της αυτοονομαζόμενης «Έξωκοινοβουλευτικής Αντιπολίτευσης» (όχι: αντικοινοβουλευτικής) (ΕΚΑ) βρισκόταν στον δημόσιο, αντιδογματικό, δημοκρατικό, μαζικό και αντισεκταριστικό χαρακτήρα της. Η απαγόρευση της και η παρανομία θα είχαν, επομένως, ολέθρια αποτελέσματα (όπως και έγινε με την RAF, το «κίνημα της 2ας Ιουνίου» κτλ., από το 1970 και έπειτα). Το παράδοξο είναι ότι, ενώ η ΕΚΑ περιφρονούσε τους δημοκρατικούς τύπους, εν τούτοις στην πράξη τους σεβάστηκε και τους πραγματοποιήσε, έτσι ώστε τα πιο αποτελεσματικά στοιχεία του κινήματος των Πρασίνων, τη δεκαετία του 1980, κατάγονται από αυτή την τάση. Στην θεωρία ωστόσο δεν είχε λυθεί τότε αυτό το πρόβλημα: επρόκειτο για το «σκοτεινό σημείο» στη σκέψη (όχι την πράξη) του Marx, την απόρριψη δηλ. του νόμου και των «τύπων» της φιλελεύθερης δημοκρατίας, η οποία είχε γι' αυτόν μόνο ιστορική, όχι και δομική σημασία.

Τα γεγονότα που επακολούθησαν το φθινόπωρο του 1967 επιτάχυναν την όξυνση των εσωτερικών αντιθέσεων του κινήματος και της ΕΚΑ. Έτσι, τον **Οκτώβριο του 1967**, υπερίσχυαν σε διαδήλωση τα στοιχεία που υποστήριζαν και επιζητούσαν τη βίαιη αναμέτρηση με την αστυνομία (με πέτρες, όχι με όπλα): η εμπειρία αυτή ήταν ένα αποτέλεσμα των γεγονότων της 2ας Ιουνίου, αλλά και ένα βήμα παραπέρα στην κλιμάκωση της βίας.

Από την άλλη, τα γεγονότα της 2ας Ιουνίου είχαν έπειτα από μερικούς μήνες επιπτώσεις και στο πολιτικό κατεστημένο (η κυβέρνηση του Βερολίνου ήταν όλα αυτά τα χρόνια στα χέρια του ΣΚ). Ο τότε δήμαρχος Albertz, πάστωρ, παραιτήθηκε, αφού πρώτα πέρασε προσωπική κρίση και αναγνώρισε την εσφαλμένη συμπεριφορά του: έκτοτε αποτελεί ένα ηγετικό στέλεχος του κινήματος για την ειρήνη και την προστασία του περιβάλλοντος.

Το έτος 1968 αποδείχθηκε ιστορικό και μοιραίο για πολλές χώρες στον κόσμο: για τις ΗΠΑ, τη Γαλλία, τη Δυτ. Γερμανία, την Τσεχοσλοβακία κτλ. Στο Βερολίνο ειδικά, η δυσφημιστική εκστρατεία του Τύπου του Springer ενάντια στους φοιτητές, και ιδιαίτερα ενάντια

στον SDS, εντάθηκε ακόμα πιο πολύ, δημιουργώντας ένα κλίμα πογκρόμ ενάντια στους φοιτητές.

Στις **11 Απριλίου 1968**, ένας νεαρός με αμφίβολη ψυχική ισορροπία, πυροβόλησε τον Rudi Dutschke έξω από το κτίριο του SDS, στο Kurfuerstendamm. Οι

σφαίρες τον χτύπησαν στο κεφάλι και τραυματίστηκε βαριά, αλλά επέζησε: νοσηλεύθηκε και εγκαταστάθηκε στο Aahuis της Δανίας μαζί με την οικογένειά του. Χάρη στη σιδερένια θέληση που τον χαρακτήριζε, κατόρθωσε να ξεπεράσει την παροδική αμνησία που έπαθε και να συνεχίσει έπειτα από μερικά χρόνια να ασχολείται ξανά, ως «Μέντωρ», με την πολιτική.

Σ' όσους τον γνωρίσαμε από κοντά και συνεργαστήκαμε μαζί του (πριν την απόπειρα) άφησε αλησμόνητες εντυπώσεις στη μνήμη, ως φίλος, σύντροφος, ηγέτης και δάσκαλος. Αυτό που τον χαρακτήριζε πριν απ' όλα ήταν η τεράστια ηθική του ακτινοβολία, που ήταν εμπνευσμένη από τον «στρατευμένο» προτεσταντισμό (έτσι όπως αυτός ανανεώθηκε μέσα από τον αγώνα ενάντια στον Hitler) και τον δημοκρατικό σοσιαλισμό της R. Luxemburg. Προερχόμενος δε από την Ανατολική Γερμανία, είχε καταλάβει σε βάθος την απανθρωπιά του εκεί συστήματος, χωρίς να ξεχάσει ποτέ την απανθρωπιά της Δύσης. Πέραν αυτών, ήταν δεινός ρήτορας και δυνατός θεωρητικός. Ωστόσο εδώ είχε και ορισμένες αυταπάτες: παρέμεινε επηρεασμένος από τον νεαρό, «χεγκελιανό» Marx και από τον E. Bloch, ενώ προσπάθησε να συνδυάσει με αυτούς τη σκέψη του Lenin και του Ché Guevara. Δυστυχώς, η απόπειρα άφησε τα ίχνη της, και το 1979, έπειτα από μια κρίση επιληψίας, πέθανε, σε μια στιγμή που η Δυτ. Γερμανία συγκλονι-

ζόταν από τον ιρρασιοναλισμό της τρομοκρατίας της RAF και την καταπιεστική δράση της αστυνομίας.

Η απόπειρα ενάντια στον Dutschke είχε τεράστιες συνέπειες επάνω στους φοιτητές: εκείνο το βράδυ οι φοιτητές κυριάρχησαν στους δρόμους του Βερολίνου. Εκατοντάδες φοιτητές κινήθηκαν προς τα κεντρικά κτίρια του τύπου του Springer, αναγνωρίζοντας έτσι σ' αυτόν τον κύριο ηθικό αυτουργό της δολοφονικής απόπειρας, έβαλαν φωτιά σε πολλά αυτοκίνητα διανομής των εφημερίδων και προσπάθησαν να εισβάλουν στα κτίρια, χωρίς επιτυχία όμως.

Η ΕΚΑ είχε παράλληλα και άλλους στόχους. Κύριο θέμα ήταν, πέρα από το Βιετνάμ (είχε διοργανωθεί ένα μεγάλο συνέδριο στο Βερολίνο, το Φεβρουάριο του 1968, με συμμετοχή του Dutschke), η συζήτηση που γινόταν στην Ομοσπονδιακή Βουλή της Βόννης για τους λεγόμενους νόμους έκτακτης ανάγκης (Notstandsgesetze): επρόκειτο για το δικαίωμα κήρυξης κατάστασης έκτακτης ανάγκης από την κυβέρνηση, με τη συναίνεση της Βουλής, σε περίπτωση κατάστασης «ανάλογης» με εμφύλιο πόλεμο. Για πρώτη φορά, έπειτα από δέκα χρόνια, κινητοποιήθηκαν τότε πλατιές μάζες δημοκρατών, σοσιαλδημοκρατών και συνδικαλιστών, και έτσι δόθηκε στο φοιτητικό κίνημα μια ευκαιρία να βρει συμμάχους. Παρ' όλ' αυτά, οι νόμοι αυτοί πέρασαν στη Βουλή, το Μάιο του 1968.

Εν τω μεταξύ άρχισε να συζητείται

μινε την απάρνηση του Λόγου ως το μέσον για την κατανόηση των πραγμάτων και τη δράση στον πολιτικό χώρο, και τη σύγχυση των υποκειμενικών αγχών και φαντασιώσεων με τα κοινωνικά προβλήματα. Ο Baader και η Meinhof βρήκαν ως αφορμή το γεγονός ότι τα ί-

στην ΕΚΑ πλατύτερα το πρόβλημα της βίας και των ορίων της. Ο πάστορας H. Gollwitzer, καθηγητής της προτεσταντικής θεολογίας και φίλος του Dutschke, διατύπωσε τη θεωρία, αναφορικά με την καταστροφή ιδιωτικών αυτοκινήτων, κτιρίων και δρόμων στη διάρκεια διαδηλώσεων, ότι μόνο η βία ενάντια σε αντικείμενα είναι θεμιτή. Αυτό δείχνει ότι στο φοιτητικό κίνημα και στην ΕΚΑ υπήρχε απόλυτη συνείδηση ότι πρέπει να προβληματιστούν για το θέμα της βίας, με κανένα τρόπο όμως δεν έπρεπε να ασκηθεί ένοπλη βία συνειδητά και «ψυχρά» ενάντια σε άτομα.

Ωστόσο υπήρχαν από τότε ορισμένοι που άρχιζαν να σκέφτονται διαφορετικά, θεωρώντας ότι μόνο η ένοπλη βία θα άλλαζε «τα πράγματα», αντιγράφοντας έτσι τον αγώνα των παρτιζάνων του Τρίτου Κόσμου (κάτω από άλλες συνθήκες). Τον **Απρίλιο του 1968**, τέσσερα άτομα, μεταξύ των οποίων ο Baader και η Ensslin, έβαλαν φωτιά σ' ένα μεγάλο εμπορικό κατάστημα στη Φρανκφούρτη, σε ένδειξη διαμαρτυρίας ενάντια στην καταναλωτική κοινωνία και επειδή θεωρούσαν ότι οι «πολιτικές φλυαρίες» δεν μπορούσαν ν' αλλάξουν τίποτα. Με τη σύλληψή τους και την απόδραση του Baader με τη βοήθεια της U. Meinhof, το 1970, άρχισε τότε ο φαύλος κύκλος της κλιμάκωσης της βίας, που προξένησε μεγάλη ζημιά στη Νέα Αριστερά της Δυτ. Γερμανίας.

Ψυχολογικά, η τρομοκρατική βία σή-

χνη του ναζιστικού παρελθόντος δεν είχαν εξαφανιστεί, για να προδάλουν προς τα έξω την «κακή συνείδηση» που είχαν. Αυτή η συνείδηση υπήρχε παράδοξως, όχι επειδή οι ίδιοι έφταιξαν σε κάτι, αλλά επειδή είχε φταιξει η προηγούμενη γενιά. Και ακριβώς γι' αυτό τον ασυνείδητα εδραιωμένο λόγο, οι αντιδράσεις τους ήταν παράλογες. Αυτό ίσχυσε για μια ολόκληρη γενιά νέων Γερμανών, που είχαν αναπτύξει μια απάνθρωπα αυστηρή ηθική συνείδηση, ένα υπερτροφικό Υπερεγώ, το οποίο τους έκανε να αισθάνονται ένοχοι στη θέση των άλλων.

Ο J. Habermas είχε προειδοποιήσει τους φοιτητές, από τον Ιούνιο του 1967, να μην παίρνουν στα ελαφρά το πρόβλημα της βίας και να μην «παίζουν» τους (υπερ-)επαναστάτες σε μια ακατάλληλη ιστορική στιγμή. Κατηγόρησε τότε πολλούς για «αριστερό φασισμό», εννοώντας μ' αυτό τον βίαιο και βάνανσο τρόπο με τον οποίο πολλοί εισέβαλαν σε χώρους ή ματαιώναν με τραμπουκισμούς συζητήσεις, μόνο και μόνο γιατί αισθάνονταν την ψυχολογική πίεση να «δράσουν», για ν' αποδείξουν βολονταριστικά ο ένας στον άλλο ότι «κάνουν κάτι» και ότι «τα πράγματα προχωρούν».

Ο J. Habermas και άλλοι δεν σκέφτηκαν τότε ότι τα πράγματα θα οδηγούνταν πολύ πιο μακριά, τη δεκαετία του 1970. Από το φθινόπωρο του 1968, το φοιτητικό κίνημα βρισκόταν σε παρακμή, και πολλοί, έχοντας παρασυρθεί από μεγάλε-

πήβολα σχέδια παγκόσμιας επανάστασης σε σύντομο χρονικό διάστημα, δεν ήταν σε θέση να δουν ότι έπρεπε να αλλάξουν τακτική, πράγμα που το θεωρούσαν ως «προδοσία» και ηθικό παράπτωμα, κάτω από τη συνεχή λογοκρισία που αποτελούσε η κρίση του ενός για τον άλλο. Αυτή η πολιτική τύφλωση ενισχύθηκε από μια ψυχολογική «ανωριμότητα»: ταύτισαν την προσωπική τους δυσφορία με τα κοινωνικά προβλήματα, μη γνωρίζοντας ότι μόνο η απόσταση ανάμεσα στα δύο, μπορεί να οδηγήσει σε (μερικές) λύσεις. Έτσι, πολλοί «παλαιοί αγωνιστές» και πολλά νέα παιδιά (χωρίς πολιτική εμπειρία) άρχισαν να ερωτοτροπούν με τον ιρασιοναλισμό της βίας, χάνοντας την επαφή με την πραγματικότητα (δηλ. το στοιχείο συμβιβασμού που αυτή ενέχει).

Ο **παρισινός Μάης** ήταν ένα σημαντικό γεγονός για τους Βερολινέζους φοιτητές, γιατί για πρώτη φορά το Παρίσι πήρε τα πρωτεία του αγώνα σε ευρωπαϊκή κλίμακα. Στις **αρχές Ιουνίου** δε, κατέλαβαν οι φοιτητές το πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης, πράγμα που ο Habermas καταδίκασε ως ινφαντισμό και έλλειψη αίσθησης της πραγματικότητας. Οι πράξεις αυτές του βολονταρισμού εσήμαναν την αρχή του τέλους και δεν είναι τυχαίο ότι τότε μια μερίδα «ριζοσπαστών» ήρθε σε ρήξη με τους θεωρητικούς που την ενέπνευσαν αρχικά, όπως τον Adorno, τον Habermas και τον Marcuse.

Στις **21 Αυγούστου 1968**, τέλος, έγινε η εισβολή των σοβιετικών τανκς στην Πράγα, τερματίζοντας το όνειρο για ένα «σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο», ενώ το όνειρο της παγκόσμιας αλλαγής θάφτηκε και στις ΗΠΑ με τις δολοφονίες των M.L. King και R. Kennedy. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι τότε οι φοιτητές γύρευαν συγχρόνως ένα ξεπέρασμα και του καπιταλισμού και του αστυνομικού-γραφειοκρατικού σοσιαλισμού: την ίδια μέρα έγιναν στο Βερολίνο διαδηλώσεις ενάντια στη Σοβιετική Ένωση και τις ΗΠΑ.

Το φοιτητικό κίνημα τέλειωσε το φθινόπωρο του 1968. Τι επακολούθησε όμως; Άφησε βαθιά ίχνη σε μια ολόκληρη γενιά ανθρώπων και συνετέλεσε ουσιαστικά σε μια ανανέωση της νοστορπίας και των θεσμών της πολιτικής και της κουλτούρας (αυτό φυσικά όχι χωρίς αυταπάτες, όπως π.χ. τη δημοκρατικίστικη απόρριψη κάθε αυθεντίας). Το επόμενο βήμα ήταν, τον Οκτώβριο του 1969, η μεγάλη εκλογική νίκη της Σοσιαλδημοκρατίας, της οποίας σύμβολο έγινε ο Willi Brandt. Ο Brandt κατόρθωσε να κερδίσει τον ενθουσιασμό χιλιάδων νέων και πνευματικών ανθρώπων, που έδωσαν καινούρια ζωή στο ΣΚ, έπειτα από την αμφισβητήσιμη εμπειρία της «μεγάλης συμμαχίας» της Χριστιανοδημοκρατίας

οποίαν ο ίδιος, όντας αντιφασίστας παρτιζάνος στη Νορβηγία κατά τη διάρκεια του πολέμου, έγινε γνωστός σ' όλο τον κόσμο. Η εξομάλυνση των σχέσεων με τους ανατολικούς γείτονες της Γερμανίας εκάλυψε όμως και ένα κενό που, παραδόξως, το φοιτητικό κίνημα είχε αφήσει.

με το ΣΚ την περίοδο 1966-69. Έτσι, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από μεταρρυθμίσεις στον τομέα της εκπαίδευσης και άλλου: αυτά τα αποτελέσματα δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητα, ακόμα και αν αργότερα έπαψαν να έχουν τόσο βάρος ή σταμάτησαν στη μέση του δρόμου. Η δημοκρατική δημοσιότητα λειτουργεί όμως από τότε στη Δυτ. Γερμανία καλύτερα από ό,τι σε μια σειρά από άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Το πρόβλημα της τρομοκρατίας δεν ανέκυψε τυχαία ακριβώς στην περίοδο της Σοσιαλδημοκρατίας, γιατί όσο πιο «ανοιχτή» είναι μια κοινωνία, τόσο πιο πολύ απελπίζονται οι «αδιάλλακτοι». Αλλά το ΣΚ στην εξουσία έκανε ένα μεγάλο τακτικό σφάλμα (κάτω από την πίεση του κεφαλαίου) επιβάλλοντας την εγκύκλιο περί «εξέτασης» των υποψηφίων στο δημόσιο τομέα για λόγους «συμπάθειας» με τους τρομοκράτες, το 1972, και έτσι δημιουργήθηκε μια πόλωση στη γερμανική κοινωνία που μέχρι σήμερα αφήσε τα αρνητικά της ίχνη.

Όσον αφορά την εξωτερική πολιτική, ο W. Brandt εκπλήρωσε μια ιστορικής σημασίας αποστολή, υπογράφοντας το 1972 τις συνθήκες αλληλοαναγνώρισης της Δυτ. Γερμανίας με την Πολωνία και την ΕΣΣΔ. Προηγούμενως δε, το 1970, αναγνώρισε την ευθύνη της Γερμανίας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, γονατίζοντας εμπρός στο μνημείο των θυμάτων της γερμανικής κατοχής (Πολώνων και Εβραίων) στη Βαρσοβία, μια πράξη με την

Αυτό το είχε επισημάνει κριτικά η H. Arendt, διαπιστώνοντας ότι το φοιτητικό κίνημα ασχολούνταν πολύ με την «παγκόσμια επανάσταση» και κινούνταν στα σιννεφα, ενώ ένα τέτοιο επείγον θέμα, όπως οι σχέσεις με τους γείτονες λαούς, θεωρήθηκε ως «λεπτομέρεια».

VII

Πέρα από τη συνολτική εξιστόρηση των σημαντικότερων γεγονότων, σημασία έχει να δει κανείς και τις προσπάθειες μιας άλλης οργάνωσης της καθημερινής ζωής, καθώς και τις θεωρίες που τότε ενέπνευσαν το φοιτητικό κίνημα, ή τουλάχιστον την «πρωτοπορία» του. Κύριο ρόλο έπαιξε εδώ για πολλούς η Κομμούνα I, της οποίας τα μέλη έβλεπαν την πολιτική δράση ως αυτοσκοπό: θεωρούσαν την «άμεσο δράση» ως μια δοκιμασία για να ξεπεράσουν τα άγχη τους και να «αυτοπραγματωθούν», δίνοντας και σε άλλους το παράδειγμα της «απελευθέρωσης». Στην πράξη πέρασαν σ' έναν άκρατο, αναρχικό ναρκισσισμό, και έχασαν κάθε επαφή με την πραγματικότητα, την οποία αντικατέστησαν με παρακρούσεις και φαντασιώσεις σεξουαλικής ικανοποίησης και παντοδυναμίας.

Σε αντίθεση με το δημοκρατικό, ανοιχτό κλίμα συζήτησης μέσα στα πλαίσια του SDS, οι υπαρξιστικές τάσεις οδήγησαν σε (παραδόξως;) αυταρχικές δομές. Οι «μεγάλοι απελευθερωτές της σεξουαλικότητας» (οι Γερμανοί δεν μιλούσαν

όπως οι Γάλλοι περί «επιθυμίας») έδρασαν κατά το πρότυπο της Κομμούνας I ψυχτρομοκρατικά: ο μύθος μιας απόλυτης, χεγκελιανής αυτογνωσίας συνδυάστηκε με το νατουραλισμό του W. Reich. Κάθε μέλος του κοινόβιου έπρεπε να είναι συνεχώς σε απόλυτη διαθεσιμότητα, να έχει μια διαφάνεια αναφορικά με την οικονομική και σεξουαλική του κατάσταση, και να αυτοαναλύεται συνέχεια εμπρός στα άλλα μέλη. Είναι όμως φανερό ότι αυτό το μοντέλο αποτελεί τη διαστροφή της ψυχανάλυσης και οδηγεί στην ολοκληρωτική πλύση εγκεφάλου.

Πολλοί από αυτούς που δεν έπεσαν ούτε στον αυταρχικό θεωρητικισμό ούτε στον υπαρξισμό, πέρασαν από άλλες θεωρητικές και υπαρξιακές περιπέτειες. Το γερμανικό κίνημα επηρεάστηκε σημαντικά από τη σκέψη του Marcuse και από τους αριστεριστές της δεκαετίας του 1920: Lukacs, Korsch, Bloch, αλλά και από τους Benjamin, Adorno, Horkheimer. Οι περισσότεροι μέσα στο κίνημα ήταν εκλεκτικοί: το επίπεδο των θεωρητικών συζητήσεων καθορίστηκε από μια αριστεριστική κριτική στο λενινισμό, και προσανατολίστηκε σε μια ουτοπική προοπτική της «αυτοπραγμάτωσης»: πίσω από αυτά ήταν αισθητή η επίδραση του Hegel και του Feuerbach. Ο Marx και ο Freud ερμηνεύθηκαν κάτω από αυτό το πρίσμα και έτσι στο γερμανικό κίνημα δεν συζητήθηκαν τα προβλήματα που στη Γαλλία έθεσαν ο Althusser, ο Lacan και ο Foucault, οι οποίοι ακριβώς

αμφισβήτησαν το μοντέλο της αυτοπραγμάτωσης και της αυτογνωσίας. Η δε επανανάκαλυψη της σκέψης του Nietzsche και του Heidegger προσέκρουσε τότε σε πολύ ισχυρά ταμπού στη Δυτ. Γερμανία, τα οποία και σήμερα ακόμα εμποδίζουν μια ελεύθερη συζήτηση.

Εδώ θέλουμε να επιμείνουμε λίγο επάνω στη σκέψη του Marcuse. Αν σήμερα η σκέψη του μας εμφανίζεται ως ένας εκχυδαϊσμός της σκέψης του Freud και ως δημοσιογραφία, αυτό εν τούτοις δεν μειώνει τον θετικό ρόλο που έπαιξε τότε, ιδιαίτερα ενάντια στον γραφειοκρατικό σταλινικό μαρξισμό και τον αμερικάνικο αστικό τρόπο ζωής. Όσον αφορά το μαρξισμό, ο Marcuse ήταν κοντά στον νεαρό Marx, αλλά πέραν αυτής της μονομερούς κατανόησης του Marx, ο Marcuse κατάλαβε τα προβλήματα της μεταπολεμικής κοινωνίας, όπως και τα όρια του παραδοσιακού μαρξισμού. Η κατανόηση αυτή παρέμεινε όμως στο επίπεδο της φαινομενολογικής περιγραφής και δεν οδηγήθηκε στην ανάλυση της λανθάνουσας δομής των φαινομένων.

Δύο παρατηρήσεις του Marcuse ήταν σωστές, άσχετα αν στη συνέχεια τις εδραίωσε με εσφαλμένο τρόπο:

α. Ότι η ταξική αντίθεση που βασίζεται επάνω στις σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής δεν εκδηλώνεται πια άμεσα, αλλά δρα μόνο μ' έναν λανθάνοντα τρόπο, μαζί και δίπλα σε άλλες αντιθέσεις, όπως η αντίθεση των γενεών ή των φύλων ή της σχέσης πλειοψηφίας και μειονοτήτων κτλ.

β. Ότι ο άνθρωπος «δεν ζει μόνο με άρτο», ότι δηλ. ένα κίνημα χειραφέτησης δεν μπορεί να συγκινήσει τα μέλη του μόνο με ορθολογικά αιτήματα οικονομικής φύσης, αλλά ότι κάθε άνθρωπος είναι πάντα πριν απ' όλα μια «ύπαρξη», δηλ. ένα ον με ορμές (Έρως – Θάνατος) και άγχη, έτσι ώστε η κινητοποίηση των ατόμων μπορεί να γίνει τελικά μόνο σ' αυτό το επίπεδο. Γι' αυτό το λόγο εξάλλου οι φασίστες είχαν επιτυχία επάνω στη νεολαία (ή, σήμερα, ο θρησκευτικός φανατισμός και οι μυστικές, γνωστικές σέκτες).

Αλλά ο Marcuse έβγαλε απ' όλα αυτά εσφαλμένα συμπεράσματα, γιατί παρεξήγησε την ψυχανάλυση ως ένα είδος υπαρξιστικής φιλοσοφίας της πράξης, και αυτό επειδή αγνόησε την πρωταρχική σημασία της κλινικής εμπειρίας στην ψυχανάλυση. Έτσι, μυθολογία την έννοια της ορμής και αντέστρεψε τη σημασία που αυτή είχε στον Freud. Η έννοια της σεξουαλικότητας, που περιλαμβάνει και την πολύμορφη διεστραμμένη παιδική σεξουαλικότητα, είναι άμεσα δεμένη με τις ασύνειδες φαντασιώσεις και συγχρόνως με την αυτοκαταστροφική ορμή του θανάτου. Ο πολιτισμός συνίσταται κατά

τον Freud, στη δέσμευση και τον περιορισμό της ορμής του θανάτου, μέσω της απόκλισής της, πράγμα που έχει ως συνέπεια και την απόκλιση της σεξουαλικότητας από το πρωταρχικό της αντικείμενο.

Η λεγόμενη Αρχή της Πραγματικότητας έχει άμεση σημασία για την επιβίωση του ανθρώπου μέσα στον πολιτισμό και την αποτροπή της φαντασιακής φυγής από την πραγματικότητα. Εδώ ο Freud πλησιάζει την άποψη του ώριμου Marx ενάντια στον ουτοπικό σοσιαλισμό και τον αναρχισμό. Ο Marcuse αντέστρεψε όμως τη σημασία των εννοιών αυτών: ο πολιτισμός έγινε ο εχθρός του έρωτα και την Αρχή της Πραγματικότητας την ταύτισε με την αρχή της Αποδοτικότητας του καπιταλιστικού και καλβινιστικού τρόπου σκέψης και ζωής.

Ο Marcuse αγνόησε ακόμα βασικές έννοιες της ψυχανάλυσης, όπως το Ασυνείδητο και την Απώθηση, και ταύτισε εσφαλμένα απώθηση και καταπίεση, ή απώθηση και εξαύλωση (Sublimierung). Στις σημερινές πιέσεις του πολιτισμού αντέταξε μια ειδυλλιακή εικόνα της «καλής φύσης» του ανθρώπου, που δεν γνωρίζει την ψυχική έλλειμματικότητα, τα άγχη και τα όρια του πεπερασμένου. Αγνόησε έτσι τη βασική ανακάλυψη του Freud, ότι σε κάθε επιθυμία ενυπάρχει πάντα ένα αυτοκαταστροφικό στοιχείο, η αρνητικότητα, που έχει πάντα διφορούμενο χαρακτήρα όσον αφορά τις κοινωνικές και τις ψυχικές συνέπειες. Τέλος, ο Marcuse πρότεινε μια μη διάλεκτική έννοια της εργασίας: γι' αυτόν η εργασία είναι είτε απόλυτα αλλοτριωμένη είτε μη εργασία, δηλ. παιχνίδι.

Όλες αυτές οι θέσεις έπαιξαν, το 1968, έναν ιστορικό ρόλο για μια νεολαία η οποία είχε μεγαλώσει, από τη μια, μέσα σε μια ευημερία και ανεκτικότητα που «αποκοίμιζε» τα υποκείμενα, από την άλλη όμως και μέσα στο κλίμα του στεγνού προτεσταντισμού και του αστικού ορθολογισμού ή του σταλινικού πουριτανισμού. Επομένως η «εξέγερση» ενάντια σ' αυτές τις ιδεολογίες πήρε αναγκαστικά, σε μεγάλο βαθμό, πάλι έναν ιδεολογικό χαρακτήρα με αντιστρόφο πρόσημο, και αυτό στο βαθμό που οι φοιτητές δεν ήταν σε θέση να κάνουν συγκεκριμένη κριτική στα πράγματα αλλά έπεσαν στην «αόριστη άρνηση» των πραγμάτων (Unbestimmte Negation). ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι παραπομπές σε σελίδες μέσα στο κείμενο είναι από το ακόλουθο βιβλίο: Bergmann, Dutschke, Lefevre, Rabehl: *Rebellion der Studenten oder die neue Opposition*, 1968, Hamburg.

Βλέπε επίσης:

J. Habermas (Hrsg.): *Antworten auf H. Marcuse*, 1968, Frankfurt/M.

Die Linke antwortet J. Habermas, 1968, Frankfurt/M.

J. Laplanche: *Marcuse und die Psychoanalyse*, 1970, Berlin.

J. Laplanche: «Notes sur Marcuse et la psychoanalyse», in: *La Nef*, no 36, Tallandier, 1969, Paris.

Spiegel Spezial: «Die wilden 68er», 1988, Hamburg.

Μια φιλελεύθερη ανάγνωση των γεγονότων του Μαΐου 1968

ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΜΑΡΞΙΣΤΗΣ φιλόσοφος Αντρέ Τοζέλ σε μια πρόσφατη συνέντευξή του έλεγε ότι οι μεγάλες επαναστάσεις, όπως αυτές του 1789 και του 1917, μας έμαθαν ότι στη διάρκεια παρόμοιων γεγονότων «οι άνθρωποι δεν γνωρίζουν πραγματικά αυτό που κάνουν· όμως το κάνουν, και τότε έρχεται η κριτική θεωρία για να στοχασθεί πάνω στην αιτία αυτής της διαφοράς ανάμεσα σε μια πραγματικότητα και στα ιδανικά της»¹. Φαίνεται ωστόσο ότι η παραπάνω διάγνωση θα μπορούσε να εφαρμοσθεί και σε μη εκπληρωμένες επαναστάσεις, όπως ήταν η επανάσταση του 1968· και ακόμα ότι φορέας ενός τέτοιου στοχασμού δεν είναι αποκλειστικά η κριτική θεωρία. Η φιλελεύθερη θεωρία διεκδικεί με τη σειρά της το δικαίωμα να αποτιμήσει τη διαφορά ανάμεσα στην πραγματική δυναμική μιας τέτοιας επαναστατικής διαδικασίας και στα όσα ιδανικά διακήρυξαν οι πρωταγωνιστές της.

Στο άρθρο αυτό προτείνουμε να διερευνήσουμε τη σκέψη ενός φιλελεύθερου στοχαστή που πίστευε ότι τα υποκείμενα του Μάη δεν έκαναν τελικά την ιστορία που νόμιζαν ότι έκαναν. Ο στοχαστής αυτός είναι ο Ραϊμόν Αρόν και η επιλογή του δεν γίνεται στην τύχη. Από τους οργανικούς διανοούμενους της γαλλικής άρχουσας τάξης, ο Αρόν υπήρξε πιθανότατα αυτός που εξέφρασε με τον καλύτερο τρόπο, στην μεταπολεμική περίοδο, την προβληματική, τους δισταγμούς, τις υπαναχωρήσεις αλλά και την επιθετική ορμή της τάξης του. Είναι άλλωστε ένας από τους ελάχιστους –τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70– «μεγάλους» διανοούμενους που διέφυγαν από την ηγεμονία της αριστεράς στο χώρο των ιδεών. Η διαμάχη του με τους διανοητές του αντίπαλου στρατοπέδου, και κυρίως με τον Ζαν-Πωλ Σαρτρ, άφησε ανεξίτηλα τα ίχνη της και αυτό όχι μόνον στις στήλες των εφημερίδων, που έτσι κι αλλιώς αρέσκονται σε τέτοιου είδους μονομαχίες.

Επιπλέον, η στάση του Αρόν στη διάρκεια των γεγονότων του Μάη διακαίωσε, για μιαν ακόμη φορά, το χαρακτηρισμό του ως του σημαντικότερου συντηρητικού διανοούμενου. Του συντηρητικού, μιας και καμιά στιγμή δεν κατόρθωσε να κρίνει τον αποτροπισσμό του για όσα συνέβαιναν γύρω του. Συγχρόνως όμως και τον σημαντικότερο,

καθώς απ' όλες τις εν θερμώ αναλύσεις που παρήγαγε ο συντηρητικός χώρος, η δική του μόνον είναι άξια να συζητηθεί για τη διεισδυτικότητα της καταγραφής και τη σοβαρότητα των παρατηρήσεων.

Γιατί, αλήθεια, ποιος μπορεί να σταθεί στις διάφορες ερμηνείες περί «συνωμοσίας» που είδαν το φως εκείνες τις ημέρες; Ποιος θα μπορούσε να δώσει πίστη σ' εκείνους που είδαν τη μεγαλύτερη απεργία που συγκλόνισε ποτέ τον καπιταλιστικό κόσμο ως αποτέλεσμα μιας μηχανορραφίας του ΚΚΓ και των αριστεριστικών ομάδων ή μιας συνωμοσίας που είχε το κέντρο της στο Πεκίνο ή την Αβάνα ή την Ανατολική Γερμανία;² Ενδεχομένως, το να επισειείται το πολυκέφαλο τέρας του κομμουνισμού υπήρξε ένα αποτελεσματικό μέσο για να τρομοκρατηθούν κάποιες μερίδες της κοινής γνώμης μπροστά στις εκλογές του Ιουνίου· αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μια τέτοια ερμηνεία είχε οποιαδήποτε σχέση με όσα πράγματι συνέβησαν.

Ίσως ο κριτήριο της «σοβαρότητας» –που τον αυθαίρετο χαρακτήρα του δεν μπορούμε ν' αρνηθούμε– να πληρούσε και η απόπειρα ερμηνείας που επιχειρήθηκε από τον Αντρέ Μαλρώ. Ο υπουργός Πολιτισμού του Ντε Γκωλ είδε στα γεγονότα του Μάη μια ακόμη επιβεβαίωση της συλλογιστικής του για «κρίση του πολιτισμού». Η εξέγερση των Γάλλων φοιτητών, όπως και η εξέγερση των συναδέλφων τους στην Ολλανδία, τις ΗΠΑ, τη Γερμανία, το Μεξικό και αλλού, οφείλεται όχι τόσο σε κάποιες εκπαιδευτικές δομές που χρειάζονταν μεταρρύθμιση, όσο στην ανάγκη αυτών των φοιτητών για ελπίδα, αυτή την ελπίδα που ο πολιτισμός μας δεν μπορούσε να τους προσφέρει. Σ' αυτό απέδιδε ο Μαλρώ τους σπασμούς της νεολαίας και το μηδενισμό που εκφράστηκε μέσα από τη δράση της.³ Η παγκόσμια κινητοποίηση της νεολαίας, σύμφωνα με τον Μαλρώ, εγγράφταν αναπόφευκτα στο εσωτερικό της αγωνίας που διατρέχει τον παγκόσμιο πολιτισμό. Όμως αυτός ο πολιτισμός με τα ασαφή χαρακτηριστικά ψυχορραγούσε, ήδη, από το 1926, τη χρονιά που έγραφε τον *Πειρασμό της Δύσης*.⁴ Τα μεταφυσικά ερωτήματα που έθετε δεν του επέτρεπαν να προσδώσει στον Μάη όλη του την κοινωνική και ιστορική ιδιαιτερότητα. Απλό επεισόδιο της ιστορικής μονοτονίας, ο Μάης ανήκε στην καθολι-

κή ιστορία, κανείς δεν μπορούσε να τον εκτρέψει από τη ροή του, κανείς δεν μπορούσε να τον αντιμετωπίσει.

Μέσα λοιπόν σ' αυτά που γράφτηκαν ή ακούστηκαν εκείνες τις μέρες από το συντηρητικό χώρο, η αρονική ανάλυση προβάλλει, μ' αυτόματο σχεδόν τρόπο, ως η μοναδική που μπορεί να αποτελέσει, ακόμη και σήμερα, πηγή προβληματισμού. Πριν όμως προχωρήσουμε στην καρδιά της αρονικής ανάλυσης, θα θέλαμε να αναφερθούμε, έστω και συνοπτικά, στη σχέση του Αρόν με έναν Γάλλο φιλελεύθερο στοχαστή που είχε ζήσει έναν περίπου αιώνα πριν απ' αυτόν. Ο Αρόν, ακόμα και όταν ανέλυε γεγονότα που εκτυλίσσονταν μπροστά στα μάτια του, προσέφευγε στην κλασική πολιτική θεωρία και η ανάγνωσή του της κρίσης του Μαΐου δεν ξεφεύγει απ' αυτό τον κανόνα, εμπεριέχοντας πολλά στοιχεία από τη σκέψη αυτού του πνευματικού του προγόνου.

Αρόν και Τοκβίλ

Τον Ιανουάριο του 1967 εκδίδονται στα γαλλικά *Τα στάδια της κοινωνιολογικής σκέψης*,⁵ ένα από τα βασικά έργα της αρονικής βιβλιογραφίας. Σ' ένα από τα κεφάλαιά του, ο Αρόν καταπιάνεται με τη στάση των κοινωνιολόγων απέναντι στην επανάσταση του 1848. Πριν προχωρήσει στην ανάλυση της σκέψης των Κοντ, Τοκβίλ και Μαρξ, ο συγγραφέας κάνει μια προκαταρκτική διαπίστωση που αφορά την ομοιότητα που παρουσιάζει ο επαναστατικός-αντεπαναστατικός κύκλος 1848-1851 με τους πολιτικούς αγώνες του 20ού αιώνα. Σίγουρα όλα τα στοιχεία της διαπλοκής αυτής δεν θα μπορούσαν να βρουν μια πιστή απεικόνιση στα διαδραματιζόμενα του αιώνα μέσα στον οποίο ζούμε, αλλά κάτι τέτοιο ελάχιστα μειώνει τη δύναμη της αναλογίας, σημειώνει ο Αρόν.

Στη συνέχεια, καταγράφοντας τις αναλύσεις των τριών κοινωνιολόγων, ο Αρόν δεν κρύβει την προτίμησή του για τον δεύτερο απ' αυτούς. Γιατί όμως αυτή η εκλεκτική συγγένεια με τον αριστοκρατικής καταγωγής Τοκβίλ; Ο στοχαστής του 20ού αιώνα και αυτός του 19ου μοιράζονται, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, ένα πάθος ζωής: το πάθος των πολιτικών ελευθεριών. Και για τους δύο οι πολιτικές ελευθερίες παίρνουν σάρκα και οστά μέσα από τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς. Σε κανέναν, όμως, δεν διαφεύγει το γεγονός ότι οι θεσμοί αυτοί δεν έχουν οργανική σχέση με την κοινωνία και τις ανάγκες της. Πρόκειται περισσότερο για τεχνητά κατασκευάσματα, των οποίων όμως ο ρόλος είναι αναντικατάστατος, μιας και είναι προορισμένοι να διαφυ-

λάξουν τις πολιτικές ελευθερίες. Αυτοί οι απαραίτητοι-εύθραυστοι θεσμοί δεν μπορούν να λειτουργήσουν παρά μόνο όσο υπάρχουν κανονικότητες. Τίποτα λοιπόν δεν απειλεί περισσότερο την ασταθή ύπαρξή τους όσο οι διακοπές αυτών των κανονικότητων, όσο, δηλαδή, οι επανα-

πνείμα των σαλονιών και στην πολιτική το πνεύμα της λογοτεχνίας. Αυτό που αποκαλώ λογοτεχνικό πνεύμα στην πολιτική συνίσταται στο ν' αναζητάς αυτό που είναι ευφινές και καινούριο, περισσότερο απ' αυτό που είναι αληθινό, στο ν' αγαπάς αυτό που είναι όμορφο περισσότερο

στάσεις. «Ήξερα», γράφει ο Τοκβίλ, «ότι αν μια μεγάλη επανάσταση μπορεί να θεμελιώσει την ελευθερία σε μια χώρα, η διαδοχή περισσότερων επαναστάσεων καθιστά για μεγάλο χρονικό διάστημα κάθε κανονική ελευθερία αδύνατη». Το κλείσιμο του κύκλου 1848-1851 με τη «νόθα» μοναρχία του Λουδοβίκου θα επιβεβαιώνει την πρόγνωση του Τοκβίλ.

Η συμπάθεια όμως του Αρόν στρεφόταν προς τον Τοκβίλ και για έναν άλλο λόγο. Ο Τοκβίλ είχε αναλύσει τα χαρακτηριστικά και τις συνέπειες της ανάμειξης των Γάλλων διανοούμενων στην πολιτική ζωή μ' έναν τρόπο που ο Αρόν επικροτούσε. Πιστεύοντας σε αφηρημένες αρχές, σε γενικόλογες θεωρίες, επιθυμώντας το ανθενικό, το ευφινές και το καινούριο, ο «άνθρωπος των γραμμάτων» στη Γαλλία, έγραφε ο Τοκβίλ, διψούσε απέναντι στα γεγονότα και, έχοντας μια απέραντη πίστη στη θεωρία, δεν αναμετρούσε με ακρίβεια τους αναπόφευκτους κινδύνους που συνοδεύουν τις επαναστάσεις. Αυτό το πνεύμα θα συναντούσε ο Τοκβίλ το βράδυ της 25ης Φεβρουαρίου 1848 στο πρόσωπο του φίλου του, λογοτέχνη και ιστορικού, Αμπέρ. Ο Αμπέρ δεν έκρυβε τον ενθουσιασμό του για τα επαναστατικά γεγονότα που είχαν προηγηθεί. Νά πώς τον περιέγραφε ο Τοκβίλ: «Ο Αμπέρ ήταν ένας άνθρωπος του πνεύματος και, πράγμα που αξίζει περισσότερο, ένας άνθρωπος της καρδιάς... Δυστυχώς, ήταν πολύ επιρρεπής στο να μεταφέρει στη λογοτεχνία το

απ' αυτό που είναι χρήσιμο, στο να φαίνεσαι ευαίσθητος στο καλό παίξιμο και στην ευφράδεια των πρωταγωνιστών, ανεξάρτητα από τ' αποτελέσματα του έργου, και στο να παίρνεις αποφάσεις τελικά περισσότερο με γνώμονα τις εντυπώσεις παρά τη λογική». Στον ενθουσιασμό του Αμπέρ, ο Τοκβίλ αντέτασσε τον δικό του σκεπτικισμό. Όσα είχαν προηγηθεί εκείνο τον Φεβρουάριο ήταν γι' αυτόν όχι μόνο ένας θρίλαμπος της ελευθερίας αλλά μάλλον ο προάγγελος της τελικής της ήττας. Οι δύο αυτές στάσεις της γαλλικής διανοήσης, αυτή του επαναστατικού ενθουσιασμού, όποια κι αν είναι τα αποτελέσματά της, και αυτή του δύσθυμου σκεπτικισμού πάνω στο τελικό αποτέλεσμα των αναστατώσεων, επιβιώνουν σήμερα και πιθανόν θα εξακολουθούν να επιβιώνουν, σημειώνει το 1967, ο Αρόν.⁶

Ο Αρόν για τον Μάιο του 1968

Ένα χρόνο αργότερα ήρθε με απρόβλεπτο τρόπο ο Μάης. Ο Αρόν, μιας και το σκηνικό ήταν πάντα αυτό του Παρισιού, μιας και είχε ήδη επιστημάνει ότι το έργο που παίχτηκε ανάμεσα στο '48 και το '51 είχε επαναληφθεί πολλές φορές τον 20ό αιώνα, θα διάλεγε να υποδυθεί το ρόλο του Τοκβίλ μπροστά στην επανάσταση του Φεβρουαρίου 1848. Αυτός ο Τοκβίλ-Αρόν βρισκόταν αντιμέτωπος με τους Αμπέρ-Σαρτρ, Αλτουσέρ, Μορέν, Καστοριάδη και άλλους.

Η επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1848 είχε ξεσπάσει μέσα από τη δράση νεαρών ταραξιών που κινιόντουσαν πέρα από την επίσημη αντιπολίτευση στον Λουδοβίκο Φίλιππο, ήταν «τα χαμίνια του Παρισιού» αυτά που άρχισαν την ατμοσφαιρική και το έκαναν ... με ευθυμία, ό-

λόγω των απεργιών, η επανέκδοση του *opus magnum* του, της *Πραγματείας Γενικής Κοινωνιολογίας*, έφθανε στα χέρια του Αρόν, από τη Γενεύη, εκείνες ακριβώς τις μέρες του Μάη.¹³ Ο Αρόν θα φόραγε συχνά σ' αυτή την ανάλυση το ένδυμα του Παρέτο και αρκετές φορές μάλι-

τους. Έζησαν μέσα σε μια ψευδαίσθηση συναδέλφωσης προσπαθώντας να ακυρώσουν το φορτίο της μοναξιάς τους. Αποδύθηκαν σε «θεατρικές» απόπειρες ισοσότητας, για να γκρεμίσουν το ιεραρχικό οικοδόμημα μέσα στο οποίο είναι εγκλωβισμένοι. «Συλλογικός παροξυσμός», κατά τον Αρόν, ο Μάης, δεν ήταν παρά μια τεράστια απόπειρα «απελευθέρωσης από ψυχολογικά συμπλέγματα», δεν ήταν παρά ένα «ψυχόδραμα». Ψυχόδραμα και όχι δράμα, εφόσον έλειπε η φυσική βία, έλειψαν οι νεκροί. Οι επαναστάτες του Φεβρουαρίου 1848, γράφει ο Τοκβίλ, «μη θέλοντας ή μην μπορώντας να μιμηθούν τις αιμοσταγείς τρέλες των προγόνων τους, παρηγορήθηκαν μιμούμενοι τις γελοίες τρέλες τους».¹⁵ Οι επαναστάτες του Μαΐου του 1968, γράφει ο Αρόν, μιμούμενοι τους προγόνους τους ύψωσαν οδοφράγματα σε μια εποχή που τα οδοφράγματα στερημένα από οποιαδήποτε στρατιωτική αποτελεσματικότητα δεν διατηρούσαν παρά μόνο ψυχολογική.¹⁶ Μετάβαση από την υλική στη συμβολική αποτελεσματικότητα, τα οδοφράγματα εξέφραζαν την επιβίωση της επανάστασης μέσα στο συλλογικό υποσυνείδητο και μαρτυρούσαν για την εκστατική μνήμη που διατηρούν οι Γάλλοι για τις επαναστάσεις-πανηγύρια τους, τις μοναδικές στιγμές που κατορθώνουν να βιώσουν, έστω και προσωρινά, όσα τους αρνούνται καθημερινά.

Σε εκείνο το πανηγύρι ακούστηκαν πολλά. «Δικαίωμα στο λόγο», το ονομάτισαν οι πρωταγωνιστές του, «μαραθώνιος της φλυαρίας»¹⁷ αντέτεινε ο κυνικός Αρόν. Μικρή μόνο σχέση είχαν οι ψευδολογικές θεωρίες που διατυπώθηκαν εκείνες τις μέρες με τα συναισθήματα που έσπρωξαν τους ανθρώπους στο δρόμο. Την παραμικρή επίδραση δεν θα μπορούσαν να ασκήσουν πάνω στην εξέλιξη της κοινωνίας. Γιατί, αναρωτιέται ο Αρόν-Τοκβίλ-Παρέτο, ποια κοινωνία θα ήταν δυνατό να λειτουργήσει με βάση τις αρχές των αναρχο-ελευθεριακών και αναρχο-συνδικαλιστικών ιδεολογιών που κυριαρχούσαν στο κίνημα του Μάη. Η ιεραρχία, που οι φορείς αυτών των ιδεολογιών αρνιόντουσαν, είναι εγγεγραμμένη στα κύτταρα της κοινωνικής ζωής· καμιά κοινωνία δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς να υπάρχουν κάποιοι στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας και κάποιοι στην κορυφή.

Επανάσταση συγκινησιακή, λοιπόν, επανάσταση ηθική, χωρίς στόχο και σχέδιο, δεν θα μπορούσε να πληρώσει τα όσα ακούγονταν εκείνες τις μέρες. Αυτοί που κύρια την εμπύχωναν – το P.S.U., οι τροτσκιστές, οι μαοϊκοί και οι αναρχικοί – ήταν ανίκανοι να οικοδομήσουν μια καινούρια τάξη πραγμάτων. Το μόνο που θα μπορούσαν να κάνουν ήταν να

πως τα σχολιαρόπαιδα όταν πάνε διακοπές...¹⁰ Όμοια, στο Μάη, το έναυσμα το έδωσαν νεαροί εξωκοινοβουλευτικοί που επιζητούσαν τη γέννηση της επανάστασης μέσα από τη χαρά και όχι από τη θυσία».¹¹ Όλους αυτούς όμως θα έπρεπε να τους πάρει κανείς στα σοβαρά, σημειώνει ο Αρόν, γιατί άνοιξαν ένα ρήγμα, απ' όπου θα μπορούσαν να εισχωρήσουν ανορθολογικές και απρόβλεπτες δυνάμεις. Και αυτό όχι τόσο για τις ιδέες τους, εφόσον οι ιδέες αυτές είναι προμαρξιστικές, ουτοπικές, «λησμονούν έναν αιώνα ιστορίας και αγνοούν τους καταναγκασμούς της επιχείρησης και της οικονομίας».¹²

Εξάλλου, στη διάρκεια των επαναστατικών αναστατώσεων, μικρή σημασία έχει το περιεχόμενο των ιδεών που καταντίνονται, των συνθημάτων που εκτοξεύονται, των λόγων που λέγονται. Ο αναλυτής, συνιστά ο Αρόν, είναι προτιμότερο να στραφεί προς τις συγκινησιακές και συναισθηματικές καταστάσεις των πρωταγωνιστών. Μια τέτοια ερμηνευτική πρόταση, παρούσα στον Τοκβίλ, είναι περισσότερο τυπική ενός άλλου συντηρητικού κοινωνιολόγου, του Βίλφρεντο Παρέτο. Ο Παρέτο δεν διαισθάνθηκε την επικράτηση των σοσιαλιστικών ιδεών, όπως ο Τοκβίλ, και δεν προφήτεψε ότι οι αγώνες του 20ού αιώνα θα έχουν κοινωνικό χαρακτήρα, γιατί γράφοντας στο γύρισμα του αιώνα βίωσε με τρόπο όλα αυτά που ο Τοκβίλ διείδε. Από μια παράξενη τύχη, μέσα από χίλιες δυσκολίες

στα χωρίς να βγάλει το άλλο, του Τοκβίλ.

Τι έλεγε όμως ο μαρκήσιος Παρέτο; Παρατηρώντας την κοινωνική συμπεριφορά των ανθρώπων, διαπίστωνε ότι στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων η δράση τους είναι μη λογική. Έρμαιο του συναισθήματος, που αποτελεί την υποδομή της πράξης στον κοινωνικό χώρο, οι άνθρωποι είναι παρά ταύτα υποχρεωμένοι να δικαιολογήσουν τη συμπεριφορά τους και προσφεύγουν τότε σε *a posteriori* ψευδολογικούς ισχυρισμούς, σε ιδέες και θεωρίες. Δεν πρέπει όμως, συνιστά ο Παρέτο, να ακουίμαστε σε αυτό το απατηλό διανοητικό οπλοστάσιο, πρέπει πάντοτε να αναζητούμε τις σταθερές που ωθούν τους ανθρώπους, πάει να πει τα συναισθήματα.

Ο Αρόν, σε μια «δημιουργική εφαρμογή» των όσων συνιστούσε ο Παρέτο, θα προέβαινε σε μια διάγνωση της ψυχικής κατάστασης των Γάλλων. Το πόρισμα του ήταν ότι έπασχαν. Οι Γάλλοι φοιτητές έπασχαν από μοναξιά, από έλλειψη κοινοβιακής ζωής. Η απόδοση από τους καθηγητές και η απόσταση ανάμεσά τους τους καθιστούσε ένα «μοναχικό πλήθος». Πολλοί Γάλλοι διανοούμενοι ένιωθαν στερημένοι από το όνειρό τους για μια ελευθεριακή (*libertaire*) κοινωνία, απαλλαγμένη από τη σταλινική γραφειοκρατία. Όλοι, τέλος, υπέφεραν από ένα «σύστημα υπερβολικά άκαμπτο, από μια ιεραρχία υπερβολικά αυταρχική».¹⁴ Βγήκαν έτσι στους δρόμους προσπαθώντας να εξορκίσουν την καθημερινότητά

καταστρέφουν. Η δική τους αδυναμία όμως θα μπορούσε να σημάνει τη δύναμη άλλων. Η αληθινή ιστορία γραφόταν μακριά τους, τους προϋπέθετε χωρίς όμως να είναι αυτά που καθόριζαν τη δυναμική τους. Οι πρωταγωνιστές του Μάη έπασχαν από τύφλωση, βιάδιζαν χωρίς στην πραγματικότητα να ξέρουν πού πάνε, δεν έβλεπαν ότι στη γωνία παραμόνευε... ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης. Τις περιόδους της υπερβολικής αναρχίας τις ακολουθούν, αναπόφευκτα, περίοδοι αυταρχισμού, εξίσου υπερβολικού· αυτό ήταν το μεγάλο μαθημα που κληροδότησε ο Τοκβίλ στον Αρόν· εφόσον αυτοί που πρωταγωνίστησαν σε εκείνη την αναταραχή δεν ήταν παρά κακοί επαρχιώτες ηθοποιοί, εφόσον οι ελευθεριακές μέθοδοι που επικαλέστηκαν ήταν ανεφάρμοστες στην κοινωνία, τότε η μόνη έξοδος από την κρίση δεν θα μπορούσε παρά να είναι μια λύση τύπου Λουδοβίκου Βοναπάρτη, είτε δηλαδή ένα ενισχυμένο καθεστώς της Δεξιάς, είτε μια κυβέρνηση τύπου λαϊκού μετώπου, κυριαρχούμενη από τους κομμουνιστές. Για τον κοινωνικά συντηρητικό Αρόν, για τον προσηλωμένο στις πολιτικές ελευθερίες, αν υπήρχε κάτι στο Μάη που τον ανησυχούσε, ήταν ακριβώς αυτό το ενδεχόμενο, αυτή η πιθανότητα μετατροπής του ψυχοδράματος σε δράμα.

Ευτυχώς όμως γι' αυτόν, το ΚΚΓ, αν εξαιρέσει κανείς κάποιες στιγμές που φοβούμενο το ξεπέρασμά του από τα αριστερά έδειξε μια διάθεση συμμετοχής, συνολικά έμεινε μακριά από τα τεκταινόμενα. Αρνούμενο να στραφεί ενάντια σε μια κυβέρνηση που η εξωτερική της πολιτική είχε την έγκριση της ΕΣΣΔ, προσπαθώντας να ξεφύγει από το πολιτικό γκέτο που το είχε ρίξει ο ψυχρός πόλεμος, έπαιξε σ' όλη αυτή την περίοδο το χαρτί της ομαλότητας. Παρά τις επαναστατικές διακηρύξεις του –το ΚΚΓ ανέβαζε τον τόνο, σημειώνει ο Αρόν, κατ' αναλογία με την απροθυμία του να δράσει–, το κόμμα που διέθετε αυτό που δεν διέθεταν οι αριστεριστικές ομάδες, την υποστήριξη δηλαδή των εργατικών μαζών, το κόμμα που θα μπορούσε να θέσει ζήτημα εξουσίας, δεν το έκανε. Έγινε λοιπόν μια άτυπη συμμαχία ανάμεσα στο ΚΚΓ και το στρατηγό Ντε Γκωλ, συμμαχία που ακύρωσε τον κίνδυνο αυταρχικής εκτροπής.

Η αυταρχική εκτροπή που φοβήθηκε ο Αρόν, ή η επανάσταση που έλλειπαν άλλοι, δεν έγινε. Η απουσία του ΚΚΓ και η αδυναμία των πολιτικών μειοψηφιών που συντέλεσαν στη γένεση των γεγονότων και συμμετείχαν στην εξέλιξή τους ήταν οι αιτίες γι' αυτό. Υπήρχε όμως μια επανάσταση την περίοδο αυτή, διαπιστώνει ο Αρόν· μια επανάσταση μέσα στην επανάσταση που δεν έγινε. Ο χώρος

της ήταν το γαλλικό πανεπιστήμιο και το όνομα που πήρε ήταν «φοιτητική εξουσία». Οι φοιτητές δεν αρκέστηκαν να προτείνουν ή, έστω, να συζητήσουν με τους καθηγητές τους τις μεταρρυθμίσεις που ήθελαν –μεταρρυθμίσεις που ήταν και για τον Αρόν επιθυμητές–, προχώ-

ησαν ακόμη περισσότερο. Σύμφωνα με μια «καθαρή της ανταρσίας τεχνική», προσπαθήσαν να θεσμοποιήσουν το δικαίωμα στο λόγο και δανειζόμενοι μεθόδους από τις πολιτικές επαναστάσεις έθεσαν σε εφαρμογή καινούρια όργανα διαχείρισης. Σε αυτά δεν μετείχαν, όπως στα παλιά όργανα, μόνον οι διδάσκοντες αλλά και οι διδασκόμενοι. Και αν διατρέξει κανείς τις σελίδες της «Ανέρεντης Επανάστασης» θα διαπιστώσει ότι απ' όσα συνέβησαν το Μάη τίποτα δεν φάνηκε περισσότερο ατελειτικό για τον Αρόν, όσο αυτή η συμμετοχή των φοιτητών. Συμμετοχή προβληματική, γιατί κατέλυε τη «φυσική ιεραρχία» ανάμεσα σ' αυτούς που «ξέρουν» και σ' αυτούς που «δεν ξέρουν», αυτά είναι τα λόγια του.¹⁸ Συμμετοχή απαράδεκτη για το συμβολικό της φορτίο, έστω και αν αυτό δεν το ομολογεί. Συμμετοχή, τέλος, επικίνδυνη γιατί θα μπορούσε να μετατρέψει το πανεπιστήμιο σε μια «πολιτική μηχανή πολέμου», η κατάληψη της οποίας θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση της εξόρμησής για την κατάλυση της κοινωνικής τάξης πραγμάτων στο σύνολό της.

Για την αιτιολογία του Μάη

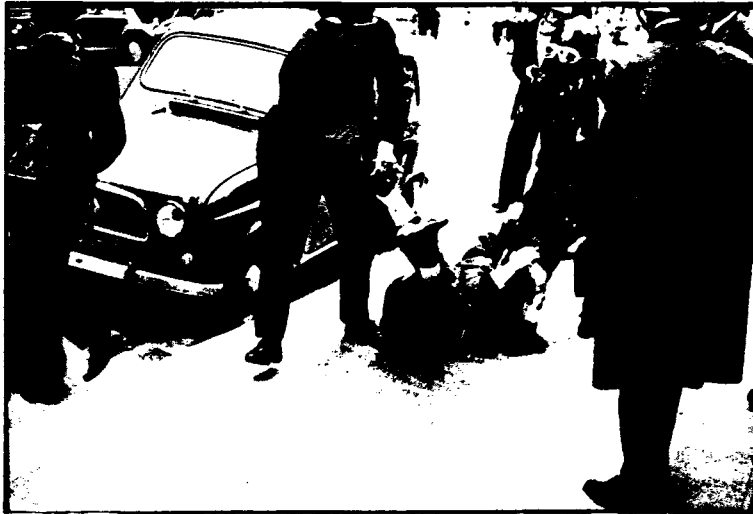
Μπροστά στα ιστορικά γεγονότα, γράφει ο Τοκβίλ, συγκρούονται σχεδόν πάντα δύο απόπειρες ερμηνείας. Η πρώτη, χαρακτηριστική των ανθρώπων των γραμμάτων, πιστεύοντας σε απόλυτα συστή-

ματα επιχειρεί να αναγάγει αυτά τα γεγονότα σε γενικές αιτίες, που συνδέονται μεταξύ τους με μοιραίο τρόπο και «καταργούν τους ανθρώπους από την ιστορία του ανθρώπινου είδους». Η δεύτερη, αυτή των πολιτικών που ζουν μέσα στην ασυναρτησία των καθημερινών γεγονότων, επιμένει στα ιδιαίτερα συμβάντα. Και οι δύο λαθεύουν, δηλώνει κατηγορηματικά ο Τοκβίλ. «Η επανάσταση του Φεβρουαρίου», σημειώνει, «όπως και τα άλλα μεγάλα γεγονότα αυτής της φύσης, γεννήθηκε από γενικές αιτίες γονιμοποιημένες... από ατυχήματα και θα ήταν επιφανειακό το να την αναγάγεις αναγκαστικά στις πρώτες ή να την αποδώσεις αποκλειστικά στα δεύτερα».¹⁹ Η ίδια ερμηνευτική πρόταση είναι παρούσα και στην αρονική απόπειρα ανάλυσης των αιτιών που οδήγησαν στον Μάη, έστω και αν ο συγγραφέας δεν μπαίνει στον κόπο να τη διατυπώσει ρητά.

Ανάμεσα στις γενικές αιτίες, την πρώτη θέση κατέχει αναμφίβολα, για τον πανεπιστημιακό Αρόν, η κρίση του γαλλικού πανεπιστημίου. Σε έναν σχετικά μεγάλο αριθμό σελίδων, ο Αρόν προσπαθεί να διαγνώσει την ασθένεια ενός θεσμού στο εσωτερικό του οποίου η επανάσταση έγινε, σε αντίθεση με την υπόλοιπη κοινωνία. Οι φοιτητές ανησυχούσαν για το επαγγελματικό τους μέλλον, που γινόταν ολοένα και πιο αβέβαιο, ενώ ταυτόχρονα κατατρέχονταν από μια θεμελιώδη ψυχολογική αντίφαση. Έχοντας ωριμάσει από τα 14 ή τα 15 χρόνια τους και με

φερε, σημειώνει ο καθηγητής της Σορβόνης Αρόν, και από την απόλυτη εξουσία των καθηγητών. Μοναδικοί κύριοι της έδρας, μπορούσαν ανεξέλεγκτα να αυθαιρετούν οξύνοντας τις αντιθέσεις τους όχι μόνο με τους φοιτητές αλλά και με αυτό το ημιπρολεταριάτο διανοουμένων

της άρχουσας τάξης προς τον εαυτό της, καθιστώντας την ανίκανη να αντιμετωπίσει με αποφασιστικότητα όσα συνέβησαν. Μοιάζουν σε τούτο με τους τοκβιλιανούς «ανθρώπους των γραμμάτων» του 18ου αιώνα που συνετέλεσαν στην τύφλωση της αριστοκρατίας, τύφλωση

συνείδηση της ωριμότητάς τους, ήταν παρά ταύτα υποχρεωμένοι να ζουν εξαρτημένοι και χωρίς τις υπευθυνότητες που επιβάλλει η ενηλικίωση. Την παραπάνω αντίφαση έρχονταν με καίριο τρόπο να οξύνουν οι εξετάσεις, δημιουργώντας ένα ιδιότυπο επαναστατικό δυναμικό.

Ο συγγραφέας, πιστός στο παρετιανό πρότυπο ανάλυσης, δεν πίστεψε τίποτα απ' όσα οι φοιτητές, ακολουθώντας τις αναλύσεις των Μπουρντιέ και Πασσερόν, καταμαρτυρούσαν στις εξετάσεις ως μηχανισμό κοινωνικής επιλογής και επικύρωσης της συμμετοχής στη μορφωμένη τάξη· αυτός προτίμησε να τις αποτιμήσει σαν ένα μηχανισμό προσβολής εύρωτων προσωπικοτήτων. Μια ακόμη αιτία επανάστασης ή, ακριβέστερα, μια ευνοϊκή συνθήκη για την εκπλήρωση της, ήταν ο αποπνικτικός συγκεντρωτισμός και η συνάδουσα έλλειψη διαφορετικότητας ανάμεσα στα γαλλικά πανεπιστημιακά ιδρύματα.

Ο Τοκβίλ εξηγούσε, το 1848, ότι ο συγκεντρωτισμός διευκόλυνε την επανάσταση, μιας και όποιος γινόταν κύριος του Παρισιού κατόρθωνε να γίνει μονομιάς κύριος της Γαλλίας. Ο Αρόν εξηγούσε, το 1968, ότι μια εξέγερση που ξεκίνησε από τη Ναντέρ μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα κατέληγε στην Κομμούνα της Σορβόνης και από εκεί, λόγω του συγκεντρωτισμού και της ομοιομορφίας, εξαπλωνόταν σε ολόκληρη τη Γαλλία.

Το γαλλικό πανεπιστήμιο όμως υπέ-

που αποτελούσαν οι βοηθοί. Οι βοηθοί, άλλωστε, τασσομένοι επικεφαλής των φοιτητών, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πανεπιστημιακή επανάσταση του Μάη. Και ως προς τούτο δεν υπάρχει τίποτα το αναπάντεχο, μιας και όπως γράφει ο Αρόν: «Όλοι οι παρατηρητές των επαναστάσεων, ο Τοκβίλ και ο Παρέτο και οι άλλοι, ήξεραν ότι το πιο επαναστατικό στοιχείο δεν είναι τοποθετημένο στο κάτω μέρος της ιεραρχίας αλλά ενδιάμεσα, αυτό δηλαδή που έχει αρκετά ανυψωθεί ώστε να βλέπει με ευκρίνεια το διάστημα που έχει να διανύσει για να φτάσει στην κορυφή». ³⁰ Ακόμα και στην ανάλυση του πανεπιστημίου που επιχειρεί, ο Αρόν είναι δέσμιος του ελιτίστικου σχήματος: η ελίτ των καθηγητών δεν κινδύνευσε τόσο από τη μάζα των φοιτητών όσο από την αντι-ελίτ των βοηθών. Οι φοιτητές αποτέλεσαν απλά το εφαλτήριο στην προσπάθεια ανόδου των βοηθών.

Συγχρόνως ο Αρόν υποδεικνύει και τους διανοούμενους ως υπεύθυνους για το ξέσπασμα του Μάη. Δέσμιος αυτής της ενδημικής δυσπιστίας της γαλλικής σκέψης προς τα γεγονότα, φορείς ενός ουτοπιστικού, μηδενιστικού σχεδίου, οι διανοούμενοι πυροδότησαν μια εξέγερση χωρίς να έχουν συλλάβει την κοινωνία που θα ερχόταν να αναπληρώσει την κοινωνία που αρνιόντουσαν.

Τους διανοούμενους όμως δεν τους βαρύνει μόνον η κατηγορία ότι κινητοποίησαν τις μάζες· κατηγορούνται, επιπλέον, γιατί κλόνισαν την εμπιστοσύνη

που την οδήγησε τελικά στον αφανισμό. Ήταν σαν αυτούς τους «ανθρωπιστές» διανοούμενους του γυρίσματος του αιώνα, που στόχευε ο Παρέτο με την κατηγορία ότι αποστέργησαν την άρχουσα τάξη απ' όλη της τη ρώμη και την έκαναν τρωτή στο σοσιαλιστικό κίνδυνο. «Αν καμιά άρχουσα τάξη δεν κυριαρχεί αθώα», γράφει ο Αρόν, «μια άρχουσα τάξη που δεν είναι σίγουρη για τον εαυτό της είναι καταδικασμένη σε θάνατο». ³¹ Αν ένας διευθυντής επιχείρησης, διαβρωμένος από την επίδραση αυτού του αφηρημένου και συγκινησιακού αριστερισμού, που κυρίαρχησε στη δεκαετία του '60, αισθάνεται ένοχος και δεν πιστεύει σ' αυτά που κάνει, τότε είναι σίγουρο ότι θα υποχωρήσει μπροστά στην παραμικρή τριβή. Η αρονική ανάλυση είναι ταυτόχρονα μια επίκληση στην αστική τάξη για να ξαναβρεί τις χαμένες αρετές της, για να ξαναγίνει κατακτητική.

Η αυστηρή πολιτική λιτότητας της κυβέρνησης Πομπιντού είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων και ιδιαίτερα των χαμηλόμισθων. Αυτό, σε συνδυασμό με τα πρώτα κρούσματα ανεργίας – φαινόμενο που δεν είχε κάνει αισθητή την παρουσία του από το 1945–, οδήγησε σε αναβρασμό στους εργαζόμενους, που μοιραία πήρε, λόγω γαλλικών ιδιαιτεροτήτων, «επικίνδυνες» διαστάσεις. Τα εργατικά συνδικάτα, εξηγεί ο Αρόν, στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία, η ΟΔΓ, οι ΗΠΑ κλπ., είναι η βασική

των εργατικών δομών, θύματα ενός συστήματος εξουσίας που δεν θεμελιώνεται στη γνώση ή τις ικανότητες, οι κοινωνικές αυτές κατηγορίες στράφηκαν ενάντια σ' ένα άκαμπτο ιεραρχικό πρότυπο, ενάντια σε μια συγκεντρωτική γραφειοκρατία, ενάντια, τέλος, σε μια αυταρχική

συντηρητική δύναμη· συνδικάτα διεκδικητικού χαρακτήρα αποτελούν τον ύψαλο πάνω στην οποία προσκρούει ο επαναστατικός αναβρασμός των εργατών. Σε αντίθεση με αυτά, τα γαλλικά συνδικάτα, με το χαμηλό ποσοστό αντιπροσώπευσης της εργατικής τάξης, δεν κατορθώνουν να την ενσωματώσουν στην κοινωνία και, κατά συνέπεια, να μετριάσουν τον επαναστατικό της πυρετό, που καταλήγει αναπόφευκτα σε απόπειρες ανατροπής της κεντρικής εξουσίας. Σε αυτή τη δομική αδυναμία των συνδικάτων πρέπει να προστεθεί η φρεσκάδα που διατηρούν στην ψυχή του γαλλικού λαού οι επαναστατικές παραδόσεις. Οι Γάλλοι, με αυτή την ενδημική δυσπιστία προς τους κυβερνώντες, την οποία είχε ήδη επισημάνει ο Τοκβίλ, είναι πάντοτε έτοιμοι να αποδεχτούν την πτώση του καθεστώτος κάτω από την πίεση του «πεζοδρομίου».

Ο Μάης του '68 όμως δεν πρωτοτύπησε τόσο στο ότι οι εργάτες, ανήσυχoi από τα πρώτα σημάδια μιας οικονομικής κρίσης, κατέβηκαν στους δρόμους· το ανέκδοτο του Μάη, υποστηρίζει ο Αρόν, εδράζεται στην κινητοποίηση ενός τμήματος της μπουρζουαζίας. Οι βοηθοί του πανεπιστημίου, τα στελέχη των επιχειρήσεων και άλλες συναφείς κοινωνικές κατηγορίες, «μικρομπουρζουαζία μιας μεγάλης μπουρζουαζίας», προέδωσαν με τη συμμετοχή τους στο εξεγερσιακό γίγνεσθαι του Μάη μια φουτουριστική διάσταση. Θύματα της σκληρυνσης

μορφή εξουσίας.

Τις παραπάνω γενικές αιτίες ήρθαν να γονιμοποιήσουν μια σειρά από ατυχήματα ή, αλλιώς, μια σειρά από άστοχες ενέργειες της κυβέρνησης. Η στάση της δεν είχε συνοχή. Υπερβολικά ανυποχώρητη στην αρχή οδηγούσε στη συσπείρωση ευρύτερων κατηγοριών γύρω από μια μικρή ομάδα ταραξιών. Και ενώ θα περίμενε κανείς, σημειώνει ο Αρόν, να κρατήσει με συνέπεια τη στάση που είχε αρχικά επιλέξει, η ικανοποίηση από τον Πομπιντού των αιτημάτων των διαδηλωτών, που εκφράστηκε με το άνοιγμα της Σορβόνης, έδωσε την εντύπωση ότι οι εξεγερμένοι είχαν νικήσει, με αποτέλεσμα να επεκταθούν και άλλο οι ταραχές. Στο παραπάνω θα έπρεπε να προστεθεί η αποτυχημένη τηλεοπτική εμφάνιση του Ντε Γκωλ, στις 24 Μαΐου, και η ανεξήγητη εξαφάνισή του λίγο αργότερα, που δημιούργησε την αίσθηση ενός κενού εξουσίας.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι για την ανάγνωση αυτής της ιδιότυπης κοινωνικής σύγκρουσης ο Ραϊμόν Αρόν συμβουλευτηκε τη συντηρητική φιλελεύθερη σκέψη. Διάλεξε, όχι τυχαία βέβαια τους «εχθρούς» των επαναστάσεων, τον Τοκβίλ και τον Παρέτο, για να αναλύσει την καταγωγή και την εξέλιξη των γεγονότων που ανέδειξαν με καίριο τρόπο

πόσο εύθραυστες είναι οι σύγχρονες κοινωνίες. Προσέτρεξε στους κλασικούς για να στηρίξει την άποψη ότι η εξέγερση των μηνών Μαΐου και Ιουνίου είχε τη δική της λογική, μια λογική τελείως ξένη προς αυτή των πρωταγωνιστών της. «Ψυχόδραμα», «συλλογικό ντελίριο», «τεράστια προσπάθεια απελευθέρωσης από ψυχολογικά συμπλέγματα», «συλλογικός παροξυσμός», «καρναβάλι», «κωμωδία», ο Αρόν δεν φείσθηκε λέξεων για να καταδικάσει την απειλή που διαγράφηκε ενάντια στη φιλελεύθερη τάξη πραγμάτων. Οι πρωταγωνιστές του Μάη, αποφάνθηκε ο Αρόν, έπασχαν από τύφλωση. Δεν κατόρθωσαν έτσι να δουν ότι το κίνημά τους δεν μπορούσε παρά να απολήξει σ' ένα αυταρχικό καθεστώς, είτε της γαλλικής δεξιάς είτε της κομμουνιστικής αριστεράς. Για έναν στοχαστή που ποτέ δεν ενοχλήθηκε από την επιβίωση των κοινωνικών ανισοτήτων, εφόσον τις θεωρούσε φυσικές, ο μείζων κίνδυνος των επαναστατικών διεργασιών ήταν η κατάλυση των πολιτικών ελευθεριών.

Θα περίμενε ίσως κανείς ότι η ανοστηρή κριτική, που άσκησε «εν θερμώ» ο Αρόν, θα μετριάζοταν με την πάροδο του χρόνου. Σ' όλα όμως τα βιβλία που εξέδωσε μετά τον Μάη,²² η ερμηνευτική γραμμή και η τραχύτητα των σχολίων του παραμένουν αναλλοίωτα, και αυτό μέχρι το τελευταίο βιβλίο του που κυκλοφόρησε όσο ζούσε, τα *Απομνημονεύματα*. Στα *Απομνημονεύματα*, που είδαν το φως το 1983, ενώ και πάλι η ανάλυση δεν διαφέρει από τις προηγούμενες, υπάρχει στο κλείσιμο του κεφαλαίου του αφιερωμένου στο Μάη μια περιεργή διαπίστωση: η τάξη πραγμάτων, γράφει ο Αρόν, που αποκαταστάθηκε μετά τον Μάη είναι καλύτερη από την παλιά.²³ Υπήρχαν λοιπόν στο «ψυχόδραμα» του Μάη βετικότητες που ο Αρόν είχε παραγνωρίσει; Μάλλον δεν πρόκειται γι' αυτό. Ανάμεσα στην *Ανεύρετη Επανάσταση* του 1968 και την απρόβλεπτη διαπίστωση των *Απομνημονεύματων* του 1983 είχαν αλλάξει πολλά στον πολιτικό και ιδεολογικό ορίζοντα της Γαλλίας. Οι αριστεριστικές οργανώσεις που συμμετείχαν στα γεγονότα του Μάη δεν υπήρχαν πια και όσες υπήρχαν φυτοζωούσαν. Το ΓΚΚ, καταγράφοντας τη μια εκλογική αποτυχία μετά την άλλη, ακολουθούσε ανεσώλητο το δρόμο της πολιτικής περιθωριοποίησής του. Και το πιο σημαντικό, η ηγεμονία της Αριστεράς στο χώρο των ιδεών είχε κλονιστεί σοβαρά από την επίθεση που είχε εξαπολύσει στα μέσα της δεκαετίας του '70 ο φιλελεύθερος χώρος.

Έτσι λοιπόν, τίποτα ή σχεδόν τίποτα από εκείνα που απειλούσαν τις κοινωνικές και πολιτικές κανονικότητες, τις τόσο αρεστές στον Αρόν, δεν έμοιαζε να είναι ζωντανό. Όλοι πια θα μπορούσαν να γί-

ουν κάτοχοι του Μάη του '68, εκτός ίσως από τους «φυσικούς» κληρονόμους του που ήταν οι αριστερές σκέψεις. Όταν ο αντίθετός σου, λοιπόν, δεν θέλει ή δεν μπορεί να διεκδικήσει τις μνήμες για λογαριασμό του, μπορείς να το κάνεις εσύ στη θέση του, ακόμα και όταν πρόκειται για δικές του μνήμες. Ο Ραϊμόν Αρόν φαίνεται ότι γνώριζε καλά το μάθημα αυτό, και μέσα από τη μικρή φράση των Απομνημονευμάτων επιχειρούσε μια καινούρια «ιστορική» ανάγνωση. Ο Μάης δεν ήταν πλέον ανάγκη να εξορκιστεί, θα μπορούσε κάλλιστα να ενσωματωθεί στη φιλελεύθερη προβληματική. Ο αιφνίδιος θάνατος του Αρόν, την ίδια χρονιά που κυκλοφόρησαν τα Απομνημονεύματα, διέκοψε το εγχείρημά του. Θα το πραγματώναν όμως άλλοι στη θέση του και η μικρή φράση του Αρόν θα ήταν η απαρχή των προβληματισμών τους.²⁴

Από την απόρριψη λοιπόν στην αποδοχή, και μάλιστα στο εσωτερικό της ίδιας σκέψης ή, αλλιώς, το εξαιρετικά κοινότοπο αλλά πάντα επίκαιρο: καμία ερμηνεία της ιστορίας δεν είναι αθώα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. A. Tosel, «Spinoza chez les Soviets», (Ο Σπινόζα στα Σοβιέτ), *Revue M.*, No 2, Ιούνιος 1986, σ. 25.
2. Για τις διάφορες ερμηνείες περί «συνωμοσίας», βλ. P. Beneton - J. Touchard, «Les interprétations de la crise de Mai-Juin 1968». (Οι ερμηνείες της κρίσης του Μαΐου-Ιουνίου 1968), *Revue Française de Science Politique*, Τόμος XX (No 3), Ιούνιος 1970, σσ. 504-507.
3. Από ένα λόγο που εκφώνησε ο Μαλρώ στις 20 Ιουνίου 1968, αναφέρεται στο: ό.π., σσ. 526-527.
4. A. Malraux, *La tentation de l'Occident*. Στα ελληνικά κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Εξάντας.
5. R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique* (Τα στάδια της κοινωνιολογικής σκέψης), επανεκτύπωση [1η έκδοση 1967], Paris: Gallimard, 1980, σσ. 273-304. Στα ελληνικά κυκλοφορεί από τις εκδόσεις «Γνώση» με τίτλο «Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης».
6. A. de Tocqueville, *Souvenir*. (Μνήμες), Paris: Robert Laffont, 1968, σ. 764.
7. Ο Τοκβίλ αναλύει τη στάση των Γάλλων διανοουμένων στο βιβλίο του *L'Ancien Régime et la Révolution* (Το προεπαναστατικό καθεστώς και η επανάσταση). Στο περίφημο, πια, πρώτο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου, ο Τοκβίλ επιχειρεί μια ενδιαφέρουσα σύγκριση του Γάλλου διανοούμενου με τον αντίστοιχο Άγγλο και Γερμανό. Ο Γάλλος διανοούμενος, γράφει ο Τοκβίλ, δεν ασχολείται μόνο με την καθαρή φιλοσοφία ή τη λογοτεχνία: δεν ζει, δηλαδή, όπως ο Γερμανός ομολόγός του αποτραβηγμένος από την πολιτική ζωή.

8. Α. de Tocqueville, *Souvenirs*, ό.π., σσ. 764-765.
9. R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, ό.π., σσ. 281-282.
10. A. de Tocqueville, *Souvenirs*, ό.π., σ. 742.
11. Ν. Κον Μπεντίτ, *Αριστερισμός, φάρμακο στη γεροντική ασθένεια του κομμουνισμού*, Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη, χ.χ., τόμος 1, σ. 123.
12. R. Aron, *La révolution introuvable*, (Η ανεύρετη επανάσταση), Paris: Fayard, 1968, σ. 14.
13. Βλ. G. Busino, «Souvenirs suisses», (Ελβετικές μνήμες), *Commentaire*, τόμος 8, (No 28-29), Φεβρουάριος 1985, σ. 138.
14. R. Aron, *La révolution introuvable*, ό.π., σ. 31.
15. A. de Tocqueville, *Souvenirs*, ό.π., σ. 800.
16. R. Aron, *La révolution introuvable*, ό.π., σ. 87.
17. *αυτ.*, σ. 31.
18. *αυτ.*, σ. 67.
19. A. de Tocqueville, *Souvenirs*, ό.π., σ. 762.
20. R. Aron, *La révolution introuvable*, ό.π., σσ. 59-60.
21. *αυτ.*, σ. 130.
22. Ιδιαίτερα στο *Plaidoyer pour l'Europe décadente* (Συνηγορία για την Ευρώπη που παρακμάζει), Paris: Robert Laffont, 1977, σσ. 408-421, και *Le spectateur engagé* (Ο θεατής που παίρνει θέση) Paris: Jullard, 1981, σσ. 255-271.
23. R. Aron, *Mémoires*, (Απομνημονεύματα), Paris: Juillard, 1983, σ. 496.
24. Για μια τέτοιου είδους αξιοποίηση της μικρής φράσης του Αρόν, βλ. A. Renaut, «La révolution introuvable?» (Η ανεύρετη επανάσταση;) *Pouvoirs*, No 39, Νοέμβριος 1986, σσ. 81-89. Ο Α. Renaut μαζί με δύο άλλους φιλελεύθερους στοχαστές, τον G. Lipovetsky και τον L. Ferry, βλέπουν τον Μάη όχι τόσο σαν απόπειρα εκπλήρωσης του εσχολογικού οράματος για μια μελλοντική κοινωνία, όσο σαν κορυφαία στιγμή στην πάλη του ατομικιστικού ηδονισμού για επικράτηση. Για τα γραπτά αυτών των συγγραφέων που αναφέρονται στον Μάη, βλέπε τη βιβλιογραφία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

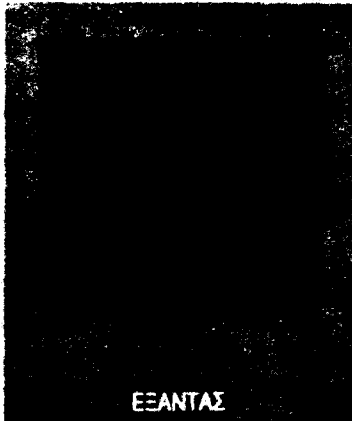
- Aron, Raymond, *Essai sur les libertés*, έκδοση αναθ. και αυξ., Paris: Calmann-Levy/L.G.F., 1976, 251 σ.
- , *Les étapes de la pensée sociologique*, επανεκτύπωση [1η έκδοση 1967], Paris: Gallimard, 1980, σσ. 273-304.
- , *La révolution introuvable*, Paris: Fayard, 1968, 189 σ.
- , *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, Paris: Robert Laffont, 1977, σσ. 408-421.
- , *Le spectateur engagé*, Paris: Julliard, 1981, σσ. 255-270.
- , *Mémoires*, Paris: Julliard, 1983, σσ. 471-497.
- Beneton Philippe, Touchard Jean «Les interprétations de la crise de Mai-Juin 1968», *Revue Française de Science Politique*, Τόμος XX (No 3), Ιούνιος 1970, σσ. 503-543.
- Busino Giovanni, «Souvenirs suisses», *Commentaire*, Τόμος 8 (No 28-29), Φεβρουάριος 1985, σσ. 137-139.
- Draus Franciszek, «Raymond Aron et la politique», *Revue Française de Science Politique*, Τόμος XXXIV (No 6), Δεκέμβριος 1984, σσ. 1198-1210.
- Ferry Luc, Renaut Alain, *La pensée '68*, Paris: Gallimard, 1985, 293 σ.
- , '68-'86. *Itinéraires de l'individu*, Paris: Gallimard, 1987, 135 σ.
- Hoffmann Stanley, «Aron et Tocqueville», *Commentaire*, Τόμος 8, (No 28-29), Φεβρουάριος 1985, σσ. 200-212.
- Lipovetsky Gilles, *L'ère du vide*, Paris: Gallimard, 1983, 249 σ.
- , «Changer la vie, ou l'irruption de l'individualisme transpolitique», *Pouvoirs*, No 39, Νοέμβριος 1986, σσ. 91-100.
- Pareto Vilfredo, *Les Systèmes Socialistes*, 7η έκδοση, Genève/Paris: Librairie Droz, 1965, (δύο βιβλία σ' έναν τόμο. Χ+408+492 σ.).
- , *Traité de Sociologie Générale*, γαλ. έκδοση, πρόλογος R. Aron, Genève/Paris: Librairie Droz, 1968, 1818 σ.
- Renaut Alain, «La révolution introuvable?», *Pouvoirs*, No 39, Νοέμβριος 1986, σσ. 81-89.
- Tocqueville Alexis de, *De la démocratie en Amérique, Souvenirs, L'Ancien Régime et la Révolution*, Paris: Robert Laffont, 1986, 1178 σ.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

ΠΑ.ΣΟ.Κ.: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας

ΜΙΧΑΛΗ ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗ
ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές
κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας
Εκδόσεις Εξάντας
Αθήνα 1988

ΜΙΧΑΛΗ ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗ

ΕΞΑΝΤΑΣ

Η έρευνα και ανάλυση της σύγχρονης πολιτικής σκηνής αποτελεί αναμφίβολα ένα δύσκολο εγχείρημα. Οι δυσκολίες προκύπτουν τόσο από τη σχέση και επαφή του μελετητή με το θέμα του, όσο και από τα προβλήματα που παρουσιάζει η συλλογή επαρκών

στοιχείων. Έτσι, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος μια μελέτη να μην αποτελεί παρά μια δημοσιογραφική παρουσίαση της πολιτικής επικαιρότητας.

Το βιβλίο του Μιχάλη Σπυρδαλάκη, ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας, αποφεύγει αυτό τον κίνδυνο και αποτελεί μια σημαντική προσπάθεια ανάλυσης και ερμηνείας της εμφάνισης, ανόδου και κυριαρχίας του ΠΑΣΟΚ στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Παρ' ότι το «φαινόμενο ΠΑΣΟΚ» έχει προκαλέσει τη συγγραφή πολλών άρθρων και μελετών, το βιβλίο του Μ. Σ. αποτελεί τη μοναδική ίσως προσπάθεια –τουλάχιστον στην ελληνική βιβλιογραφία– για μια συστηματική μελέτη και ερμηνεία της ιστορικής πορείας του ΠΑΣΟΚ. Το βιβλίο βασίζεται στη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα και έχει ως στόχο τη «μελέτη της σύντομης πορείας του ΠΑΣΟΚ προς την εξουσία, που συμπληρώθηκε με την αποφασιστική απομάκρυνση του Κινήματος από τον αρχικό του αριστερό προσανατολισμό», καθώς και την ανάλυση της εσωτερικής οργανωτικής συγκρότησης του κόμματος και ανάλυση της συμβολής της στη διαμόρφωση της πολιτικής φυσιογνωμίας και της πορείας του ΠΑΣΟΚ.

Έτσι, το βιβλίο καλύπτει την περίοδο 1974-1984 και σκοπό έχει να εντοπίσει τους παράγοντες που καθόρισαν αυτή την πορεία και προσδιόρισαν την πολιτική ταυτότητα και συμπεριφορά του κόμματος.

Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, εξετάζει τις καταβολές του ελληνικού σοσιαλισμού και το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε το ΠΑΣΟΚ, με ιδιαίτερη έμφαση στην δεκαετία του '60. Στο ίδιο κεφάλαιο εμφανίζονται και οι μεθοδολογικές υποθέσεις του συγγραφέα, οι οποίες οριοθετούν την οπτική γωνία που κυριαρχεί στο βιβλίο. Η θέση του Μ. Σ.

είναι ότι το «ΠΑΣΟΚ εκφράζει τη συμπύκνωση των ταξικών αντιπαραθέσεων της ελληνικής κοινωνίας» και ότι «ενσωματώνει ένα είδος τρισδιάστατου ταξικού αγώνα» (παλαιά και νέα μικροαστικά στρώματα η νέα εργατική τάξη των πόλεων, αγροτικά στρώματα).

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η μετάβαση από τις αντιδικτατορικές οργανώσεις στο πολιτικό κίνημα, με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο, τη λειτουργία και τις θέσεις του ΠΑΚ, που υπήρξε ο πρόδρομος του ΠΑΣΟΚ. Το κεφάλαιο αυτό, όπως και τα υπόλοιπα κεφάλαια του βιβλίου, περιέχει ένα πλήθος πρωτότυπα στοιχεία και παρουσιάζει με λεπτομερή και σαφή τρόπο την πορεία από τις αντιδικτατορικές οργανώσεις στη δημιουργία του ΠΑΣΟΚ και στη διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου, που απετέλεσε την πολιτική-ιδεολογική βάση του νεοσύστατου κόμματος.

Ο Μ. Σ. απορρίπτει τη θέση ότι η «διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου ήταν τα πάντα και τίποτα» και θεωρεί ότι το ΠΑΣΟΚ ήταν «ένα εν δυνάμει αριστερό κίνημα και η Διακήρυξη κάθε άλλο παρά απέκλειε αυτή την προοπτική». Ο βαθμός στον οποίο μπορεί να ισχύει αυτή η θέση θα συζητηθεί παρακάτω. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η παρουσίαση της δημιουργίας του ΠΑΣΟΚ, του πολιτικού κλίματος μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η ίδρυση του κόμματος, η πολιτική του συμπεριφορά και η εκλογική του εκστρατεία και απήχηση, το 1974, γίνονται κατά έναν εξαιρετικά εμπεριστατωμένο τρόπο και αποδίδουν μια συνολική εικόνα της μεταδικτατορικής πολιτικής σκηνής.

Παράλληλα με την παρουσίαση της δημιουργίας του ΠΑΣΟΚ, ο Μ. Σ. θέτει τη δεύτερη βασική θεωρητική υπόθεση της εργασίας του, που συνίσταται στη θεώρηση της εσωκομματικής δομής ως ιδιαίτερου πεδίου έρευνας, που αποτελεί κεντρική ερμηνευτική μεταβλητή για την εξέλιξη και την πολιτική φυσιογνωμία ενός κόμματος. Ο Μ. Σ. θεωρεί το οργανωτικό επίπεδο ως θεμελιώδες διαμεσολαβητικό επίπεδο μεταξύ κοινωνικού και πολιτικού, όπου «μετασχηματίζονται οι κοινωνικές ταξικές αντιπαραθέσεις σε πολιτική πρακτική και πολιτικές επιλογές». Δηλαδή, ο τρόπος με τον οποίο λύθηκαν «στο οργανωτικό και κατά συνέπεια σε όλα τα άλλα επίπεδα, οι κοινωνικές και πολιτικές αντιφάσεις που εκφράστηκαν από τις ομάδες που συγκρότησαν το ΠΑΣΟΚ» μπορεί να εξηγήσει τον τρόπο εξέλιξης και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ΠΑΣΟΚ.

Το τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο αποτελούν μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη της συγκρότησης του ΠΑΣΟΚ κατά

την κρίσιμη περίοδο 1975-77. Η έμφαση και στα δυο αυτά κεφάλαια βρίσκεται στη μελέτη του οργανωτικού προβλήματος και στον τρόπο με τον οποίο επιλύθηκε. Η οργάνωση θεωρείται ως χώρος έκφρασης ταξικών αντιπαράθεσεων, ο οποίος θα επέτρεπε στο «πολλά υποσχόμενο κίνημα» να θέσει «τη χαρισματική προσωπικότητα του Αρχηγού κάτω από τον έλεγχο συλλογικών διαδικασιών που αυτό θα ανέπτυξε». Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εξετάζεται η εσωκομματική κρίση του 1975, οι διαγραφές που ακολούθησαν το Προσυνέδριο του 1975, η ήττα των υποστηρικτών των δημοκρατικών διαδικασιών, η διαγραφή των Τροτσκιστών, η κρίση στην ΠΑΣΠ το 1976 και η τελική επικράτηση του Α.Π. και της ομάδας που ανεπιφύλακτα υποστήριζε τον αρχηγό.

Τα δύο αυτά κεφάλαια αποτελούν μια σημαντική συμβολή στη γνώση του φαινομένου ΠΑΣΟΚ και τα πρωτότυπα στοιχεία που παρουσιάζει ο Μ. Σ. αναμφίβολα συνεισφέρουν στην κατανόηση του τρόπου δημιουργίας και εδραίωσης του κόμματος. Πρέπει και πάλι να σημειωθεί ότι η παρουσίαση του πλούσιου υλικού γίνεται με αναλυτικό τρόπο που συγκροτεί μια κριτική ματιά πάνω στην πορεία διαμόρφωσης του ΠΑΣΟΚ.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η περίοδος της αξιωματικής αντιπολίτευσης και η στρατηγική που οδήγησε το ΠΑΣΟΚ στην εκλογική νίκη του 1981. Ο Μ. Σ. αναλύει τον κοινοβουλευτικό προσανατολισμό του ΠΑΣΟΚ και την εδραίωση της τεχνοκρατικής τάσης μέσα στο κόμμα, η οποία μαζί με τους παλαιοκομματικούς απετέλεσαν τις δύο σημαντικότερες τάσεις στο ΠΑΣΟΚ.

Το έκτο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζει την πρακτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο 1981-84. Ο Μ. Σ. εύστοχα επισημαίνει τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει η «κυβέρνηση της Αλλαγής» και τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τις κυβερνητικές επιλογές εκείνης της περιόδου, στο χώρο της οικονομίας, της εργατικής πολιτικής και των διεθνών σχέσεων. Η στρατηγική αναλύεται με βάση τον εσωκομματικό συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ «παλαιοκομματικών», «τεχνοκρατών» και «αριστερών». Ο Μ. Σ. θεωρεί ότι «η κατανόηση της κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ περνά και μέσα από τις εσωτερικές ισορροπίες του κινήματος». Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, οι «παλαιοκομματικοί» και οι «τεχνοκράτες» αποτελούν μια χρήσιμη και αναγκαία μειοψηφία, η οποία παρέχει ένα «άλλοθι» για τις αμφιλεγόμενες πρωτοβουλίες της κυβέρνησης.

Η μελέτη του Μ. Σ. προσφέρει πολ-

λά νέα στοιχεία για την κατανόηση του κομματικού φαινομένου στη σύγχρονη Ελλάδα. Ο Μ. Σ. παρουσιάζει ένα πλούσιο και πρωτότυπο υλικό για το ΠΑΣΟΚ με ένα συνθετικό τρόπο που συμβάλλει στην κατανόηση και ερμηνεία της ανόδου του ΠΑΣΟΚ και των παραγόντων που προσδιόρισαν την πολιτική του συμπεριφορά. Η μεγάλη συνεισφορά του βιβλίου βρίσκεται στη λεπτομερή παρουσίαση και καταγραφή της ιστορικής πορείας του ΠΑΣΟΚ από το 1974 ως το 1981, με ιδιαίτερη έμφαση στη διαμόρφωση της εσωκομματικής του δομής και του τρόπου με τον οποίο αυτή επηρέασε την πολιτική ταυτότητα και πρακτική του κόμματος. Η έμφαση στη λεπτομερή παράθεση και παρακολούθηση των γεγονότων μπορεί να οδηγήσει στη λανθασμένη εκτίμηση ότι το βιβλίο του Μ. Σ. αποτελεί μια περιγραφική-ιστορική εξέταση του ΠΑΣΟΚ. Μια τέτοια, όμως, αποτίμηση της εργασίας του Μ. Σ. είναι αβάσιμη, στο βαθμό που η μελέτη του χαρακτηρίζεται από, και βασίζεται σε, συγκεκριμένες θεωρητικές επιλογές, όπως η θεώρηση του κόμματος ως συμπύκνωσης ταξικών αντιθέσεων και η απόδοση ιδιαίτερης σημασίας στην εσωκομματική δομή και οργάνωση επειδή τη θεωρεί κεντρική ερμηνευτική μεταβλητή της πολιτικής συμπεριφοράς του ΠΑΣΟΚ. Οι επιλογές αυτές συνδέονται με αρκετά προβλήματα και παραλείψεις που εμφανίζονται στο βιβλίο και θα ήταν χρήσιμο να επισημάνουμε τις πιο σημαντικές.

Αρκετά προβλήματα και πιθανές παρανοήσεις προκύπτουν από το γεγονός ότι ο Μ. Σ. δεν κάνει μια θεωρητική ανάλυση, η οποία θα εισήγαγε και θα προετοίμαζε τον αναγνώστη για την κατανόηση του εμπειρικού υλικού. Κάτι τέτοιο δεν υπάρχει και οι θεωρητικές παρατηρήσεις-επιλογές εμφανίζονται κατά τη συζήτηση της ιστορικής πορείας του ΠΑΣΟΚ. Είναι σαφές ότι το σχήμα αυτό αποτελεί επιλογή του συγγραφέα, που θεωρεί ότι η ερμηνεία του κομματικού φαινομένου βρίσκεται στην ανάλυση της ιστορικής του εξέλιξης. Αυτό μπορεί να είναι σωστό, η έλλειψη όμως μιας θεωρητικής συζήτησης γύρω από το θέμα δημιουργεί δύο σημαντικά προβλήματα.

Πρώτον, αφήνει αρκετές έννοιες σκοτεινές και κάνει τη χρήση τους προβληματική. Για παράδειγμα, ο Μ. Σ. υιοθετεί το χαρακτηρισμό του ΠΑΣΟΚ ως «κίνηματος». Τι σημαίνει όμως ο όρος «κίνημα» και ως προς τι διαφοροποιείται το κίνημα από το κόμμα; Εκτός εάν ο όρος γίνεται δεκτός επειδή το ίδιο το ΠΑΣΟΚ αυτοχαρακτηρίστηκε σαν κίνημα. Παρόμοια προβλήματα προκύπτουν με τις έννοιες «πελατειακές σχέσεις»,

«χαρισματικός ηγέτης», «τεχνοκράτες», ακόμα και με την έννοια σοσιαλισμός. Νομίζω ότι η μελέτη θα κέρδιζε πολλά με μια θεωρητική επεξεργασία και αποσαφήνιση των εννοιών αυτών. Για παράδειγμα, μια επεξεργασία των όρων «παλαιοκομματικός», «τεχνοκράτης», «αριστερός» και «πελατειακό σύστημα», θα επέτρεπε τη διαπίστωση των ρευστών ορίων μεταξύ των τριών τάσεων που σωστά περιγράφει ο Μ. Σ. στο βιβλίο του. Επιπλέον θα διευκόλυνε την κατανόηση του πώς ένας «τεχνοκράτης» μπορεί να μεταβληθεί, ή να είναι ταυτόχρονα αριστερός και παλαιοκομματικός, υιοθετώντας πρακτικές που είναι αντίθετες με τον πολιτικό του λόγο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η μελέτη θα μπορούσε να αποδώσει και να ερμηνεύσει καλύτερα την αναβίωση, τη συχνή αντιστροφή ή την επικάλυψη των ρόλων που χαρακτηρίζουν την πολιτική συμπεριφορά στελεχών του κόμματος.

Το δεύτερο πρόβλημα που προκύπτει από την παραπάνω έλλειψη είναι η απουσία ενός κεντρικού θεωρητικού προβληματισμού, που να διαπερνά όλο

το κείμενο και να συνθέτει την επιμέρους παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ σε ένα σύνολο που ασχολείται με τη διερεύνηση και απάντηση ενός ή περισσότερων ερωτημάτων. Ερωτημάτων που προκύπτουν από το δεδομένο θεωρητικό πλαίσιο του ερευνητή.

Η τελευταία παρατήρηση είναι ίσως λίγο άδικη, διότι ο Μ. Σ., όπως ήδη σημειώθηκε, κάνει συγκεκριμένες θεωρητικές επιλογές με βάση τις οποίες οργανώνει την παρουσίαση του υλικού του. Η έμφασή του στην εξέταση της κομματικής οργανωτικής δομής είναι σαφής και ευδιάκριτη σε όλο το βιβλίο. Η βασική του όμως θέση για το χαρακτήρα του κόμματος ως συμπυκνωτή ταξικών αντιπαράθεσεων, που «εσωτερικεύουν την ταξική πάλη», δεν συνδέεται άμεσα ούτε υποστηρίζεται από το εμπειρικό υλικό που παρουσιάζει. Δυστυχώς δεν υπάρχουν –τουλάχιστον δεν υπήρχαν– στοιχεία ούτε για την ταξική σύνθεση της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, ούτε για την ταξική σύνθεση του κομματικού μηχανισμού. Επιπλέον, και άσχετα με τη διαθεσιμότητα των στοιχείων, η ανάλυση του Μ. Σ. δεν δείχνει πώς το κόμμα λειτουργεί ως συμπυκνωτής ταξικών αντιπαράθεσεων ούτε τον τρόπο με τον οποίο το ΠΑΣΟΚ εσωτερικεύει την ταξική πάλη. Το αποτέλεσμα είναι οι συχνές αναφορές σε κοινωνικά και ταξικά συμφέροντα να μη συγκεκριμενοποιούνται, ή να προβάλλεται μια αυθαίρετη ταύτιση μεταξύ ταξικών συμφερόντων και πολιτικής τους έκφρασης. Για παράδειγμα, η ταύτιση μεταξύ «παλαιοκομματικών» και «κοινωνικών στρωμάτων που βασιίζουν την κοινωνική τους αναπαραγωγή στη μικρή ιδιοκτησία και στις άπειρες παρασιτικές μικρές επιχειρήσεις» δεν προκύπτει από την παρουσίαση και ανάλυση του υλικού που γίνεται στο βιβλίο. Κατά συνέπεια, το συμπέρασμα αυτό μένει αστήρικτο, εκτός αν θεωρηθεί ως υπόθεση.

Το ίδιο πρόβλημα ισχύει και για το συμπέρασμα ότι οι «τεχνοκράτες» του ΠΑΣΟΚ, ακολουθώντας έναν τεχνοκρατικό ορθολογισμό, υπονομεύουν τα παραπάνω κοινωνικά στρώματα που ο Μ. Σ. συνδέει με την «παλαιοκομματική» τάση στο ΠΑΣΟΚ. Τέτοια συμπεράσματα προϋποθέτουν έναν ξεκάθαρο διαχωρισμό μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων και μια επίσης σαφή οριοθέτηση των πολιτικών τους εκφραστών. Η έλλειψη μιας συζήτησης-διερεύνησης των θεμάτων αυτών είναι αισθητή στο βιβλίο του Μ. Σ. και οι επιπτώσεις της φαίνονται στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται η δράση και σημασία συγκεκριμένων κοινωνικών δυνάμεων στη συ-

γκρότηση του ΠΑΣΟΚ. Έτσι, ενώ επισημαίνεται ο σημαντικός ρόλος του μικροαστικού στοιχείου στην οργάνωση και η «μικροαστικοποίηση» όλων σχεδόν των λαϊκών στρωμάτων, η μελέτη δεν διερευνά τον τρόπο εμφάνισης και τη δράση αυτών των στοιχείων μέσα στο ΠΑΣΟΚ, ούτε αναλύει τις σχέσεις και διασυνδέσεις μεταξύ των μικροαστικών στοιχείων και της συγκεκριμένης οργανωτικής και πολιτικής πρακτικής του ΠΑΣΟΚ.

Σχετικά με τη δεύτερη βασική θέση του Μ. Σ., ότι «κάθε συστηματική εξέταση κυβερνητικών ή κομματικών πολιτικών περνάει μέσα από την εξέταση της κομματικής οργανωτικής δομής», πρέπει να σημειωθεί ότι αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και αποδοτική οπτική για την ανάλυση του ΠΑΣΟΚ. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει στο συγγραφέα να διερευνήσει τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους διαμορφώνεται η πολιτικοϊδεολογική ταυτότητα του κόμματος και, στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, να εντοπίσει τη βάση του προσωποπαγούς, μονολιθικού και αυταρχικού χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ στον τρόπο με τον οποίο επιλύθηκε το οργανωτικό πρόβλημα, κυρίως κατά την κρίσιμη περίοδο 1974-75. Ο Μ. Σ. σωστά επισημαίνει τις επιπτώσεις των εσωκομματικών κρίσεων και το ρόλο που έπαιξε η προσωπικότητα του Ανδρέα Παπανδρέου στην εξέλιξη της οργάνωσης του κόμματος καθώς και στην συνολική πορεία του ΠΑΣΟΚ προς την εξουσία. Έτσι, η προσέγγιση του Μ. Σ. διευκολύνει την κατανόηση μιας σειράς «ιδιομορφιών» που χαρακτηρίζουν το ΠΑΣΟΚ, όπως ο αδιαμφισβήτητος ρόλος του Ανδρέα Παπανδρέου, η συχνή παραβίαση του καταστατικού του κόμματος, η εμφάνιση των «πρασινοφύροντων» κ.λπ.

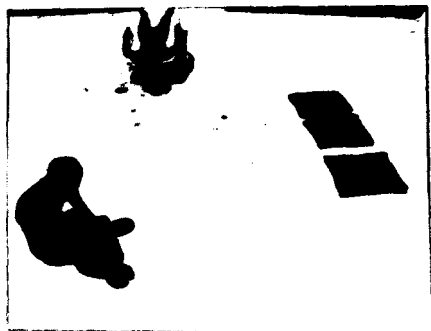
Η κριτική όμως στο οργανωτικό επίπεδο οδηγεί συχνά στην ανάδειξη της εσωκομματικής δομής ως κυρίαρχης, αν όχι μοναδικής, ερμηνευτικής μεταβλητής. Η οργάνωση, όμως, αποτελεί το επίπεδο όπου εκφράζονται και αποκρυσταλλώνονται οι κοινωνικές συγκρούσεις και αντιπαράθεσεις, και όχι το επίπεδο το οποίο τις συγκροτεί. Ο Μ. Σ. δεν αρνείται τη σημασία άλλων παραγόντων πέρα από την εσωκομματική δομή. Τους αφιερώνει, όμως, ελάχιστα χώρο, και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μελέτη του θα κέρδιζε και σε πληρότητα και σε ακρίβεια εάν ανέλυε πιο συστηματικά παράγοντες όπως ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ ή και το κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε το κόμμα. Μια ανάλυση αυτών των παραγόντων θα διευκόλυνε και την κατανόηση του ρό-

λου του «μικροαστικού» στοιχείου στη διαμόρφωση του ΠΑΣΟΚ.

Μια τελευταία παρατήρηση αφορά τη βασική θέση του Μ. Σ. ότι, το 1974, το ΠΑΣΟΚ ήταν «ένα εν δυνάμει αριστερό κίνημα». Η ίδια η ανάλυση του Μ. Σ. δεν πείθει για κάτι τέτοιο. Η κοινωνική και πολιτική ετερογένεια που χαρακτηρίζει το ΠΑΣΟΚ, σε συνδυασμό με την παρουσία ενός χαρισματικού ηγέτη, αποτελούν στοιχεία που δεν υποστηρίζουν μια τέτοια άποψη. Επιπλέον, το γεγονός της συμμετοχής στο ΠΑΣΟΚ, κατά την περίοδο 1974-75, ατόμων ή ομάδων που ήταν «αριστερές» και πίστευαν σε έναν «αριστερό δημοκρατικό σοσιαλισμό» δεν αποτελεί απόδειξη του ισχυρισμού ότι το ΠΑΣΟΚ ήταν ένα «εν δυνάμει αριστερό κόμμα». Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι παραμένει πάντα ανοιχτό το ζήτημα τι σημαίνει «αριστερό κόμμα» και ότι η «ταυτότητα» των σύγχρονων «αριστερών-σοσιαλιστικών» κομμάτων συνεχίζει να ασχολεί τη σχετική βιβλιογραφία.

Οι κριτικές αυτές παρατηρήσεις δεν αναιρούν τη σημασία και την προσφορά του βιβλίου του Σπουρδαλάκη, το οποίο αποτελεί μια αξιόλογη συμβολή στην κατανόηση του σύγχρονου κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, αποτελεί και ένα ερέθισμα για επιπλέον έρευνα και ανάλυση στο χώρο της σύγχρονης πολιτικής σκηνής.

ΛΙΛΑ ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ

Οι χώρες της Μεσογειακής Ευρώπης προσελκύουν από παλιά το ενδιαφέρον των οικονομικών σπουδών και των ιστοριογεωγραφικών μονογραφιών. Ενώ έχουν εμφανιστεί, ήδη από τη δεκαετία του 1970, συλλογές άρθρων, εντούτοις δεν έχουν αναπτυ-

κού χώρου, (β) η διαφοροποιημένη κατά τόπους συσσώρευση (ΔΙΣ) και (γ) η γεωγραφική μεταφορά της αξίας (ΓΜΑ) άμεση και έμμεση, που αποκτά κεντρική σημασία στη θεωρία του Χατζημιχάλη.

Η γεωγραφική δομή μελετάται σαν το σύνθετο προϊόν των παραπάνω διαδικασιών, αλλά και σαν αποτέλεσμα κρατικών ενεργειών (που περιορίζονται από την ιδιοκτησία της γης και τις τοπικές εκπροσωπήσεις), του ρόλου των τοπικών αρχών, των κοινωνικών κινημάτων και των γενικότερων ταξικών σχέσεων. Ο συγγραφέας θέτει στον εαυτό του έναν ιδιαίτερα δύσκολο στόχο. Με δεδομένο το υλικό που παρουσιάζεται, μια σχεδόν αποκλειστική έμφαση στα περιφερειακά κοινωνικά κινήματα θα μπορούσε να εικονογραφήσει ικανοποιητικά τα βασικά θεωρητικά του σημεία. Πράγματι, η μελέτη τους συγκροτεί, κατά τη γνώμη μου, μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές του βιβλίου. Από τη σκοπιά του γεωγράφου, ο Χατζημιχάλης προσφέρει μια μεθοδολογία που συνδέει το τοπικό με το διεθνές, παρά το γεγονός ότι η ανάλυση για τα περιφερειακά κοινωνικά κινήματα είναι συχνά επιλεκτική. Περιγράφει τη σύγκρουση μεταξύ περιφερειοποίησης (μιας διαδικασίας που οργανώνεται «από τα πάνω», από το Κράτος ή το Κεφάλαιο) και της περιφερειακής συνειδησης και δράσης (μιας αντίδρασης «από τα κάτω», από τα τοπικά συμφέροντα), που φωτίζει το ρόλο των τοπικών αντιστάσεων και διεκδικήσεων ενάντια στην άνιση ανάπτυξη και υπογραμμίζει τη σημασία του χώρου και του τόπου στον σύγχρονο καπιταλισμό. Αυτή η σύλληψη θα είχε πολλά να κερδίσει από μια πιο ευαίσθητη ταξική ανάλυση, αλλά τα αντίστοιχα στοιχεία είναι ακόμα ελλιπή και είναι δύσκολο να υιοθετηθεί σαφής ταξική προσέγγιση σε μια μελέτη με τόσο ευρύ γεωγραφικό και ιστορικό ορίζοντα.

Η έλλειψη αξιόπιστων κατηγοριών και ταξινομήσεων συναντάται κυρίως στο καθαυτό εμπειρικό-συγκριτικό τμήμα του βιβλίου, που ασχολείται με τη γεωγραφική μεταφορά της αξίας μεταξύ των περιφερειών σε καθεμιά από τις τρεις εξεταζόμενες χώρες. Το μέγεθος του γεωργικού κλήρου και η δομή του, το είδος των καλλιεργειών, η καλλιεργήσιμη γη, οι αγροτικοί «μισθοί», η χρήση ελκυστήρων και τα ποσοστά αρδευόμενης γης είναι σχετικά σίγουροι και ασφαλείς δείκτες.

Τα πράγματα όμως αλλάζουν όταν πρόκειται για το γεωργικό εισόδημα, την παραγωγικότητα και τα στοιχεία για την απασχόληση-ανεργία. Αυτά τα στοιχεία έχουν αναλυθεί κριτικά, του-

χθεί ολοκληρωμένες θεωρίες για τη συγκριτική μελέτη της αστικής και περιφερειακής τους ανάπτυξης. Το βιβλίο του Κ. Χατζημιχάλη είναι μια σημαντική συνεισφορά προς αυτή την κατεύθυνση και σε μια παράδοση που μπορεί να οδηγήσει στη χειραφέτηση της γεωγραφικής και περιφερειακής επιστήμης από πρότυπα που έχουν «εισαχθεί» από τις αγγλοαμερικανικές εμπειρίες.

Σ' αυτό το βιβλίο επιχειρείται μια συγκριτική αντιμετώπιση της Ελλάδας, Ιταλίας και Ισπανίας (όχι της Πορτογαλίας), βασισμένη σε νέες έννοιες κατάλληλες για τη Νότια Ευρώπη. Αυτές οι έννοιες αναπτύσσονται θεωρητικά στο πρώτο μέρος του βιβλίου, ενώ το δεύτερο εστιάζεται στην εμπειρική μελέτη της γεωργικής ανάπτυξης (τρία από τα δώδεκα κεφάλαια). Στην πραγματικότητα, η έμφαση του βιβλίου δεν είναι στη γεωργία καθ' εαυτή, αλλά σε μια νεωτεριστική θεωρητική αντιμετώπιση του προβλήματος της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης.

Θα χρειαζόταν πολύς χώρος για να αναπτύξει κανείς τις πρωτοτυπίες της θεωρητικής συνεισφοράς του Χατζημιχάλη, και εδώ θα σημειώσω μόνο ορισμένα σημεία.

Ο συγγραφέας προσπαθεί να επαναπροσδιορίσει την περιφερειακή θεωρία. Κριτικάρονται αρχικά οι νεοφιλελεύθερες και δογματικές μαρξιστικές προσεγγίσεις. Στη συνέχεια υιοθετείται μια νεογκραμσιανή οπτική, που παραμένει ευαίσθητη στις ταξικές σχέσεις, στο ρόλο του κράτους και στα κοινωνικά κινήματα.

Οι βασικές τάσεις που αναπαράγουν την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη, κατά το συγγραφέα, είναι: (α) η αντίφαση μεταξύ εξισορρόπησης/διαφοροποίησης των συνθηκών παραγωγής και αναπαραγωγής και μεταξύ ομοιογενοποίησης / αποδιάρθρωσης του περιφερεια-

Η άνιση ανάπτυξη ως κοινωνική διαδικασία

COSTIS HADJIMICHALIS
Uneven Development and Regionalism:
State, territory and class in Southern
Europe
London: Croom Helm, 1987
pp. + 343

λάχιστον από τη δεκαετία του 1950, και έχει γίνει προσπάθεια για αναθεώρηση των στατιστικών δεδομένων. Ο Χατζημιχάλης γνωρίζει φυσικά αυτά τα προβλήματα και τους περιορισμούς. Εντούτοις επιχειρεί τη χρήση επίσημων στατιστικών στοιχείων. Παραθέτει, προσεκτικά, μεταξύ των δεικτών, τον γεωργικό πληθυσμό (βασισμένο σε υπολογισμούς από την απασχόληση) και τη σχέση μεταξύ ακαθάριστου γεωργικού εισοδήματος και ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας στον γεωργικό τομέα (σελ. 206-224). Αυτοί οι δείκτες όμως έχουν ενσωματωμένους αντιφατικούς υπολογισμούς για τις απολαβές του κεφαλαίου και της εργασίας στον γεωργικό τομέα, για τις επιδοτήσεις εισοδημάτων, για την παραγωγικότητα και τον όγκο της γεωργικής παραγωγής. Τέλος, οι διαχρονικές μετρήσεις (1955-1965-1975) διαφέρουν ως προς την αξιοπιστία τους.

Αν κάποιες συγκεκριμένες περιφέρειες, που χαρακτηρίζονται σαν «δότες», «αποδέκτες» και «εξισορροπημένες» (κεφ. 9), δεν περιγράφονται πάντα σωστά λόγω του περιορισμού των στοιχείων, εντούτοις τα συμπεράσματα για τις ολικές διαχρονικές αλλαγές στις διαδικασίες άνισης ανάπτυξης είναι πολύ ενδιαφέροντα. Η εικόνα θα μπορούσε να αλλάξει αν παρουσιάζονταν για την Ελλάδα, πέρα από τις αγροτικές, και οι λοιπές διατομεακές μεταφορές αξίας (όπως παρουσιάζονται για την Ιταλία και την Ισπανία), που αναδεικνύουν την αντιτροπή του περιφερειακού προτύπου: από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, έχει αρχίσει να εμφανίζεται μια διαδικασία περιφερειακής αποπόλωσης στη Νότια Ευρώπη, που όμως δεν οφείλεται αποκλειστικά στη γεωργική ανάπτυξη.

Υπό το φως των θεωρητικών επιστημάνσεων του Χατζημιχάλη, υπάρχουν σημαντικοί λόγοι για την επιλογή της γεωργίας ως τομέα για την εμπειρική του ανάλυση, αλλά η εμφάνιση του τουρισμού και της αγροτικής βιομηχανίας δημιούργησαν συμπληρωματικότητες, μεταφορές αξιών και συναρθρώσεις που απαιτούν μια πολυτομεακή έμφαση στη μελέτη της γεωγραφικής μεταφοράς της αξίας.

Όπως εξηγεί ο συγγραφέας, η δεκαετία του 1970 ήταν στην πραγματικότητα μια περίοδος μεταστροφής του προτύπου «εκβιομηχάνισης και απομύζησης του υπερπροϊόντος εις βάρος της γεωργίας» (σελ. 207), αλλά —θα πρόσθετα εγώ— όχι απαραίτητα σε βάρος των προαναφερθέντων γεωργικών περιφερειών. Αυτό έγινε φανερό μετά την ένταξη στην ΕΟΚ, την οικονομική στασιμότητα και τη διάδοση του «σο-

σιαλισμού» στη δεκαετία του 1980. Οι αναφορές του Χατζημιχάλη σταματούν ωστόσο πριν από τις διαδικασίες αυτές, στα μέσα του 1970, μένοντας έτσι πίσω από τις αναλύσεις του ίδιου για την κρατική πολιτική, που φθάνουν τουλάχιστον μέχρι το 1981. Η αντιμετώπιση της γεωργίας στην ελληνική περίπτωση αντανakλά τις ερμηνευτικές απόψεις μέχρι το 1976, που είχαν χρησιμοποιηθεί για να υπογραμμίσουν την περιφερειακή πόλωση.

Γενικά, νομίζω ότι ο Χατζημιχάλης επέλεξε έναν από τους δυσκολότερους δρόμους για να προσεγγίσει τις υποθέσεις του. Γιατί υπάρχουν πολλές άλλες εναλλακτικές προσεγγίσεις για συγκριτική έρευνα που αποσκοπεί στη δημιουργία θεωρίας. Για παράδειγμα, η σε βάθος έρευνα μιας χώρας, χρησιμοποιώντας τις άλλες σαν πόλους σύγκρισης σε επίμαχα σημεία. Μια άλλη δυνατότητα θα ήταν ένα ειδικό ερευνητικό αντικείμενο προσανατολισμένο σε αυστηρά περιορισμένα ερωτήματα, χρησιμοποιώντας τις κοινωνικές τάξεις, την πολιτική και την οικονομική ανάπτυξη σαν υπόβαθρο ή πλαίσιο, αντί να τις αναγάγει σε βασικά στοιχεία του θεωρητικού του μοντέλου. Αυτές οι εναλλακτικές δυνατότητες είναι λιγότερο ριψοκίνδυνες απ' αυτή που επέλεξε ο Χατζημιχάλης, που ανήκει ουσιαστικά σε μια ερευνητική παράδοση που εγκαινιάστηκε από διεθνείς οργανισμούς (π.χ. ΟΗΕ, ΟΟΣΑ): μια άμεση, μακροπρόθεσμη και γεωγραφικά διευρυμένη ανάλυση μέσω δεικτών, αντί μελετών συγκεκριμένων περιπτώσεων.

Κατά ένα ειρωνικό τρόπο, η ιδιαίτερα δυνατή θεωρητική διάθεση του Χατζημιχάλη, καθώς και η λεπτομερής συγκριτική ανάλυση της κοινωνικοπολιτικής ιστορίας, συνθέτουν μια αδυναμία για το βιβλίο: επιλέγει να ασχοληθεί με σύνθετα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά θέματα, λεπτές διαδικασίες και άλυτα προβλήματα, που απαιτούν μια σειρά ειδικών μελετών περιπτώσεων πριν από τη συγγραφή μιας συγκριτικής μελέτης.

Εντούτοις, ο Χατζημιχάλης δείχνει μια ιδιαίτερη θεωρητική καθαρότητα και ευαισθησία καθώς και σε βάθος γνώση πολλών θεμάτων, που εξισορροπούν αυτούς τους περιορισμούς. Πέρα από τα ανοίγματα για κριτική που μπορεί να έχει το βιβλίο, από ειδικούς και των τριών χωρών, η εργασία αυτή δίνει εναύσματα, κίνητρα και κατευθύνσεις για παραπέρα έρευνα, ανοίγοντας ταυτόχρονα διόδους για την προσέγγιση της κοινής βάσης της άνισης ανάπτυξης στην Ελλάδα, την Ιταλία και την Ισπανία. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του ίδιου, ο Χατζημιχάλης δεν προσπαθεί

να αποδείξει μια θεωρία ή να δημιουργήσει μια νέα (σελ. 124). Στην πραγματικότητα θέτει ερωτήματα, που είναι διαδικασία νόμιμη και πραγματικά χρήσιμη στο σημερινό στάδιο της έρευνας στην περιοχή που αναφέρεται το βιβλίο. Η γεωγραφία και η περιφερειακή θεωρία χρειάζονται πολύ εργασίες σαν κι αυτή, που φωτίζουν τα κενά στην έρευνα έξω από τα αγγλοαμερικανικά κέντρα και θεωρητικοποιούν και ανασυνθέτουν σημαντικά θέματα της άνισης ανάπτυξης με έναν φρέσκο και καινοτόμο τρόπο.

